

65.8 (кыр)

Б82 КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК БАНКЫ
ЖАНА

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАСЫ БОЮНЧА САБАК
ӨТКӨН ОКУТУУЧУЛАРДЫН КООМДУК БИРИКМЕСИ

СЫНАК ҮЧҮН МААЛЫМАТТЫК-УСУЛДУК КИТЕПЧЕ

БОРБОРДУК БАНК ЖАНА НАКТАЛАЙ АКЧА ЖҮГҮРТҮҮ

НАЦИОНАЛЬНЫЙ БАНК КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
И
ОБЩЕСТВЕННОЕ ОБЪЕДИНЕНИЕ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ
ЭКОНОМИКИ КЫРГЫЗСТАНА

ПРОБНОЕ ИНФОРМАЦИОННО-МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ БАНК И НАЛИЧНО-ДЕНЕЖНОЕ ОБРАЩЕНИЕ

БИШКЕК
2003

БОРБОРДУК БАНК ЖАНА НАКТАЛАЙ АКЧА ЖҮГҮРТҮЛҮШҮ

*Орто мектептердин экономика сабагы боюнча мугалимдери
үчүн алгачкы маалыматтык-усулдук китепче*

Бул алгачкы китепчинин максаты - орто мектептердин экономика сабагы боюнча мугалимдерине, ошондой эле нумизматика маселелерине кызыккан адамдарга мамлекеттеги накталай акча жүгүртүү тууралуу маалымат берүү; нактай акча жүгүртүү тармагындагы Борбордук банктын аракети жөнүндө бир бүтүн түшүнүк берүү. Кыргыз Республикасынын улуттук валютасын түзүү, иштеп чыгуу тарыхы; банкноттордо чагылдырылган сюжеттер жана инсандар жөнүндө айтып берүү. Китепче ошондой эле, жасалма банкнотту алуудан өзүн коргогусу келген бардык адамдар үчүн зарыл болгон, улуттук валютанын аныктыгы тууралуу маалыматты камтыйт.

Авторлор: Сабитова С.Б., Эсенгелдиева К.Т., А.В.Балкуновдун катышуусунда.
Корректор: Каратеева Т.В.
Компьютердик калыпка салган: Каращук М.В.

Борбордук банк жана накталай акча жүгүртүлүшү
Окуу-усулдук китепче. Бишкек. - 87 б.
Л.Н. Цыплакованын редакциясы алдында
Которгон: Досалиев Н.Т.

© Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы, 2003 жыл
Бул басылманы көчүрүп басууга жана Улуттук банктын уруксаатсыз кайсыл формада же кандай жолдор менен таркатылышына жол берилбейт. Китепчеден шилтемелерди келтирүүгө жана аны көчүрүп басууга Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын уруксааты жана булактарын көрсөтүү менен гана жол берилет.

04.06.2003 г. Кол коюлду басылга берилди. Формат 60x90 1/16
Заказ № 135. Тираж 5000 н.
«Кыргыз Республикасынын банк кабарчысы» ЖЧКнын
басма борборунда даярдалган жана жарыкка чыгарылган.
720071, Бишкек, Чуй пр., 265.

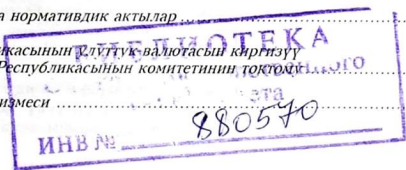
65.8 (2=кш) кыр

Б82

Мазмуну

Кириш сөз	2
Кыргызстандын экономикасы боюнча сабак өткөн окутуучулардын коомдук бирикмеси тууралуу маалымат	3
1. Өлкөнүн борбордук банкы - улуттук валютанын эмитенти	4
2. Накталай акчанын эмиссиясы жана акчаны жүгүртүүгө чыгаруу	6
3. Кыргызстандын акчасынын тарыхы	7
Кыргыз Республикасынын улуттук валютасын жүгүртүүгө чыгаруу	9
4. Кыргыз Республикасында накталай акча жүгүртүүнү уюштуруу	14
Банкнотторго жана монеталарга муктаждыкты прогноздоо	14
Акча белгилерин жүгүртүүгө чыгаруу	18
Акчалар канча "жашашат"?	19
5. Акча - өзгөчө товар	21
Акчанын жаратылышы, алардын мааниси жана касиети	22
Акча качан пайда болгон?	24
Акчанын түрлөрү (кандай акчалар болот?)	27
Банкнотторго карата талаптар	28
6. Акчалар эмне жөнүндө айтып бере алат?	29
Сюжеттерди тандоо	29
Кыргызстандын тарыхы жана маданияты Кыргыз Республикасынын банкнотторунда жана монеталарында	30
7. Улуттук валютанын коргоо элементтери жана жасалма акча жасоочулук проблемасы жөнүндө	53
Акча кантип жасалат	53
Жасалма акчадан кантип коргонууга болот?	53
Купюралар шек саноолорду түндүрсө эмне кылуу керек?	56
Жасалма акча жасоочулук проблемасы	56
Эмнени көп жасашат?	58
Китепченин материалдарын сабактар боюнча болжолдуу бөлүштүрүү	64
Экономика сабактарында патриоттукка тарбиялоо	66
Терминдердин сөздүгү	69
Мыйзамдык жана нормативдик актылар	73
Кыргыз Республикасынын улуттук валютасын киргизүү боюнча Кыргыз Республикасынын комитетинин токтомдору	85
Адабияттардын тизмеси	87

8956

Кириш сөз

Учурда, биздин көз каранды эмес республиканын экономикасы өткөөл мезгилдин оор учурларын башынан кечирип жатат. Мындай шартта өлкөнүн жаш муундарына өтө кыйын болот, бирок кайсыл болбосун мамлекет өз келечегин ошолорго байланыштырат.

Экономикалык билим жана өсүп келе жаткан муунду тарбиялоо экономикалык чыңдалуу жана жакырчылыкты жоюу үчүн эң маанилүү. Бүгүнкү күндө, Кыргызстанда экономиканы үйрөнүү милдеттүү сабактардын бири болуп саналат жана ал өлкөнүн 2200 мектебине киргизилген. Окутуучунун билим берүүсү мектеп окуучулардын экономиканы түшүнүүсүнүн эң таасирдүү ыкмасы экендигин тажрыйба көрсөтүүдө. Мындан тышкары бул, калктын калың катмарына экономикалык реформаны өткөрүүнүн зарылчылыгын жеткирүү, анын маңызын түшүндүрүүнүн бирден-бир ыкмасы болуп саналат.

Экономикалык жактан сабатсыз жаштар кандай коомду түзүшөт? Экономикалык ой жүгүртүү принциптерин өздөштүргөн уландар жана кыздар мыкты ишкерлерден, акылдуу инвесторлордон, маалыматтык жактан камсыз болгон ойлоп чыгаруучулардан жана таасирдүү кызматкерлерден боло алат. Рыноктун мыйзамдарын түшүнүү менен рыноктук экономикалык системанын алкагында эффективдүү жашоого жана иштөөгө болот. Маалымат менен камсыз болбогон, сабатсыз жарандар - абийирсиз саясатчылардын манипуляциясынын объектисине айланат. Экономикалык жактан сабатсыз калк - жакырчылыкка дуушар болот. Кыргызстандын экономикасын тез арада чыңдоо, өркүндөөнүн жана өнүгүүнүн жолу менен илгерилөө - биздин негизги максат.

2003-жылы Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жылы болуп саналат. Мына ушул жылы, коомдогу экономикалык кайра өзгөртүп түзүүнүн турмуштук зарыл болгон инструменти, Кыргызстандын экономикалык жана саясий көз карандысыздыгынын өбөлгөсү болгон, улуттук валютанын жүгүртүүгө чыгарылышынын 10 жылдыгын белгилөө даңазалуу окуя.

Экономика сабагынын мугалимдерине Кыргыз Республикасынын улуттук валютасы жана өлкөдөгү накталай акча жүгүртүүнү уюштуруу жөнүндө маалыматты берүү, бул китепчинин максаты болуп саналат. Китепче, накталай акча жүгүртүлүшүнүн таасирдүү иштеп туруусун жана банк системасынын туруктуулугун камсыз кылуу үчүн зарыл болгон бардык маселелердин толук деңгээлде чагылдырылышына талапкердик кылбайт.

Бул китепчинин негизги маңызы болуп, накталай акча жүгүртүлүшүнүн негизги концепцияларын түшүндүрүп берүү, ошондой эле алардын айрымдары боюнча толук өлчөмдөгү маалыматтарды берүү саналат. Ошондой эле бул китепче, жасалма банкнотту алуудан өзүн коргогусу келген ар бир адамга зарыл болгон, улуттук валютанын аныктыгын чагылдырган маалыматтарды камтыйт.

Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын Накталай акча менен иш алып баруу Башкармалыгынын кызматкерлери жана Кыргызстандын экономикасы боюнча сабак өткөн окутуучулардын коомдук бирикмеси менен бирдикте даярдалган, накталай акча жүгүртүүнү уюштуруу боюнча маалыматтык-усулдук китепчени сиздердин назарыңыздарга тартуулап жатып,

бул басылма менен терең таанышуу Улуттук банктын көптөгөн функцияларынын бирөөсү жөнүндө түшүнүк берет деген ойдобуз.

Бул китепче, ушул тармактагы биринчи басылма жана Улуттук банктын менчиги болуп саналат.

*Кыргызстандын экономикасы боюнча сабак өткөн
окутуучулардын коомдук бирикмеси тууралуу маалымат*

Кыргызстандын экономикасы боюнча сабак өткөн окутуучулардын коомдук бирикмеси- Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинде 2001-жылы каттоодон өткөн, өкмөттүк эмес, коммерциялык эмес уюм. АКШнын экономикалык Билим берүү боюнча Улуттук кеңешинин жана Junior Achievement International билим берүү программаларынан окууну ийгиликтүү өтүшкөн, Кыргызстандын коомдук жана менчик мектептеринин, колледждердин жана университеттеринин экономика сабагынан окутуучулары Бирикмени түзүүнүн демилгечилеринен болушкан.

Кыргызстандын экономикасы боюнча сабак өткөн окутуучулардын коомдук бирикмеси, өлкөнүн калкынын жакырчылыгын жоюу Программасынын алкагындагы билим берүү чөйрөсүндө Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан аныкталган биринчи кезектеги маселелерге көңүлүн бурат жана бул милдеттерди аткарууга жардам көрсөтөт.

Кыргызстандын экономикасы боюнча сабак өткөн окутуучулардын коомдук бирикмесинин тренерлери экономика сабагынын мугалимдери менен өз тажрыйбаларын бөлүшүшөт, Кыргызстандын жаранынын профессионалдык жана өздүк өсүшүнө жардамдашат. Учурда, Кыргызстандын экономикасы боюнча сабак өткөн окутуучулардын коомдук бирикмесине Бишкек шаарынын, Чүй, Ош областтарынын жана башка региондордун мектептеринин жана Жогорку окуу жайларынын экономика сабагы боюнча 350дөн ашуун мугалими жана окутуучулары киришет.

Кыргызстандын экономикасы боюнча сабак өткөн окутуучулардын коомдук бирикмеси тарабынан өткөрүлүп турган семинарлардагы жана тренингдердеги окутуулар, окутуунун учур талабына жооп берген методикасын, окуу куралдарын жана компьютердик программаларды колдонуу менен чет өлкө изилдөө борборлорунда стажировкаларды өтүп келишкен, Жогорку окуу жайларынын жогорку квалификациядагы окутуучулары жана мугалимдери тарабынан орус жана кыргыз тилдеринде жүргүзүлөт.

Кыргызстандын экономикасы боюнча сабак өткөн окутуучулардын коомдук бирикмесинин иш аракети Кыргыз Республикасынын билим жана маданият министрлиги тарабынан жактырылган. Кыргызстандын экономикасы боюнча сабак өткөн окутуучулардын коомдук бирикмеси Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы менен тыгыз байланышта иш алып барат жана бул китепче кызматташтыгын үзүрү болуп саналат.

1. Өлкөнүн борбордук банкы - улуттук валютанын эмитенти

Борбордук банк деген эмне? Айрым адамдардын көз алдында тоодой жыйылган акча, алтындын запасы келет. Башкалары, өлкөдө болуп жаткан экономикалык катаклизмдерди борбордук банктан көрөт. Ушул түшүнүктөргө бир аз акыйкаттык бере турган болсок, борбордук банк эмне үчүн керек экендигин жана ал кандай функцияларды аткара тургандыгын көрөбүз.

Борбордук банк - бул, кайсыл болбосун мамлекеттин банк системасынын башкы звеносу болуп саналат. Ар кайсыл мамлекетте мындай банктар ар түрдүү аталат: улуттук, элдик, мамлекеттик, эмиссиондук, борбордук, резервдик (АКШнын Федералдык резервдик системасы, Англия Банкы, Түркмөнстан Борбордук банкы)... Кыргызстандын Борбордук банкы болуп - Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы саналат (Улуттук банк).

Тарыхый негизде алыш карай турган болсок борбордук банктар, мамлекет тарабынан банкоттун эмиссиясынын өзгөчө укугуна ээ болгон коммерциялык банктардын негизинде келип чыккан. Эң алгачкы улуттук банк - шведдердин "Риксбанкы" - 1668-жылы негизделген, ал эми 1694-жылы Англия Банкы түзүлгөн. Учурдагы маанидеги борбордук банктар XIX кылымда түптөлгөн. Банкноттордун эмиссиясынан тышкары, алар мамлекеттин казынасы, мамлекет менен коммерциялык банктардын ортосундагы ортомчу, мамлекеттик акча-кредит саясатын жүзөгө ашыруу милдеттерин аткара башташкан.

Борбордук эмиссиялык банкты түзүү капиталдын топтолушу жана борборлоштурулушу, бирдиктүү улуттук акча бирдиктерине өтүү менен шартталган.

Борбордук (улуттук) банктын иш-аракетин жөнгө салуучу негизги укуктук акт болуп, адаттагыдай эле, өлкөнүн борбордук банкы жөнүндөгү мыйзам кызмат кылат. Бул мыйзам тарабынан борбордук банктын ыйгарым укугу бекитилет, анын мамлекеттеги ээлеген оорду, караштуулугу жана функциялары аныкталат.

Борбордук банктар банк системасындагы жөнгө салуучу звено болуп саналат, ошондуктан алардын иши акча жүгүртүлүшүн чыңдоо, улуттук валютанын туруктуулугун коргоо жана камсыз кылуу; өлкөнүн банк системасынын өнүгүшү жана турукталышы; эффективдүү жана үзгүлтүксүз эсептешүүлөрдү жүргүзүүнү камсыз кылуу менен байланыштуу.

Борбордук банктын алдына беш негизги милдет коюлат. Борбордук банк:

- өлкөнүн эмиссиондук борбору. Башкача айтканда, улуттук валютаны чыгарууга жана жүгүртүүгө киргизүүгө борбордук банк гана укуктуу;

- банктардын банкы, б.а. операцияларды соода-өндүрүш кардарлар менен эмес, көбүнесе, ушул өлкөнүн банктары менен жүзөгө ашырууга: алардын акча резервдерин сактоо, аларга кредиттерди берүү (акыркы инстанциянын кредити);

- улуттук кредиттик системадагы стандартташтыруунун жана профессионализмдин деңгээлин кармап туруу менен көзөмөлдүктү жүзөгө ашыруу;

- өкмөт үчүн эсептешүү операцияларын жүзөгө ашыруу, борбордук банкта ачылган өкөмөттүн сметтордогу каражаттын сактыгын камсыз кылуу менен өкөмөттүн банкири;

- накталай эмес эсептешүүлөрдү жүргүзүүдө өлкөнүн башка банктарынын ортосунда ортомчу катары кызмат кылуу менен өлкөнүн башкы эсептешүү борбору;

- акча-кредит саясаты ыкмасы менен экономиканы жөнгө салуу органы болууга тийиш.

1991-жылы Кыргызстан эгемендүүлүк статусун алган. 1991-жылдын 27-июнунда Кыргыз Республикасынын "Кыргыз Республикасынын мамлекеттик банкы жөнүндөгү" Мыйзамы менен Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик банкы түзүлгөн.

1992-жылдын 6-мартында Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин №873-ХII токтому менен Кыргыз Республикасынын мамлекеттик банкы Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы болуп кайра түзүлгөн. Ушуга байланыштуу 1992-жылдын 12-декабрында Кыргыз Республикасынын "Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жөнүндөгү" Мыйзамы кабыл алынган.

Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык, 1993-жылдын 5-майынан тартып Кыргыз Республикасынын Улуттук (Борбордук) банкы Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы (Улуттук банк) деп аталып калган.

Кыргыз Республикасынын Улуттук (Борбордук) банкы (Кыргызстан Банкы) Кыргыз Республикасынын банкы болуп саналат. Анын атайы укуктук статусу Кыргыз Республикасынын "Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жөнүндөгү" Мыйзамы менен аныкталат.

Көз карандысыздык принциби - бул Улуттук банктын укуктук статусунун өзөктүү - эң оболу бул, Улуттук банк мамлекеттик бийлик органдарынын структурасына кирбегендигинен жана акча эмиссиясынын, ошондой эле накталай акча жүгүртүлүшүн уюштуруунун ага гана тиешелүү укукка ээ болгон институту катары иш алып баруусунан көрүнөт.

Кыргыз Республикасынын банктык мыйзам актыларынын түптөлүшүнүн биринчи баскычы 1997-жылдын июль айында "Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жөнүндөгү" Мыйзамдын жаңы редакциясын жана "Кыргыз Республикасындагы банктар жана банк иши жөнүндөгү" Мыйзамдын кабыл алынышы жана колдонууга берилиши менен аяктаган.

Кыргыз Республикасынын "Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жөнүндөгү" Мыйзамына ылайык, Улуттук банктын иш-аркетинин негизги максаты болуп, тиешелүү акча-кредит саясатын жүргүзүү аркылуу баалардын туруктуулугуна жетишүү, аны кармап туруу саналат. Бул максаттарга жетишүү үчүн Улуттук банктын негизги милдеттеринин бири - бул, улуттук валютанын сатып алуу жөндөмдүүлүгүн колдоп туруу, республиканын банк жана төлөө системаларынын эффективдүүлүгүн, коопсуздугун жана ишенимдүүлүгүн камсыз кылуу.

Мамлекеттин накталай жүгүртүлүшүнүн негизи өзөгү болуп улуттук валютанын банкноттору жана монеталары саналат. Аларды иштеп чыгуу, чыгаруу жана бөлүштүрүү - борбордук банктын негизги милдеттеринин бири (эмиссиондук). Бул функцияларды жүзөгө ашыруу боюнча Улуттук банктын

атайы бөлүмдөрү иш алып барышат. Улуттук банктын накталай акча менен иш алып баруу Башкармалыгы тарабынан банкнотторду жана монеталарды заказ берүү пландаштырылууда. Борбордук банктын кардарлары - коммерциялык банктарга акчаларды берүү, аларга кирүү мүмкүнчүлүгү чектелүү болгон кассалар аркылуу жүргүзүлөт. Ошол эле жерде, жүгүртүүдөн келип түшкөн акча каражаттарын эскилиги жеткендигине, башкача айтканда, эскилиги жеткендигине байланыштуу төлөө каражаты катары кызмат аткара албай калган жана жарактуу банкнотторго сорттоо жүргүзүлөт. Улуттук валютаны сактоочу жер - Борбордук Сактоо жайы.

2. Накталай акчанын эмиссиясы жана акчаны жүгүртүүгө чыгаруу

Ар бир өлкө өз акча бирдигине ээ. Улуттук валюта - көз карандысыз мамлекеттин атрибуттарынын бири. Мамлекет, кагаз жүзүндөгү банкноттор, казналык билеттер жана монеталар түрүндөгү өздүк акча бирдиктерин эркин чыгаруу укугуна ээ. Акча белгилерин жүгүртүүгө чыгарууну "эмиссия" деп атоо керек. "Эмиссия" деген түшүнүктүн ар кандай аныктамасы бар. Эмиссия дегенден:

1) акчаны борбордук банктын чегинен тышкары (банкнотту жана монеталарды) чыгаруу жана аларды пайдалануучулардын арасында таркатуу - коммерциялык банктарды алардын, тигил же бул акча белгилерин алууга берген билдирмелерине ылайык жана коммерциялык банктардын Улуттук банктагы счетторунда турган акча каражаттарынын калдыктарынан ашпаган өлчөмдөрдө накталай акча менен камсыз кылуу;

2) "кошумча" акчаларды өндүрүү, башкача айтканда, банкнотторду жана монеталарды чыгаруу (банктардын счетторунда эске алынган накталай эмес акчаларды кошо алганда)

"Эмиссия" түшүнүгүнүн ар кандай аныктамасы, акчаларды жүгүртүүгө чыгаруунун ар кандай максаттарын көздөө менен байланыштуу.

Биринчиден, эскилиги жеткен акчаларды мезгил-мезгили менен жаңыртып туруу керек. Мындай акчаларды банк жүгүртүүдөн алат жана алардын ордуна жаңыларын киргизет.

Экинчиден, акчаларды чыгаруу, жүгүртүүдөгү акчалардын санынын аздыгы менен шартталышы мүмкүн. Бул, мисалы, баанын өсүшүнө, товарлардын санынын артышына, акча жүгүртүлүш тездигинин ылдамдыгынын басандоосуна байланыштуу товар жүгүртүүнү тейлөөгө жүгүртүүдөгү акча массасы алсыз болгон, акча жүгүртүлүшүнөн акчанын бөлүгү чыгып калган учурларда орун алышы мүмкүн.

Акырында, акча реформасын жүргүзүүгө байланыштуу же акча белгилеринин бетинде көрсөтүлгөн наркын өзгөртүү менен акча бирдиктерин ирилетүүдөн көрүнгөн деноминациялоонун жүргүзүлүшүнөн улам акча белгилерин толугу менен же бөлүп-бөлүп алмаштуруу учурунда келип чыккан абал.

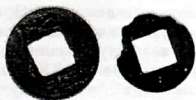
Бул китепчеде эмиссия дегендин алдында акча белгилерин жүгүртүүгө чыгаруу б.а. борбордук банктын чегинен сырткары чыгаруу дегенди түшүнүү керек.

Дүйнөлүк тажрыйбада акча белгилеринин эмиссиясы менен борбордук банктар же казналыктар иш алып барышат. Кыргызстанда улуттук валютанын жалгыз эмитенти болуп Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы саналат. Кыргыз Республикасынын "Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жөнүндөгү" Мыйзамына ылайык, ага, акча белгилерин (банкноттор жана монеталар) жүгүртүүгө чыгаруу же андан алып салуу боюнча өзгөчө укук ыйгарылган. Сом - Кыргыз Республикасынын аймагындагы жалгыз төлөө каражаты болуп саналат, аны юридикалык жактар жана жеке адамдар чектөөсүз кабыл алышы керек. Сомду төлөөдө негизсиз баш тартуулар болсо, кызмат адамдары жана жарандар Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык жоопкерчилик тартышат. Кыргыз Республикасынын акча бирдиктерин мыйзамсыз түрдө жасоо мыйзамдар тарабынан куугунтукка алынат (4-тикемени караңыз).

3. Кыргызстандын акчасынын тарыхы

Кыргызстандын аймагында өздүк акча каражаттарынын пайда болушу тарыхы байыркы заманга тиешелүү жана байыркы түрк каганатынын пайда болушу менен байланыштуу. VII-VIII кылымдардагы отурукташуу жана шаардык маданияттын өнүгүшүнүн негизинде Кыргызстанда өздүк акча каражаттарын чыгаруу зарылчылыгы келип чыккан.

Биринчи жолу, акча эмиссиясы менен Түргөш каганатынын өкмөт башчылары иш алып бара башташкан. Түргөш монеталары биринчи жолу VIII кылымдын 30-жылдары чыгарылгандыгы илимпоз-тарыхчылар тарабынан шексиз аныкталган. Монеталар, Чүй өрөөнүндөгү Красноречка жана Акбешим шаарчаларында жана Талас өрөөнүндөгү

байыркы Таразда, урандылары алиге сакталып турган Жетисуунун ири шаарларынан табылган жана ошол жерлерде жасалып чыгарылган.

Түргөш монеталары Түргөштөрдүн каганынын атынан чыгарылган, муну монетанын бир тарабындагы "Түргөштөрдүн мырзасы каган, акча" деген сагдиан жазуусу күбөлөйт. "Акча" - кытай тилинен алынган, кытай монеталарын аталышы катары колдонулган. Монетанын экинчи бетинде жаа же жарым ай түрүндөгү тамга сүрөттөлгөн. Жетисуу түрктөрүнүн монеталары катары бизге биринчи жолу таанымал болгон түргөштөрдүн монеталары колонун эритмесинен даярдальп, алыскы чыгыштын ыкмасы боюнча куялган. Алар, чок ортосундагы төрт бурчтук көзөнөкчөсү менен айлана формасына ээ болушкан. Мунун негизинде, формалары боюнча түргөш монеталары ошол учурдагы кытай монеталарына окшош болгон.

Түргөш жана кытай монеталарынын окшоштугу, Борбордук Азиянын жана Түштүк Сибирдин түргөш жана башка түрк тилдүү уруулары Борбордук Азияга көчүп келгенге чейин эле, ушул региондун Кытай менен соодасынан улам кытай акча системасы менен жакшы тааныш экендигин далилдеп турат.

Түштүк Сибирде отурукташкан уруулар биринчи жолу "акча" деген терминди колдонушкан. Борбордук Азия жана Түштүк Сибирде кеңири

колдонууда турган кытай монеталарынын аталышы катары "монета", "день га" деген түшүнүктүн астында "акча" деген терминди биринчи жолу пайдалангандыгы да бекеринен эмес. "Акча" термининин алгачкы документте чагылдырылып колдонушу, байыркы енисей кыргыздары отурукташып турган Минусин ойдуңунан табылган жана Тан империясынын (713-748 жж.) дооруна туура келген. Кийинчерээк Тяньшанга багыт алышкан.

Караханиддер каганаты доорунда Кыргызстандын аймагындагы товардык-акча өнүгүшү жогорку деңгээлге жеткен. Ошол кезде, бир эле учурда Борбордук Тяньшань жана Жетисуунун Тараз, Барсхан, Баласагын жана башка бир катар шаарларынын зэрканалары тарабынан ар кандай сапаттагы жана ар кандай номиналдагы монеталар чыгарылган. Караханид каганатынын базарларында алтын монеталар - динарлар, ар кайсы сапаттагы күмүш дирхемдер - күмүш, жез бэнэк - фельсдер бирдей жүгүртүүдө болгон.

Тилекке каршы, Караханиддер каганатынын учурундагы бул акча системасынын аталыштарынын бири да Кыргызстанда кийинчерээк чыккан акча белгилеринде сакталып калган эмес. Бирок, бул аталыштар аялдардын жана эркектердин аттарында сакталып калган: Динара, Тынара, Алтынбек, Күмүш жана башкалар.

Кыргызстанга татар-монголдордун басып киришинин кесепетинен шаардык жана жер иштетүүчүлүк маданиятында кескин төмөндөөлөр болот, бул жерде иштеп турган чарба-экономикалык структура талкаланат. Ушунун бары товардык-акчалык мамиленин басаңдашына, Кыргызстандын аймагында акча чыгаруунун токтошуна алып келет.

XV-XVIII кылымдарда кыргыздар Чыгыш Туркистандын жана Орто Азиянын монеталарын пайдаланышкан. XIX кылымда Кокон хандыгынын монеталары, андан соң Россиянын акчалары кеңири колдонууда болгон.

Азыркы кыргыз тилиндеги акчаны атоо үчүн негизги терминдер XV-XVIII кылымдарга туура келет, бул: "данги" (кийинчерээк "танга", "тенге"), "пул", "кокон тыйын", "сом", "дилде" жана башка терминдер.

- "Данги" (кийинчерээк "танга", "тенге") деген сөз XV кылымда, Тимуриддер доорунда пайда болгон жана кайсыл бир нерсенин алтыдан бирин түшүндүргөн жана мындан тышкары жез монетанын аталышы катары пайдаланылган.

- "Пул" термини фарси тилинен алынган жана "акча" деген маанини түшүндүргөн.

- "Дилде" термини ("тилла") араб тилинен алынган жана "алтын" же "алтын монета" дегенди түшүндүргөн.

- "Кокон тыйын" термини жыйырма тыйын наркындагы күмүш монетаны түшүндүрөт. Кийинчерээк "тыйын" деген сөз кыргыз тилине майдалоо үчүн монетанын аталышы катары сиңип калат. Ошондуктан, Кыргыз Республикасынын улуттук валютасынын майдалоо үчүн акча белгилери нукура кыргыз сөзү менен "тыйын" деп аталып калган.

"Сом" деген сөз дээрлик түрк тилдеринин көбүндө жана тажик тилинде "рубль" дегенди түшүндүрөт. Бул сөз түрк тилинен алынган жана "өзөктүү", "монолиттүү" деген мааниде колдонулган, кийинчерээк "бүтүндү бир бөлүгү", "рубль" катары пайдаланыла баштаган. Рубль - Россия падышачылыгынын акча белгиси - Кокон хандыгынын акыркы жылдарында Кыргызстандын

базарларында пайда боло баштаган. Орто Азиянын орус областтарында бүтүндөй империя үчүн монеталык система киргизилген жана казнага төлөө үчүн калктан орус акчаларын алышкан. Россиялык жана бухардык акча белгилеринен тышкары бул крайларда, коңшулаш мамлекеттердин монеталары да жүгүртүүдө болгон. Монеталардын көптүгү соодалык эсептешүүлөрдө бир кыйла оорчулуктарды жана курсту аныктоодо кыянаттыкка алып келген. Орус күмүш монеталары, ошондой эле Синьцзян, Хива, Афганистан жана Индиядан келип түшкөн күмүш монеталар өздөрүнүн негизги милдеттерин аткаруудан тышкары, аялдардын чачына тагуучу зергер буюмдары катары да пайдалангандыгын белгилөөгө болот. Монеталардагы сүрөттөлүштөр, адаттагыдай эле сакталчу жана зарыл болгон учурларда алар кайра жүгүртүүгө чыгарылчу. Мына ушундай эле көрүнүштү РСФСРдин жана СССРдин (1921-1927-жж.) монеталары да күтүп турган.

Кыргызстандын совет доорундагы акча жүгүртүү тарыхы Россия жана бардык союздук республикалардын акча жүгүртүүсү менен окшош. Кыргызстан союздук республика шартында СССРдин курамына киргенден кийин, 1938-жылдын үлгүсүндөгү 1,3 жана 5 сом наркындагы советтик акча белгилеринде биринчи жолу кыргыз тилиндеги "сом" деген жазуу пайда болгон. Кайсыл болбосун монеталар жана майда акчалар "тыйын" деп аталган. Кокон күмүш тенгеси, жез пулдар жана биринчи орус копейкалары жана гривналар да ушинтип аталчу.

Учурда тыйын майдалоо акча каражаты катары кызмат кылат. Кыргыз Республикасынын негизги акча бирдиги болуп - сом саналат. Сом - деген терминге башка альтернатива жок, ошондуктан бул сөз Кыргызстандын улуттук валютасынын акча бирдиги катары сакталууда.

Кыргыз Республикасынын улуттук валютасын жүгүртүүгө чыгаруу

1990-1993-жылдары мурдагы союздук мамлекеттин жашоосунда олуттуу өзгөрүүлөр болуп өттү: СССРдин кыйрашы, союздук республикалардын суверендүү республикаларга айланышы, өнүгүүнүн демократиялык жолун тандоо коомдук жашоонун бардык тармактарына таасирин тийгизген жана Кыргызстандын экономикасындагы бир кыйла өзгөрүүлөрдү алып келген.

КМШнын алкагындагы салык, валюта, нарктык, бажы саясаттарынын жоктугу, ошондой эле КМШ өлкөлөрүнүн ортосунда келишилген эки жана көп тараптуу өкмөттөр аралык келишимдердин таасирдүүлүгүнүн жетишсиздиги; тең пайдалуу шартта макулдашылган жана биргелешип инвестициялануучу долбоорлордун жоктугу - ушунун бары улуттук валютаны киргизүү жөнүндөгү маселени, мунун негизинде, өздүк экономикалык саясатты түптөө жана жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүгүн биринчи планга алып чыкты.

Экономикалык реформаларды жана өз алдынча экономикалык саясатты өткөрүү Программасын жүзөгө ашыруу үчүн улуттук валютаны киргизүү зарылдыгы жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн сунушунун негизинде Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин 1993-жылдын 3-майында №1182-ХII "Улуттук валютаны киргизүү жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн сунушу тууралуу" токтому кабыл алынган.

Улуттук валютаны киргизүү мөөнөттөрүн аныктоо жана аны жүгүртүүгө чыгаруу коопкерчилиги Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө жана Улуттук банкына жүктөлгөн.

Акча реформасын жетектөө жана улуттук валютаны жүгүртүүгө чыгаруу үчүн төмөнкү курамдагы улуттук валютаны жүгүртүүгө чыгаруу боюнча Комитет түзүлгөн:

1. Чынгышев Т.Ч. - Кыргыз Республикасынын Премьер-министри, Комитеттин Төрагасы;

2. Нанаев К.К. - Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын Төрагасы, Комитеттин мүчөсү;

3. Койчуев Т.К. - көз карандысыз эксперт, Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин Президиуму менен макулдашуу боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин указы менен дайындалган.

1993-жылдын 10-майында Кыргызстан өз валютасын - кыргыз сомун жүгүртүүгө чыгарган.

Өткөрүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыгында 1 сом үчүн 200 рубль алмашуу курсу тандалып алынган.

Кыргыз Республикасынын аймагында жүгүртүүдө жүргөн россия рублин сомго алмаштыруу үч этапта өткөрүлгөн:

1 - алмаштыруунун расмий мезгили (10-14-май);

2 - алмаштыруунун расмий мезгили ичинде жөнү бар себептер менен акчаларды алмаштырууну жүзөгө ашыра албай калган адамдар үчүн кошумча жума (17-21-май)

3 - бир катар жагдайлардан улам акчаларды расмий курс менен алмаштырууга үлгүрбөгөн же алмаштыра албай калган адамдар үчүн июнь айынын баш жагында эки күн берилген. 3-4-июнь күндөрү рублды кыргыз сомуна жаңы курс менен алмаштырууга мүмкүн болгон (1 сом - 260 рубль).

1993-жылдын 14-майынын саат 18.00гө чейин Кыргыз Республикасынын аймагында жүгүртүүдө жүргөн россия рублдери, СССРдин Мамлекеттик банкынын казналык жана банктык билеттери, рубль менен активдер жана пассивдер кыргыз сомдоруна 1 сом үчүн 200 рубль курсу менен алмаштырылган.

Коммерциялык банктарда, сактык банктарынын филиалдарында жана ишканаларда алмаштыруу пункттары ачылган. Депозиттер боюнча банк системасынын милдеттенмелери рублдан сомго автоматтык түрдө конвентирленген. Бирок, ишканаларга жана башка юридикалык жактарга айлык акынын бир айлык фондунун чегинде өз счетторунан накталай акча алууга уруксат берилген.

Кыргыз Республикасынын кайсыл болбосун жараны (резиденти) 1993-жылдын 10-майынан 14-майына чейин белгиленген алмашуу курсу боюнча рублди сомго алмаштырууга укуктуу болгон. Алмаштырууну жүргүзүү фактысы жарандын паспортунун же аны алмаштыруучунун "Өзгөчө белгилери" бөлүгүндө белгиленген. Сом менен рублдин кош жүгүртүлүшүнө 1993-жылдын 10-майынан 14-майына чейин уруксат берилген.

1993-жылдын 14-майынан саат 18.00дөн тартып республиканын аймагында сом жалгыз төлөө каражаты болуп калган.

Жеке адамдардын алмаштыруусуна эч кандай чектөөлөр коюлбаса да,

алмаштыруу учурунда болгону 14 млрд. рубль чогултулган. Алмаштыруу учурунда жүгүртүүдө жүргөн накталай акчанын саны 53 млрд. рубльге бааланган, бирок бул сумма, Кыргыз Республикасынын чек араларынын ачыктыгынан улам толук деңгээлде анык эмес эле. Жарым-жартылай алмаштыруу, рублдик аймакта аны пайдалануу ниетинде, калктын рублди сактап калуу ниети менен түшүндүрүлгөн. Бирок, алдын-ала ишенимсиздик тоскоолдугун ийгиликтүү өтүү менен сом өлкөдөгү эсептешүүлөрдүн негизги каражаты болуп калган.

Кыргызстандын улуттук валютасы республика үчүн оор учурда, КМШ өлкөлөрү өздүк, бардыгы үчүн жалпы болгон төлөө каражатын айласыздан пайдалануу, анын ролун рубль аткарган, башкалардан көз карандысыз экономикалык саясатты жүргүзүүгө аракеттенип жаткан учурда киргизилген.

Бул шарттарда улуттук валютаны киргизүү өздүк максат эмес эле, Кыргызстандын өздүк, көз карандысыз экономикалык саясатын өткөрүү каражаты болгон. Мында анын башкы максат болуп инфляцияны ооздуктоо жана экономиканы структуралык жактан реформалоо программасы үчүн шарттарды кийинчерээк камсыз кылуу саналган.

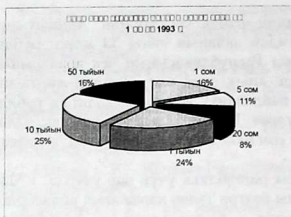
Сомду расмий киргизүүдөн кийинки биринчи аракеттердин багыты, калктын калың катмарынын жаңы акча бирдигине ишенимин арттыруу, ушундай учурларда мүмкүн болуучу валюталык орун алмаштыруулардан четтөө, ошондой эле сомдун нормалдуу жүгүрүшү үчүн алгачкы шарттарды түзүп берүү жана анын алмашуу курсунун турукталышын чыңдоо менен шартталган. Мындан тышкары, улуттук валютаны өз учурунда киргизүү - бул, өөрчүп бара жаткан инфляциялык тенденция менен шартталган, өлкөнүн калкынын жакырдыгы процессин токтотуу мүмкүнчүлүгүн алуу болгон.

Кыргызстан, биринчи күндөрдөн баштап өзгөрүлмөлүү алмашуу курсун жөнгө салуу режимин колдоп келет. Республика, улуттук валютанын реалдуу наркын рынок өзү аныктайт деген валюта режиминин эң либералдуу вариантын тандап алган.

Даярдоо иштерин өткөрүүдө улуттук валютаны алмаштыруу мүмкүнчүлүгү республиканын бүтүндөй накталай эмиссиясынын 12,5%ине бааланган (Прибалтиканын тажрыйбасынан улам). Алмаштыруунун акырына кириштелген сумма алдын ала күтүлүп жаткан суммадан бир кыйла жогору болгондугу кызыктуу көрүнүш. Бул, алмаштыруу мезгилинин акырында калктын улуттук валютага ишениминин арта баштагандыгы менен түшүндүрүлөт.

Кыргызстандын улуттук валютасы этаптык стратегияга ылайык түзүлгөн:

- 1993-жылы кыргыздын биринчи банкноттору пайда болгон (кыска мөөнөттүн ичинде жана минималдуу чыгым тартуулар менен даярдалууга тийиш болгон "өткөөл мезгилдин акчалары" деп аталган). 1995-жылдан тартып биринчи чыгарылыштагы банкнотторду илбээринки шартта жүгүртүүдөн алуу (коммерциялык банктардын кассаларынан үстөк келип түшкөн, биринчи чыгарылыштагы банкноттор экинчи чыгарылыштагы банкнотторго алмаштырылган). Биринчи чыгарылыштагы банкноттор толугу менен жүгүртүүдөн алынган: 2003-жылдын 1-январына карата абал боюнча жүгүртүүдөгү акчалардын жалпы суммасынан биринчи чыгарылыштагы банкноттордун үлүшү 0,09%ти, экинчи чыгарылыштагы банкноттор - 27,39%ти, үчүнчү чыгарылыштагы банкноттор - 72,52%ти түзгөн;

1993-жылдын 1-июнуна карата жүгүртүүдөгү банкноттордун купюралык түзүлүшү

2003-жылдын 1-январына карата жүгүртүүдөгү банкноттордун купюралык түзүлүшү

• 1994-жылы өтө олуттуу эмес баа жана коргоо мүнөздөрүнүн акылга сыярлык принциптерине жооп берген турукташуу мезгилиндеги банкноттор жүгүртүүгө чыгарылган;

• 1997-жылы жогорку сапаттагы коргоо элементтерине ээ 5 жана 10 сом наркындагы кийинки, үчүнчү чыгарылыштагы биринчи банкноттор пайда болгон.

Өнүгүү Концепциясына ылайык, үчүнчү чыгарылыштагы банкноттордун дизайны жана коргоо элементтери учурдун талабына жооп берген көчүрүп басуу жана полиграфиялык техникалардын өнүгүшүнө жооп берген жасалма банкнотторду жасоодон ишенимдүү коргоону камтышы керек.

Концепциянын негизги маңызынан болуп:

• улуттук спецификаны жана Кыргызстандын тарыхый-маданий үрп-адаттарынын чагылдырган, банкноттун эстетикалык дизайнын жасалмадан эффективдүү аныктоого мүмкүн болгон комплекстик мамиле;

• банкноттордун деңгээлинин, көчүрүп басуу жана полиграфиялык техникалардын өнүгүү деңгээлине туура келүүсү;

• банкноттордун аныктыгын, ар кандай деңгээлде текшерүүгө мүмкүндүк берген, банкнотторду жасалмадан коргоонун үч деңгээли:

калк тарабынан - жардамчы жабдуулардын жардамысыз;

кассалык персоналдар тарабынан - эн жөнөкөй детекторлордун жардамы менен; борбордук банктын адистер тарабынан - атайы жабдуунун жардамы менен.

• банкноттордун автоматтык түрдө кайра иштетип чыгуу жөндөмдүүлүгү, аларды банкоматтарда жана соода точкаларында пайдалануу мүмкүнчүлүгү саналат.

Ушул концепцияга ылайык даярдалган 1, 5, 10, 50, 100, 200, 500 жана 1000 сом номиналындагы үчүнчү чыгарылыштагы банкноттор биринчи кезекте, пайдалануучулардын ар кайсыл категориялары үчүн пайдаланууга жеңил болушу керек. Банкнотторду жеңил аныктоого мүмкүндүк берген жекече көлөмгө ээ; жекече суу белгилери колго жасоодо кыйынчылыктарды алып келет; жекече түстөрү жана атайы элементтер көзү начар көргөн адамдарга банкноттун наркын аныктоого мүмкүндүк берет. Экинчи чыгарылыштагы

банкнотторду даярдоодо колдонулган кошумча коргоо элементтерине кошумча үчүнчү чыгарылыштагы банкноттор 17 жаңы жана өзгөчөлөнгөн коргоо элементтерине ээ.

Эскертүү: Акча реформасы жана колдонуудагы номиналдардын дизайнын өзгөртүү.

"Реформа" деген сөзгө чет өлкө тилдеринин сөздүгү төмөнкүчө түшүндүрмө берген "түп тамыры менек кайра өзгөртүп түзүү, өзгөртүү, кайра өзгөртүп түзүү, саясый жактан кайра өздөштүрүп түзүү". Мунун негизинде, акча реформасы - "өлчөө бирдиги" акчанын - акча бирдигинин өзгөрүүсү менен байланыштуу болгон монетардык системаны түп тамыры менен кайра өзгөртүү дегенди түшүндүрөт.

Акча реформасы акча жүртүү структурасын өзгөртүү үчүн же болбосо акча бирдигин өзгөртүү үчүн жүргүзүлөт.

Мисал катары, өзүнүн Указы менен мамлекеттик мекемелерге "Алтын жана "Акча" (алтын = 3 тыйынга, акча = 2/1 тыйынга) түшүнүгүн пайдаланууга тыюу салган жана "баага, пошлиналарга жана чегерүүлөргө" рубль жана тыйын (копейка) түшүнүгүн колдонууга милдеттендирген Петр Iнин акча реформасы акча эсебинин ондук принцибин - акча системасын бинардецемалдык тизмектөөнү киргизүүгө алып келген: акча бирдиги катары 100 копейкадан турган рубль келип чыккан.

Экинчи бир мисал - 1998-жылы Россияда жүргүзүлгөн акча реформасы - деноминация - Россиянын акча бирдиги - рублдин сатып алуу жөндөмдүүлүгүн жасалма жол менен өзгөртүүгө, инфляциянын кесепетинен өзүнүн сатып алуу жөндөмдүүлүгүн жоготкон төмөнкү нарктагы акча белгилеринин колдонуудан калышынан улам, "копейка" түшүнүгүн реанимациялоого багытталган.

Кандай болсо да, реформа деген чектегүү мөөнөттүн ичинде, адаттагыдай эле убакыт аралыгында, бардык акча белгилерин бир учурда толугу менен алмаштыруу дегенди түшүндүрөт.

Колдонуудагы банкноттордун жакшырышын акча реформасын өткөрүү катары кароонун кереги жок. Улуттук валюта 1993-жылы киргизилген жана учурда бардык чарба субъекттери тарабынан төлөө каражаты катары пайдаланылып келүүдө. Ошондуктан, жаңы банкноттор мурдагыларын алмаштыруу менен жүгүртүүгө зарыл болгон учурларда гана чыгарылат. Эски банкнотторду жаңы банкноттор менен алмаштыруу акча реформасы сыяктуу эле эң маанилүү материалдык-техникалык даярдыкты талап кылат жана адетте, жараксыз болуп калган банкнотторду алмаштыруу үчүн пайдалануучу тартипте эле жүргүзүлөт.

Өзгөчөлөнгөн мүнөздөгү жана дизайндагы банкнотторду жүгүртүүгө чыгаруу жараксыз, колдонуудан чыгып калган банкнотторду алмаштыруу жолу менен жүргүзүлөт жана жүгүртүүдөгү акчанын санына - кошумча эмиссияга эч кандай таасирин тийгизбейт.

4. Кыргыз Республикасында накталай акча жүгүртүүнү уюштуруу

Кыргыз Республикасынын "Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жөнүндөгү" Мыйзамына ылайык, өлкөнүн борбордук банкы - Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы - Кыргыз Республикасынын аймагында накталай-акча жүгүртүүнү уюштурат. Бул үчүн Улуттук банк:

1) Кыргыз банкы тарабынан лицензиялануучу банктар жана башка финансы кредиттик мекемелер үчүн кассалык операцияларды жүргүзүүнүн тартибин иштеп чыгат жана бекитет;

2) банкнотторду жана монеталарды чыгарууга республиканын муктаждыгын болжолдоону жүргүзөт;

3) банкноттордун жана монеталардын резервдик фонддорун түзүүнү камсыз кылат жана акча белгилерин (банкнотторду жана монеталарды) басып чыгарууга заказдарды жайгаштырат;

4) банктар үчүн накта акчаларды сактоого, ташууга жана инкассациялоого жалпы талаптарды белгилейт;

5) төлөмдөрдү жүзөгө ашыруу учурунда акча белгилеринин төлөмгө жөндөмдүү экендигин аныктоонун талаптарын белгилейт;

6) жүгүртүүгө чыгарылуучу акча белгилерин коргоонун белгилерин жана аларды алмаштыруунун тартибин, ошондой эле бузулган жана жүгүртүүдөн алынган банкнотторду жана монеталарды жок кылуунун тартибин аныктайт;

7) жөнгө салуунун эл аралык тажрыйбада кабыл алынган башка ыкмаларын жана механизмдерин колдонот.

Банкнотторго жана монеталарга муктаждыкты прогноздоо

"Акча жүгүртүү" деген эмне? Аларды төлөп берүү, алуу, берүү, товарларды сатууда жана сатып алууда пайдалануу учурундагы акчанын кыймылы акча жүгүртүлүшү деп аталат. Мында, накталай акчанын кыймылы сыяктуу эле, банктардагы счеттордун накталай эмес каражаттарынын өзгөрүүсү да түшүндүрүлөт. Акча массасынын кыймылы, акчанын айланышы көбүнесе, экономикалык кайра өндүрүү "өндүрүү - бөлүштүрүү - алмаштыруу - керектөө" циклы менен шартталган. Товарларды өндүрүүчүлөр акчаны материал, жабдуу, эмгек күчүн (эмгек акы), башкача айтканда, өндүрүш факторлорун сатып алууга чыгымдайт. Башка жагынан, өндүрүлгөн продукцияны, товарды, кызматтарды сатуу аркылуу алар үчүн акча алышат, өндүрүштүн продукттысын акчага алмаштыруу жүрөт. Керектөөчүлөр, сатуучудан товарларды алууда аларга өз акчаларын төлөшөт. Мамлекеттик органдар өндүрүүчүлөрдөн жана сатуучулардан акчалай салыктарды жана жыйымдарды топтошот, алардан мамлекеттик органдардын кызматкерлерине дарыгерлерге, мугалимдерге, студенттерге, пенсионерлерге, майыптарга төлөмдөр жүргүзүлөт. Ата-эне болсо балдарды багууга акча коротушат. Ушунун негизинде, акча жүгүртүлүшү деп аталган, акчанын көптөгөн каналдар аркылуу оор кыймылы жүрөт. Мындай ар түрдүүлүк шартында накталай жана накталай эмес акчаны (M2 акча агрегаты деп аталган) эске алуу менен канча акча каражаты жүгүртүүдө жүргөндүгү тууралуу так жооп берүү кыйын. Бирок, бул маселени макроэкономикалык

катары карай турган болсок, анда, жүгүртүүдөгү зарыл болгон акча массасын аныктоого көмөк көрсөткөн математикалык көз карандылыкты түзүүгө болот. Бул көз карандылык Ирвинг Фишердин алмашуусун барабардоо деген атты алган.

Кайсыл болбосун акча бирдиги жыл ичинде V жүгүртүү жасай турган болсо, анда M тамгасы менен белгилеген, жүгүртүүдөгү талап кылынган акча массасы D жалпы жылдык товардык массага караганда V эсеге кичине болуп чыгат. Башкача айтканда, D , M жана V чоңдуктары $M=D/V$ же $D=MV$ катышы менен байланыштуу.

Бирок, башка жагынан алып карай турган болсок, D - товар жүгүртүү PQ га барабар. Сатуудан (товар жүгүртүүдөн) алынган акчалар сатып алууга кеткен акчаларга барабар болушу керек болсо, анда $MV=PQ$ барабардыгын алабыз, бул жерде

M - жүгүртүүдөгү акча массасы;

V - жүгүртүү ылдамдыгы, башкача айтканда акча бирдигинин бир жыл ичинде жүргүзгөн жүгүртүүсүнүн саны;

Q - сатылган жана сатылып алынган товардын саны;

P - товар бирдигинин наркы.

Алмашуу деңгээлинен, жүгүртүүдөгү акча массасы төмөнкү маанинин жардамы менен аныктала тургандыгын билүүгө болот:

$$M = \frac{PQ}{V}$$

Мунун негизинде, мамлекетте сатылып жаткан товарлардын жалпы санын жана наркын, ошондой эле акча жүгүртүүсүнүн ылдамдыгын билүү менен жүгүртүүдөгү зарыл болгон акчанын массасын аныктоо жеңил болот. Мисалы, эгерде өлкөдө бир жыл ичинде 100 млн. товар бирдиги, бир бирдик үчүн 500 сом наркында сатылса (башкача айтканда, товар жүгүртүү 500 миң сомду түзөт), ал эми акчанын айлануусунун ылдамдыгы жылына 5 айланууну түзсө, анда M ди аныктоо жеңил:

$$M = \frac{100 \times 500}{5} = 10 \text{ млрд. сом}$$

Алмашууну барабардоо, эгерде сатылып жаткан товарлардын саны көбөйсө же товарларга баа өсө турган болсо жүгүртүүдөгү акча массасын көбөйтүү зарыл экендигин көрсөтүүдө, антпесе акча каражаттарынын тартыштыгы келип чыгат. Мындай абал 1992-жылдын биринчи жарымында Россияда, баалар бир нечеге жогорулаганда, ал эми зарыл болгон акча массасы жүгүртүүгө чыгарылбаганда орун алган. Башка жагынан, алмаштырууну барабардоо, жүгүртүү ылдамдыгын жогорулатуу жолу менен жүгүртүүгө зарыл болгон акча массасын азайтуу мүмкүн экендигин көрсөтүүдө.

Мына ошондуктан, акчаны жүгүртүүгө чыгарууну пландаштыруу жана прогноздоо өлкөнүн экономикасынын нормалдуу иштеп турушуна керектүү.

Банкнотторго жана монеталарга муктаждыкты прогноздоо жана купюралык түзүлүштү пландаштыруу, өткөн мезгил үчүн накталай акча жүгүртүү

жөнүндөгү статистикалык маалыматтарды анализдөөнүн негизинде жүзөгө ашырылат. Ушул максатта жүгүртүү ылдамдыгы (башкача айтканда, акча массасынын колдон колго өтүү ылдамдыгы), банкноттордун жашоо мөөнөтү сыяктуу көрсөткүчтөр аныкталат. Адетте, банкнотторго суроо-талап баанын деңгээлинин жогорулашы менен өсө баштайт, ошондой болсо да мурдагы мезгилдердин инфляциясы жогорку номиналдагы банкнотторго суроо-талаптын жогорулашын алып келет. Бүтүндөй алганда, ИДПнын өсүшү менен инфляциянын жана жүгүртүүдөгү банкноттордун жана монеталардын ортосундагы карым-катнаш так көрүнүүдө. Көптөгөн мамлекеттерде мындай өзгөрүүлөр реалдуу өсүшкө жана структуралык тенденцияларга чечүүчү таасир тийгизет. Кредиттик карточкаларды колдонуу же "электрондук кошелекторду" же башка төлөө каражаттарын акырындык менен жогорулатуу сыяктуу башка өзгөрүүлөр, тартиптегидей эле, жүгүртүүдөгү каражаттарды киреше менен байланыштырган факторго кошулат.

Инфляциянын, банкнотторго болгон суроо талапка эки тараптуу таасир көрсөтүүсү кызыктуу факт бойдон калууда. Биринчи жагынан, жогорку баалар жогорку номиналдагы банкнотторго суроо-талапты жаратат (эгерде баа эки эсеге өсүп кетсе, анда тиешелүүлүгүнө жараша, ошол эле сандагы төлөмдөрдү жүргүзүү үчүн эки эсе көп накталай акча зарыл). Экинчи жагынан, инфляциялык күтүүлөр, алардын нарксыз болуусунун жогорку ылдамдыгынан улам накталай акчага суроо-талаптын азайышына алып келет. Башкача сөз менен айтканда, накталай акчага болгон реалдуу суроо-талап түшүүдө. Бул феномендин натыйжасында, кайсыл болбосун чет өлкө валютасына, мисалы АКШ доллары же евро, карата суроо-талап жогорулайт. Кыргызстандагы инфляция өтө жогору болбогондуктан жана калктын улуттук валютага ишениминин артышынан улам сомго карата суроо-талаптын өсүшүн күтүүгө болот.

Банкнотторго жана монеталарга болгон муктаждык ар кандай факторлор менен аныкталат:

- жүгүртүүдөгү акчанын суммасынын жогорулашы;
- жок кылынган банкноттордун өлчөмү;
- төмөнкү номиналдагыларды жогорку номиналдагылар менен алмаштыруу же тескерисинче.

Жогоруда аталып кеткендей, инфляция жана ИДПнын өсүшү жүгүртүүдөгү акча каражаттарынын өзгөрүүсүнө таасирин тийгизген негизги факторлордон болуп саналат. Бул карым-катнашты туруктуу ылдамдык шартында төмөнкүчө сүрөттөп берүүгө болот:

Үстүбүздөгү жылдагы жүгүртүүдөгү акчанын суммасы = өткөн жылдагы жүгүртүүдөгү акчанын суммасы (1+үстүбүздөгү жылга карата инфляциянын жылдык көрсөткүчү + үстүбүздөгү жылга карата ИДПнын жылдык өсүш арымы)

Чет өлкө валютасынын ордун алмаштыруу же чет өлкө жарандары тарабынан банкнотторду топтоо сыяктуу тышкы факторлор же башка факторлор эске алынышы керек.

Нактай акчага муктаждыкты сапаттуу аныктоо үчүн Пейн-Моргандын D-метриялык системасы пайдаланылат. Пейн-Моргандын системасына ылайык, рыноктун эң жогорку номиналга муктаждыгы, өз кезегинде инфляциянын көрсөткүчтөрү менен байланыштуу болгон, күндүк орточо эмгек акыга ылайык аныкталат. Мында, акча банкнотунун эң жогорку номиналы бир күндүк 20 эмгек акыга, ал эми эң төмөнкү номинал D/500, бул жерде D - бир күндүк эмгек акыга барабар болуш керек. Пейн-Моргандын D-метриялык системасына ылайык аныкталган, банкноттун айрым номиналдарына прогноздоолуп жаткан муктаждык, төмөндө, акча массасын башкаруу таблицасында берилген. Таблицадагы ордуна жылдыруу, эмгек акынын деңгээлинин өзгөрүшүнө ылайык, ар бир номиналдын сатып алуу жөндөмдүүлүгүн көрсөтүп турат. Мында, орточо күндүк айлык акынын көлөмү айына 22 иш күнү эсебинен алынган.

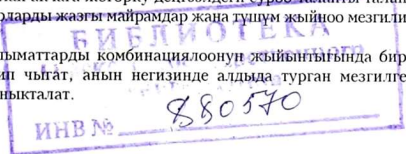
1-таблица. Пейн-Моргандын D-метриялык системасы

Тыйын			Еть Ном.	СОМ										Бир айга эмгек акы/ күн (сом)
07 т	0.18	0.35 50 т	0.72 1 с.	1.79	3.59	7.18	17.94	35.88	71.76	179.4	358.8	717.6	789.3 35, 88 1998 ж.	
09	0.22	0.44	0.88	2.20	4.41	8.82	22.04	44.09	88.18	220.45	440.90	881.90	970 /44,90 1999 ж.	
11	0.27	0.54	1.09	2.73	5.45	10.91	27.27	54.53	109.06	272.65	545.30	1090.60	1199.6 /34 .33 2000 ж.	
13	0.32	0.64	1.28	3.20	6.41	12.82	32.04	64.09	128.18	320.45	640.90	1281.80	1409.9 /64 .09 2001 ж.	
1/00	D/ 200	D/ 100	D/ 50	D/ 20	D/ 10	D/5	D/2	D	2D	5D	10D	20D		

1-таблицада көрүнүп тургандай, 2000-жылга карата эң төмөнкү номинал 10 тыйын эквивалентинде ($D/500=0,11$ сом) ал эми эң жогорку номинал 1000 (20D=1090,60 сом) болуш керек. 200 сом номиналындагы банкнотторго муктаждык 1998-жылдан бери эле орун алыш келген, 500 сом номиналындагы банкнотторго муктаждык 1999-жылы пайда болгон, ал эми 1000 сом номиналындагы банкнот 2000-жылдын баш жагында зарыл боло баштайт.

Жогоруда белгиленгендей, банкнотторго суроо-талап сезондук олкусолкулукка ээ. Кыргызстанда нактай акчага суроо-талап жай мезгилинде, башкача айтканда эс алуу сезонунда жана жыл акырында, кезектеги финансылык жыл аяктаганда жана бюджеттен Соцфондо тиешелүү болгон төлөөлөрдүн орду жабылганда өсөт. Улуу Британияда, мисалы, банкнотторго болгон суроо-талап октябрь айынын орто жеринде жана январь айынын баш жагында - бизнесмендер Рождество жана Жайкы майрамдардан кийин чегерүүлөрдү жасагандыгына байланыштуу минималдуу деңгээлге жетет. Башка мезгилдер нактай акчага жогорку деңгээлдеги суроо-таланты талап кылат, анткени, бул учурларды жазгы майрамдар жана түшүм жыйноо мезгили ээлейт.

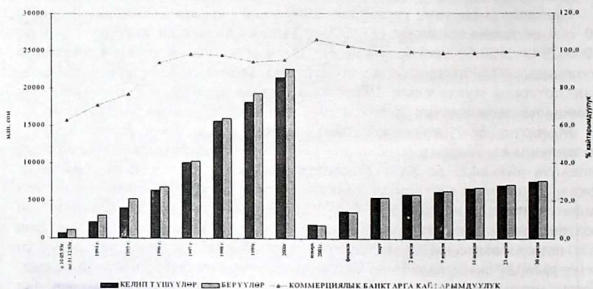
Экономикалык маалыматтарды комбинациялоонун жыйынтыгында бир бүтүн сүрөттөлүш келип чыгат, анын негизинде алдыда турган мезгилге банкноттордун заказы аныкталат.

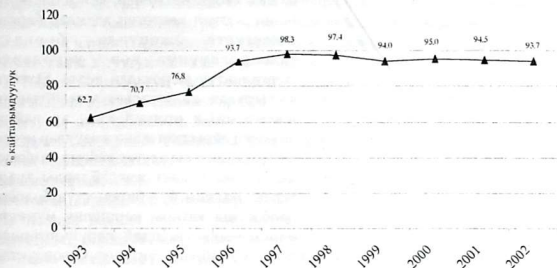
Акча белгилерин жүгүртүүгө чыгаруу

Ошентип, банкнотторго заказдар берилди, даярдалды жана Улуттук банктын Борбордук Сактоо жайында турат. Бирок, алар алиге чейин акча болуп саналбайт. Банкноттор Улуттук банк Башкармасынын аларды жүгүртүүгө чыгаруу жөнүндө чечими кабыл алынгандан кийин гана төлөө каражаты статусун алат. Бирок, конкреттүү банкнота Борбордук Сактоо жайынан чыгып Улуттук банктын кассасына түшкөн кезде жана жүгүртүүдөгү жалпы акча суммасына кошулгандан кийин гана төлөө каражаты боло алат. Улуттук банктын кассасынан коммерциялык банктарга, алардын билдирмелери боюнча, аталган банктын Улуттук банктагы корреспонденттик сметундагы сумманын чегинде гана берилет. Коммерциялык банктардын мекемелери, өз кезегинде тейленип жаткан кардарлардан, банктагы алардын сметторундагы сумманын чегинде жана банкноттордун зарыл болгон номиналынын алкагында, билдирмелерди кабыл алат. Коммерциялык банктарга акчаларды берүү алардын билдирмелеринде белгиленген номиналдар менен берилет. Мунун негизинде, эгерде коммерциялык банктар өз кардарларынын берилип жаткан акчалардын купюралык түзүлүшүндөгү өтүнүчтөрүн толугу менен канааттандырса, анда чарба субъектилери жана калк аларга зарыл болгон акчаны колдоруна алышат, башкача айтканда, ар бир банкнота "өз" пайдалануучусун табат.

1-график. 1993-2002-жылдар аралыгындагы коммерциялык банктарга келип түшкөн акчанын жана алар тарабынан берилип жаткан накталай каражаттын өзгөрүүсү

2-график. Улуттук валютанын жүгүртүүгө чыгарылышы учурунан тартып коммерциялык банктарга нактадай улуттук валютанын кайтарымдуулугунун өзгөрүүсү

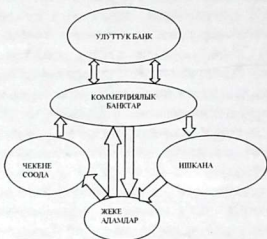
Акчалар канча "жашашат"?

Банкноттун жүгүртүүдө жүрүшү анын номиналынан, климаттык шарттарынан, пайдалануу маданиятынан, инфраструктуранын өнүгүшүнөн өтө эле көз каранды. "Орточо дүйнөлүк" банкнота болжол менен 8 ай "жашайт", бирок, бул көрсөткүч ар башка мамлекетте ар башкача. "Узак жашоочулурдан" болуп, 3 жылга чейин кызмат кылган япон банкноталары саналат. Кызмат кылуунун мындай басымдуу жогорулоосу акча менен пайдалануунун жогорку маданияттуулугу менен түшүндүрүлөт. Ошол эле учурда, калктын акча менен пайдалануу маданияттуулугун жогорулатуу инфекциялык оорулардын, жасалма банкнотторду жайылтуу тобокелдигинин алдын алууга жана албетте, мамлекеттин акча базасын тейлөөнү кыскартууга мүмкүндүк түзөт. Банкноттун кызмат кылуу мөөнөтү канчалык жогору болсо, мамлекет аларды жок кылуу жана ордун толтурууга ошончолук аз чыгым тартат.

Акчаны өндүрүүгө канча акча кетет: бул ар кандай факторлорго тиешелүү болот, мисалы кагаздын, боектун сапатынан, коргоо элементтеринин мүнөздөлүшүнөн, банкнотторго суроо-талаптан. Ошентип, Япониянын, Канаданын, АКШнын бир жашоочусуна тиешелүүлүгүнө жараша жылына 46, 47 жана 48 банкнота туура келет. Германияда жана Улуу Британияда бул сан бир кыйла аз - 25 жана 22 банкнота. "Орточо статистикалык" бир кыргызстандыкка болжол менен 30 банкнота туура келет.

Жүгүртүүгө чыгарылган акчалар башкалардан бөлөкчө жүгүртүү жасайт. Төмөндө келтирилген схемада көрүнүп тургандай, банкноттордун кыймылын жеке адамдар жана коммерциялык банктар - андан ары Улуттук банк жүзөгө ашырат. Өз кардарларынан акчаны алгандан кийин коммерциялык банктар

аларды жарактуу жана жараксыз деп сорттошот, андан кийин акчаны Улуттук банкка өткөрүшөт, ал жерде банкноталар андан ары жүгүртүүгө жарактуу же жараксыздыкка кайра бир жолу текшерүүдөн өтөт.

Кызматтык сапарга, эс алууга же башка себептер менен чет өлкөлөргө кетип жаткан көптөгөн адамдар барган мамлекети жөнүндө биринчи таасирденүүнү көп учурларда жергиликтүү валютадан алат. Өзүнүн кытыраган валютасын алмаштырып жатып анын ордуна кир, ар кайсы жеринен айрылган жана жазуулар менен катталган акчаны алуусу кайсыл болбосун адамга жагымсыз жагдайларды түзсө керек. Балким бул бирөө үчүн болоор-болбос иш катары көрүнүшү мүмкүн, бирок мына ушундай көрүнүштөрдөн

улам мамлекеттик экономикалык жана саясий "аброй" түптөлөт. Ошондуктан кайсыл болбосун мамлекет өзүнүн улуттук валютасынын сырткы көрүнүшү жөнүндө кам көрүшү керек. Бул, банкноттун иш жүзүндөгү сапатын жакшыртуудан гана эмес, республиканын ар бир жаранынын накталай акчага аяр мамиле кылуусунан улам келип чыгат.

Накталай акчалар, төлөөнүн маанитүү каражатынан болуп саналат жана накталай эмес жана электрондук төлөөлөрдүн өсүп бара жаткандыгына карабастан ошол деңгээлде бир топко чейин сакталмакчы.

Банкноттук кагаз менен жөнөкөй кагаздын окшоштуктары өтө аз, ал кийимдин бир тууган эжеси десек жаңылышпайбыз. Банкноттук кагаз өзгөчө сейрек касиеттерге ээ болгон пахта буласынан жасалат. Таптакыр жырттылып бүткөнгө чейин бул кагаз миндеген бүктөлүүлөргө туруштук берет. Банкнотторду өндүрүүдө пайдалануучу боектор да өзгөчө касиетке ээ. Мисалы, алар: ацетон, суу, самын, айрым кислоталарга жана башка сыяктуу жыйырмага жакын реагенттерге туруштук берет. Банкноттогу сүрөттөлүштөр өзгөчө; ар бир штрих жана оюм-чийим өзүнүн өзгөчө маанисине ээ.

Ошого карабастан, акчалардын "карышы" маселеси аларды пайдалануу процессинде мыйзам ченемдүү көрүнүш. Эскилиги жеткен купюраны транспортто же дүкөндө кабыл албаган учурларда тынчсыздандырууну алып келет. Бирок, эскилиги жеткен же жараксыз банкнотторду кайсыл болбосун коммерциялык банкага же Кыргыз Республикасынын Улуттук банкында чектөөсүз алмаштырууга мүмкүн экендигин да билүү керек.

- эскилиги жетсе, тең ортосунун экиге бөлүнүп, кайра чапталган болсо;
- кирдеген, ар кандай жазуулар түшүрүлгөн, тактар, тешиктер жана айрылган жерлери болгон;
- боелуучу же башка реагенттер жайылтылып куюлган болсо;
- басуудагы бракка ээ болгон банкноттор жараксыз катары таанылат.

Банкноттун аныктыгы шартында алмаштыруу үчүн негиз болуп, аянты аталган номиналдын аянтына ылайык келген, 200 ячейкадан турган атайы

сетканын (полетканын) жардамы менен аныкталат, сакталып калган банкноттун аянты саналат. Алмаштыруу Улуттук банкта кассалык операцияларды жүзөгө ашыруу Нускасына ылайык жүргүзүлөт.

Төлөө банкнотторунун экспертизасы 5 жумуш күнүнөн ашпаган мөөнөттө жүргүзүлөт. Эгерде сакталып калган купюранын аянты 80%тен ашык болсо, анда мындай банкнотаны республиканын кайсыл болбосун коммерциялык банкынан алмаштырса болот. Аянтынын 50%тен 80%ке чейинкиси сакталган банкнотаны Улуттук банктын мекемелеринде алмаштырууга болот.

Кайсыл болбосун акча бирдиги өз жашоо мөөнөтүнө ээ. Мисалы, Швейцария Улуттук банкына ар бир банкнота 2 жыл ичинде 3 жолу кайрылып келет, ал эми эскилиги жеткен акчалар жүгүртүүдөн алынат жана жок кылынат. Австралия Резервдик фонду тарабынан жүгүртүүгө чыгарылган жаны сериядагы полимердик банкноттордун жашоо мөөнөтү кагаз жүзүндөгү банкноттордон 4 эсеге ашык жашай тургандыгы кызыктуу көрүнүш. Мындан тышкары, кирдеп калган полимердик банкнотторду жөн гана жууп койсо болот. Өз доорун жашап бүткөн банкноттор бир катар продукцияларга кайра иштетилет, ошентип, алардын экинчи жашоосу (өмүрү) башталат.

Акча банкнотторунун "карышы", мейли бул америка доллары же кыргыз сому болсун, аларды жүгүртүүдөн алууга жана жок кылууга туура келет. Бул эң узакка созулган технологиялык процесс, анткени, акча купюраларын жүгүртүүдөн алууда аларды кайра санап чыгуу, жарактуу же жараксыздарга аныктоо жана эң акырында жок кылуу керек. Жараксыз болуп калган акчаларды жок кылуунун кеңири тараган ыкмасы болуп аларды өрттөө жана майдалоо саналат. Жараксыз болуп калган акчаларды жок кылуу методдорун жана ыкмаларын изилдеп чыгып Улуттук банк, экологиялык жактан эң таза ыкманы тандап алган, башкача айтканда калдыктарды кайра иштетүү менен банкнотторду майдалоо. Учурда бул калдыктар картон кагаздарды өндүрүүдө пайдаланылат.

5. Акча - өзгөчө товар

Акча - акыйкаттык менен алдамчылыктын чиеленишинен турган турмуш чындыгынын бир түрдүүчө белгилөөгө мүмкүн болбогон өзүнчө белгиси. Алардын кесепетинен канча жагымдуу жана жагымсыз абалдар болуп өтөт... Алар проблемаларды чечишет жана аларды пайда кылат, теңсиздиктикке жана коомдун ыдырашына алып келет, бийликтин атрибуту, ошол эле учурда ал үчүн күрөшүү каражаты болуп саналат.

Моралистер акчаны жакташат, утопистер аны четке кагышат, жада калса экономистер да айрым учурларда аларга экинчи даражадагы ролду беришет, бирок алар биздин жашоодо, соода бүтүмдөрүн жеңилдетүү, экономикалык ишкердиктин өнүгүшүнө жардам берүү менен бардык жерде болушат.

Белгилүү немец философу Ницше "Акча эч качан бакыт алып келген эмес, ал болгону адам баласын сооротуп гана турат..." деп айткан. Тигил же бул көз караштан алганда да учурдагы турмуш чындыгы өнүгүп жаткан технологияларды боюна сиңирген көп кырдуу багыт, ошондой болсо да өзүнүн байыркы таянычы - акчадан баш тартууга мүмкүн эмес. Дегингисинде анын колдонууда турушу улуттардын, өлкөлөрдүн карым-катнашынын, сооданын

өнүгүшүнүн дүйнөлүк технологиясы жана акырында келип бүтүндөй адам баласынын алга илгерилөөсүнүн адымдуу кыймылы.

Акчанын жаратылышы, алардын мааниси жана касиети

Акча деген эмне, алар эмне үчүн керек жана экономикада жана адамдын жашоосунда кандай ролду ойной тургандыгы ондогон жылдардан бери белгилүү. Бирок ошол эле учурда, белгилүү илимпоз-экономистер "акча" деген мааниге жалпы, так аныктама берүүгө чыгынышпайт. Айрым учурларда оригиналдуу аныктамаларды сунуш кылышат: "Акча - бул чынында эле бар нерсе", "Акча - жаратылышта орун алган нерсе эмес, ал биз сандык маани берүүгө үйрөнгөн нерсе", "Акча сатып алуу күчүн убактылуу батырган нерсе". Акча тууралуу саясий экономика мектебинин өкүлү, шотландия экономисти Адам Смит "аны башка адамдарга берип, андан бошонуу менен биз пайда ала турган бирден-бир буюм" деген оригиналдуу пикирин айткан. Экономикалык категория катары акчага карата басымдуу жана орунттуу аныктаманы төмөнкүчө берсе болот: "Акчалар - жалпы товардык эквивалент, алмашуунун универсалдуу каражаты". Бул аныктамада акчанын биринчилик максаты жана алардын негизги, аныктоочу сапаты, касиети чагылдырылган. Себеби, акчанын келип чыгышы, алмаштыруучу тараптар үчүн анын бирдей баалуулугун, эквиваленттүүлүгүн камсыз кылуу максатында товарларды алмашуу учурундагы керектелиши менен шартталган.

Бардык алмаштырылып, сатылып жана сатылып алынып жаткан товарларды өз ара салыштырууга мүмкүндүк берген бирден-бир жалпы коомдук "метр", универсалдуу "тараза" керек болду. Мына ошондуктан адамдар, товарлардын санына жана баалуулугуна жараша аларды бири-бири менен алмаштыруу үчүн бардык товарлар менен салыштырууга мүмкүн болгон бирден-бир, универсалдуу жалпы коом менен таанылган, кабыл алынган товарды ойлоп тапкан. Акча - мына ушундай универсалдуу товар алмашуу катары кызмат өтөй баштаган.

Акчанын жаратылышы жана касиети алардын маанисин, алар аткарган функцияларды изилдөөдө жакшы таанылат (функция деп алардын максатын, пайдалануу ыкмаларын аныктаган, буюмдардын касиети аталат). Оболу, акча жүгүртүү каражаты, анын жардамы аркылуу адамдардын, ишкерлердин, фирмалардын жана мамлекеттердин ортосунда товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү түздөн-түз алмашуу жүзөгө ашырылат. Албетте, азыркыга чейин "бартер" деген сөздүн алдында кеңири таанымал болгон бир товарды экинчи бир товарга натуралай, түздөн-түз алмашууну жүргүзсө болот. Бирок, "товарга акча, а акча товарга" схемасы боюнча товарларды алмашуу, жөнөкөй "товарга товар" схемасы боюнча алмашууга караганда бир кыйла жеңил. Ага өз себептери бар.

Биринчиден, сиздин товар туура келген адамды же анын товары сизге туура келген адамды тез арада табууга мүмкүн эмес. Өз товарыңызды акчага алмаштырууда тике алмашууга макул болгон, сизге керектүү буюмдун ээлерин издөөдөн баш тартасыз.

Экинчиден, өз товарыңызга төлөө катары кайсыл болбосун башка товарларды сатып алууга универсалдуу каражатты аласыз. Ан үчүн сатылган

товардан келип түшкөн акчага кийинки, экинчи алмашууда сизди кызыктырган товарды сатып алууну жүргүзүү жетиштүү. Мында, эмнени сатып алуу керек деген суроону акчаны алгандан кийин чечүүгө болот, бул да тике алмашууга караганда бир топ жеңил.

Мындай алмашуунун процессинде акча товарлардын кыймылын камсыз кылган каражат болуп калат жана өздөрү аларды айлантууга жардамдашкан товарга айланат. Акчанын, сатуучулар сыяктуу эле сатып алуучулар тарабынан пайдаланылган, айлантуунун бирдиктүү, жалпы коомдук каражаты катары пайдалануу, убакытты сарамжалдуу пайдалануу жана алмашуунун мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү түрүндө сатуучуларга жана сатып алуучуларга пайда алып келген, товар алмашуу операцияларын эффективдүү жүзөгө ашырууну аныктоочу шарт катары кызмат кылат.

Акчанын ролун алмашуу каражаты катары кароодо, акчаны товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү төлөө үчүн пайдалануу дегенди белгилейбиз. Бирок, анын ордуна товар же кызмат көрсөтүүлөрдү албастан акчаны жөн гана берип койгон бир катар учурлар кездешет. Мисалы, акчаны белекке берүү, айыптарды төлөө, бир канча убакыттын ортосунда салыктарды төлөөлөрдү алмашуу операциялары деп шарттуу гана атоого болот. Мунун негизинде, акчаны пайдалануунун дагы бир функциясы - төлөө каражаты келип чыгат. Бирок, акча кыймылы товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн эквиваленттүү массасы менен коштолбогон учурларда да, кайсыл болбосун төлөмдө алар алмашуу каражаты ролун ойношот. Акчанын максатын сөзсүз бирдиктери же өзгөртүү каражаты катары бөлүп кароо максаттуу болот. Товарлардын санын өлчөө жана салыштырып көрүү физикалык көлөмдөрдө жүргүзүлүшү мүмкүн. Бирок мындай ыкма көп учурларда бир кыйла жагымсыз болуп чыгат, анткени, товарлар физикалык өлчөөнүн ар кандай бирдиктерине ээ (салмагы, көлөмү, узундугу, аянты, дааналык эсеби), бул аларды сандык жактан салыштырууга мүмкүндүк бербейт. Ар кайсы товарлардын санын бирдей эле акча бирдиктерине өлчөөгө, саноого, санын чыгарууга болот.

Ар кайсы өлкөлөрдүн акча бирдиктери бири биринен айрымаланып турушу түшүнүктүү жана ошондуктан алар өлкөнүн чегинде гана өлчөөнүн универсалдуу каражаты катары каралышы мүмкүн. Же болбосо, ар кайсы акча бирдиктеринин алмашуу пропорцияларын белгилөө туура келет, башкача айтканда, адатта жүзөгө ашырылып жаткан валюталардын курсу. Акчалардан улам товарларды өлчөө жана салыштыруу мүмкүнчүлүгү пайда болот, бул алмашуу эквиваленттин сактоонун биринчи шарттарынан.

Акчанын алмашуу функциялары, акча сактык же байлык топтоо каражаты катары роль ойногонунда. Акчаны жүгүртүү тармагынан бир канча убакытка чыгаруу, топтоо менен биз аларды келечектеги сатып алуу, наркын сактап калуу каражатына айландыруудабыз. Акчалар бир мезгилдин аралыгында сатып алуу жөндөмдүүлүгүн сактап калган учурларда гана сактык функцияларын аткара тургандыгы түшүнүктүү, башкача айтканда, убакыттын акыркы бир чегинде анын башында сатып алган товарларды анын аягында сатып алуу мүмкүнчүлүгү.

Олуттуу инфляциянын орун алышы шартында акчанын реалдуу наркы төмөндөйт, ушуга байланыштуу анын ээлери аны товарга, кыймылсыз мүлккө

айландырууга, же акырындык менен түшүп бара жаткан инфляциялык валютага алмаштырууга умтулушат. Акчалар, эгерде алар, кайтарып берүүгө туура келген карызга алынган болсо кийинкиге калтырылган төлөө ченеми кызматын кылат. Аталган өлкөнүн акчаларынын функцияларын дүйнөлүк акча деп айткан учурда, аларды эл аралык эсептешүүгө пайдаланууга мүмкүнчүлүгү белгиленген болот.

Бардык аталып кеткен функцияларды бир жерге топтоо кыйынчылыкка турса да, төмөнкү аныктаманы түзүүгө болот: "Акча - кайсыл болбосун сатылып жаткан товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө алмашууга же эсептешүүгө жана төлөө жарактуу болгон универсалдык товар".

Акчанын маңызы анын өзгөчө касиетин кароо менен аныкталат. Акчаларга (алардын натуралык жана накталай формасында) төмөндөгү сапаттар туура келиш керек:

- жасалма акчаларды жасоо кыйынчылыкка турган жасалма эместиги;
- окшоштугу, айрымалай билүүсү жана акча белгилерин таанылуусунан турган пайдалануунун ыңгайлуулугу;
- акчаларды бир канча убакытка пайдаланууга мүмкүнчүлүк берген эскирүүгө туруктуулугу;
- ири акчаларды майда акчаларга майдалоого, акча бирдиктеринин жөндөмдүүлүгүн бөлүктөргө бөлүүгө мүмкүнчүлүк түзгөн жөндөмдүүлүгү;
- акчалар сунуш кылынган формасына карабастан (кагаз жүзүндөгү, никелдик, алтын), бирдей нарктагы акчалар бирдей сатып алуу жөндөмдүүлүгүнө ээ болгон бир түрдүүлүгү.

Акча качан пайда болгон?

Акча качан пайда болгонун толук деңгээлде белгилүү эмес. Акча жөнүндө эскерүүгө 4500 жылдан ашык убакыт өткөндүгү белгилүү. Алгач, акчанын ролун "товар-эквиваленттер" аткарган.

Акчанын тарыхы - бул иш жүзүндө алганда цивилизациянын тарыхы. Адамга акча катары эмне гана кызмат өтөгөн жок: Африкада, Азияда жана Океаниде каури үлүлдөрү, Мексикада кокос, Меланезияда доңузун (чочконун) куйруктары, Каролинг аралдарында тегирмен таштары, Байыркы Грецияда темир зымдар жана башкалар.

Адамдар тарыбанан товардык акчалар катары пайдаланылган товардык эквиваленттер ар түрдүү жана көптөгөн сандарда. Алардын ичинен төмөнкүлөрдү атоого болот: мал, булгары, тери, тамеки, үлүл шурулары, кургатылган балык, буудай, шарап. Байыркы орус акча бирдигинин "куна" деген аталышы, мындай товардык эквивалент катары куницанын териси пайдаланылгандыгы менен түшүндүрүлөт. Баса, бул аталыш азыркы күнгө чейин айрым славян тилдеринде сакталып калган. Мисалы, Хорватиянын акча бирдиги азыркы күнгө чейин 1 куна деп аталат.

Акчалар таш сыяктуу эле оор, була сыяктуу жеңил болгон. 19-кылымда Африкада куда түшүүлөрдө кичинекей темир кетмендер менен төлөмдөрдү жүргүзүшкөн. Ал эми байыркы кытайлар төлөө каражаты катары бычак-монеталарды беришкен. Коомдук чыгашаларды жана соттук чыгым тартууларды төлөө үчүн Тынч Океандагы Яп арылынын жашоочулары тарабынан

пайдаланылган темир дисктердин диаметри 4 метрге чейин жеткен. Чокмороктошкон таза түз Эфиопияда 20-кылымдын 20-жылдарына чейин төлөө каражаты катары пайдаланылган. Алар сынбашы үчүн камыш менен тапталган.

Кытай летопистеринде акча дегенди түшүндүргөн символ каури үлүчөсүнүн формасына ээ. Бул жөн жерден келип чыккан жок, анткени каури үлүдлөрү Кытайда гана эмес, Индия, Таиланд жана Африкада да акча каражаты катары кызмат өтөгөн, анын ичинен Африканын мамлекеттеринде алар төлөө каражаты катары XIX кылымга чейин кызмат кылган. 1948-жылга чейин нигерия уруулары жез билериктерди (маннил) акча каражаты катары пайдаланышкан. Кыргызстандын аймагында күмүш туяк - жамбы төлөө каражаты катары кызмат кылса, Санта-Крус аралдарында була-акчалар азыркы күнгө чейин колдонууда.

Бирок, акырындык менен жаңы - транспортабелдүү, универсалдуу орунду аз ээлеген акчаларды издөө пайда боло баштайт. Ошондон улам биринчи монеталар - алардын акча номиналын аныктаган сүрөттөрү менен темир пластиктер пайда болгон. Биринчи монеталар биздин доордун VII кылымында Лидия хандыгында (азыркы Түркиянын аймагында) даярдалган.

Кагаз жүзүндөгү акчалардын пайда болушун X кылымда сатып алуу жөндөмдүүлүгү аз, Кытайда чыгарылган оор темир монеталар менен байланыштырууга болот. Адамдар аларды сатуучуларга таштап анын ордуна, монеталарды алмаштырган жана эсептешүүлөрдү бир кыйла жеңилдеткен, алардан алган тил каттарды пайдаланышкан.

1661-жылы Швейцариядагы Стокгольм банкы күмүш монеталарды чыгарууну токтоткон жана Европадагы биринчи кагаз түрүндөгү акча эмиссиясын баштаган. Бул банкноттор сургуч басманы камтыгандыгы кызыктуу. Ар бир банкнотага түшүрүлгөн сегиз банкирдин кол тамгалары өз-өзүнчө түшүрүлгөн. Суу белгилери ошондо эле жасалма акча жасоодон коргогон.

Андан соң, отуз жылдан ашыгыраак мөөнөттөн кийин кагаз жүзүндөгү акчаларды Англия банкы чыгарган. XVIII кылымдын орто жеринде көптөгөн мамлекеттерде банкноттор акча жүгүртүүнүн негизги каражаттарынан болуп калган, ал эми темир акчалар майдалоо монеталарына айланган.

Францияда кагаз түрүндөгү акчаларды кеңири пайдаланууну 1716-жылы шотландиялык Джон Лоу ачкан, анын аты тарыхта Джон Инфляция деп сакталып калган. Мына ошол адамдын артынан банкноттор "товар менен камсыз болбогон кагаздар" деген аттын алдында сакталып калган. Джон Лоунун банкноттордун эмиссиясы (чыгаруусу) менен Франциянын байлыгын арттырам деген оюу ишке ашпаса да, ал кагаз түрүндөгү акчаларды чыгарууга жана анын иштешине түрткү берген.

Россияда кагаз түрүндөгү акчалар, Екатерина Iдин убагында, 1769-жылы чыгарыла баштаган, алар ассигнация деп аталган жана туруктуу бекитилген курска ээ мамлекеттик казна билеттери сыяктуу пайдаланылган. Андан кийин, темир акчаларга алмаштырууга мүмкүн болгон, кредиттик билеттер жүгүртүүгө чыгарылган. "Мамлекеттик кредиттик билеттердин экспедициясы" - эмиссияга укук алган, андан соң бул укук мамлекеттик банкка өткөрүлүп берилген. Ушул мезгил ичинде Россия акча банкноттору дээрлик бүтүндөй

накталай алтын менен камсыз кылынып, алмаштырууга каралган алтын фондунан тышкары үчтөн бирден ашпаган суммада банкнотторду чыгарууга жол берилгендигинин өзү таңдандырат. Биринчи дүйнөлүк согуш башталгандан кийин гана 1914-1918-жылдары, кагаз жүзүндөгү акчаларды алтынга алмаштыруу кескин кыскарып кеткен жана токтогон. Ошол учурдан баштап мамлекеттик казна билеттери, банктык банкноттор алтын тарабынан гарантияланбай калган.

Мунун негизинде, акчалар "чыныгы", башкача айтканда реалдуу наркты жүзөгө ашырган жана К. Маркстын аныктамасы боюнча "банкирге жазылып берген векселден" эч нерсеси айрымаланбаган "кредиттик" деп бөлүнө баштаган.

Акчалардын "экиге айрылуусу" кагаз түрүндөгү акчаларды чыгарууга көз каранды болбостон башталган жана монеталарды ар кайсы металлдардан чегип басуунун башталышы менен түшүндүрүлгөн. Жыйынтыгында, металл акчалар аларга эң зарыл болгон касиетинен айрылган, бирдей эле акча бирдиги металлдын түрүнө жараша ар кандай бааланган. Көп учурларда баалуу жана сейрек кездешкен металлдардан жасалган акчалар арзан металлдардан жасалган акчаларга караган баалуураак болгон. Биметаллдык акчаларды колдонуу учурларында алардын баалуулугу курамындагы баалуу металлдын процентине же "металлдын пробасына" жараша бааланган.

Жыйынтыгында металлдан жасалган акчалар "жакшы" (баалуу) жана "жаман" (нарксыз) болуп бөлүнө баштаган. Экономика XVI кылымдагы англиялык банкир Томас Грехэмдин мыйзамы менен илим катары толукталган. Ушул мыйзамга ылайык, "жакшы" акчалар "жаман" акчаларды сүрүп чыгуу тенденциясына ээ, башкача айтканда бир кыйла баалуулукка ээ болгон "жакшы" акчалар жүгүртүүдөн алынат, катылат, топтоонун объектисине айланат, анын кесепетинен "жамандар" менен орду толукталат. Айрым учурларда акчаларды "жамандарга" алмаштыруу өкмөт тарабынан жүзөгө ашырылат, бул акчаны "мамлекет тарабынан бузуу" туурасында айтып турат. XVII кылымдагы Россиянын тарыхындагы "жез көтөрүлүш" белгилүү, ал Александр Михайлович падышасынын убагында күмүш монеталардын ордуна, аларга күмүш түс берүү максатында жез монеталарды чегип жасоодон улам келип чыккан. Бирок, ар кайсы металл акчаларын пайдалануу менен шартталган "мамлекеттик бузуу", тикерен-тастак жүргөн инфляцияга алып келген, "товардык эмес" кагаз түрүндөгү акча чыгаруу менен шартталган "бузууга" окшош эмес. Кагаз түрүндөгү акчаны кап-кап кылып алып жүргөн, 1920-жылдын башындагы Советтик Россияны, же биринчи дүйнөлүк согуштан кийинки Германияны эстөө жетиштүү болот, ал жерде нарксыз болуп калган купюралардын түрмөгүн чаптоочу материал (обой) катары колдонушкан. Товардык акчалардан жана баалуу металлдардан даярдалган монеталардан айрымаланган кагаз түрүндөгү акчалар символикалык экендигин эстен чыгарбоо керек, анткени алар баанын белгиси катары, өзүнүн кагаздык маңызында банкнотто жазылган номиналды жүзөгө ашыра алышпайт. XVIII кылымдагы орус экономисти М.Д.Чулков "жазылган милдеттенмелер" деп аталган кагаз акчаларды "эң начар абалдардан четтөө" үчүн "өтө кооптонуу" менен чыгарыш керектигине көңүл бурган. Бул жерден, банкнотторду чыгарууга кандай жоопкерчилик менен мамиле жасоо керектигин, борбордук

банктын бул функциясы канчалык маанилүү жана зарыл экендигин байкаса болот.

Акчанын түрлөрү (кандай акчалар болот?)

"Акча" деген сөздүн алдында "акча материалдары" менен айрымачылыгы, жүгүртүү ыкмалары, пайдалануу, акча массасын эсепке алуу, акчанын бир формасынын башка бир формага айлануусунун ар түрдүүлүгүнүн бир кыйла көптүгү түшүндүрүлөт. Акчанын тарыхтардан мураска алып калган формасы - монетаны пайдалануу акырындык менен азаюуда. Бирок, кассалык, соода автоматтарында монеталарды пайдалануунун жеңилдиги алардын жашоосун, өмүрүн узартат. Монеталарды "акчалай" майдалоо түрүндө да пайдалануу жеңил. Ошону менен бирге, адаттагыдай эле, монеталык акчалар жалпы акча массасынын бир нече эле процентин түзөт. Борбордук банктар тарабынан жүгүртүүгө чыгарылган банкнот (банктык билет) формасындагы кагаз түрүндөгү акчалар акча жүгүртүүнүн бир кыйла чоң өлчөмүн тейлешет. Кагаз акчалар жана майдалоо үчүн монеталар биригип келип, айрым учурларда накталай акча деп аталган накталай акчаны түзөт. Көптөрү жөн гана акча катары кабыл алган накталай акчалар чындыгында, акчанын бир гана формасын чагылдырат, алардын альтернативасын накталай эмес акча каражаттары түзөт. "Накталай акчалар" деген түшүнүк менен бирге мааниси жагынан бири-бирине жакын "символикалык акчалар" деген түшүнүк экономикалык адабияттарда сейрек кездешет. Алмашуу, төлөө катары наркы товардын наркы менен чыңдалган, акчанын ролун аткарган "соодалык акчаларга" караганда символикалык акчалар бул тартипти сакташпайт. Символикалык акчалар - бул, акча катары наркы жана сатып алуу жөндөмдүүлүгү аларды чыгарууга кеткен чыгымдардан, башкача айтканда чегүү, басып чыгаруудан олуттуу артып турган, ошондой эле акча белгилери даярдалган материалды сатуудан мүмкүн болуучу түшүүлөрдөн же болбосо аларды сувенир катары сатып өткөрүүдөн жогору турган акча каражаттарын түшүндүрөт. Алар, мамлекет аларга ушул ролду бергендиги үчүн акча катары эсептелинген. Мындай акчаларды тике максатына карата пайдаланбастан, аларды нумизматтарга - монета чогултуучуларга сатуу аркылуу монетада же банкнотук купюрада көрсөтүлгөн наркынан жогорку пайданы алууга болот. Накталай эмес акчаларды пайдалануунун кеңири тараган формаларынан болуп акча чектери саналат. Банкта анын сметунда турган, акчалык чектик аманаттын ээси чекти аманаттын суммасынан ашпаган кайсыл болбосун суммага жазып берүү жана мындай чекти төлөөгө сунуш кылууга же төлөө каражаты катары түздөн-түз пайдаланууга толук укуктуу. Ошону менен бирге чек накталай акча болбостон эле акчалардын негизги функцияларын - төлөө функциясын жүзөгө ашырат. Чектерден улам соода үчүн керек болгон акча каражатын чөнтөктө же портфельде салып жүрүүнүн кереги жок, өзүнүн чектик китепчесин эле алып жүрүү жетиштүү. Ээси тарабынан кол коюлган чек аманатчынын сметуна акча берүү же аны башка сметко которуу жөнүндөгү банкка берген буйругу болуп саналат. Бирок чек акча болуп саналбайт. Акча болуп депозиттер саналат, башкача айтканда банктын сметундагы каражаттар.

Чектер универсалдык төлөө каражаты болуп саналбайт. Аларды кабыл

алуу чектелүү болушу мүмкүн, алар банктагы белгилүү бир счетко гана байланшыгтуу, аларды башка адамга берүү кыйын, алар аныктыкка жана ээлик кылуучунун менчиги экендигине текшерүүгө муктаж. Чектер бир катар мамлекеттердин финансылык тажрыйбасында кеңири пайдаланылат, ал эми Кыргызстанда эми гана пайдаланыла баштады, аларды жеке адамдарга караганда көбүнчө ишканалар пайдаланышат.

Чектерден тышкары акча каражаттарын бир счеттон экинчи бир счетко которуу үчүн пайдаланылган жана алар аркылуу акча төлөөрүн жүзөгө ашырган, акчалай эсептешүүлөрдүн спецификалык инструменттерине, акча айлантуунун тажрыйбасына жаңыдан кирип келе жаткан пластик эсептешүү карттары кирет.

Акырындык менен монеталар өзүнүн функционалдык багыттарын жоготууда жана төлөө каражаты болбостон топтоо каражатына айланууда.

Банкнотторго карата талаптар

Ошентип, акчалар бүтүндөй эквиваленттин ролун аткарган өзгөчө товар болуп саналат. Банкнотторго, жөнөкөй товарларга карагандай карап көрөлүчү - өз максатын толук кандуу аткаруу үчүн купюра кандай касиеттерге ээ болушу керек?

Банкноттор, төмөнкү белгилер боюнча классификациялоого мүмкүндүк бере турган бир катар талаптарды канааттандырыш керек:

1. Сатып алуу жөндөмдүүлүгү. Банкноттун өзгөрүлгүс атрибутунан болуп, анын номиналдык наркы (номинал) саналат. Пайдалануучуларга жеңил болуш үчүн номинал купюранын эки тарабына да тең ири тамгалар менен берилген, ошондой эле мындан тышкары, литердик мааниде да кайталанат (жазуу жүзүндө). Банкнота борбордук банктын уруксатына ылайык жүгүртүүгө чыгарылгандыгын жана расмий төлөө каражаты болуп санала тургандыгын Улуттук банктын Төрагасынын кол тамгасы тастыктап турат.

2. Тарыхый-маданий салтты жана өлкөнүн маданий мурасын чагылдыруу. Банкнота - өлкөнүн "визиттик карточкасы" жана бардык тарыхый-маданий мурасты жана улуттук колоритти чагылдыруусу керек. Ошондуктан банкнотторду маданият ишкерлеринин портреттери, архитектуралык эстеликтер, жаратылыш коруктары кооздоп турат. Банкноттун ар бир элементи Мамлекеттик комиссия тарабынан бекитилген, дизайндын жалпы концепциясына ылайык кылдаттык менен иштелип чыккан.

3. Узакка чейин жашоочу. Жүгүртүүдөгү банкноттор көптөгөн сыноолорду башынан кечирет жана ошондуктан бузулуу механизмдерине: тытылууга, өчүрүлүүгө, бүктөөгө жана бырыштырууга туруктуулук берүүгө ээ болуусу керек. Ар бир банкнота 5000ге чейин бүктөп, бырыштырууга туруктуулук берет! Мындан тышкары, купюралар ар кандай кислотанын ээритмелери сыяктуу реагенттерге туруштук берүүсү керек. Алар башка кагаздардай, күн нурунун, жогорку жана төмөнкү температуралардын таасири алдында бузулуп же өңү өчпөшү керек. Кир болушуна туруктуулугун жогорулатуу үчүн купюралар кирге каршы атайы курамындар менен иштетилет.

4. Илимдин жана техниканын учурдагы өнүгүүсүнүн деңгээли, автоматтардын кеңири таркашы, анын ичинде банктык чөйрөдө да,

банкоматтарды жана автоматтык кассирлерди пайдалануу, автоматтык кайра иштетүүгө жөндөмдүү банкнотторду өндүрүүнү талап кылат. Ал үчүн купюрага атайын, машина окуй алган элементтер кошулат, алар автоматтарга купюранын аныктыгын гана текшерүүгө мүмкүндүк бербесетен, анын номиналын аныктаганга да мүмкүндүк берет. Айрым өлкөлөр банкнота даярдалган кагазга купюранын жүгүртүлүшү таарыхын камтыган микрочиптерди кошушат.

5. Жасалмоочулуктан коргоо. Төлөөнүн ишенимдүү каражаты катары кызмат кылуусу үчүн банкнота, мүмкүн болуучу жасалмоочулуктан жакшы корголуш керек. Албетте, жасалмоочулукка туруштук берген банкноттор болбойт, ошондуктан борбордук банктын максаты жасалма акча жасоочулардын ишин кыйынчылыкка тургузуу, жасалма акча жасоо процессин "экономикалык жактан максатка ылайык келбегендикти" түзүү болуп саналат. Ошондуктан купюралар өндүрүү учурунда кагазга кошулган жана басуу процессинде киргизилген ар кандай коргоо элементтерине ээ, алар жасалма акча жасоочулар үчүн "кылтактын" ролун аткарат.

Ушунун негизинде, кайсыл болбосун банкнота - бул, тарыхый, техникалык, экономикалык ар кандай маалыматтарды камтыган кадимки эле энциклопедия. Болгону аларды окуй билүү керек.

6. Акчалар эмне жөнүндө айтып бере алат?

Сюжеттерди тандоо

Банкноттун жаңы сериясын пландаштыруу процедурасы эң кыйын процесстерден болуп саналат, ошондуктан, улуттук валютанын дизайнын иштеп чыгуу жана банкноттогу сюжеттерди аныктоо үчүн Кыргыз Республикасынын Президентинин Указы менен Мамлекеттик комиссия түзүлгөн, анын курамында Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын, Өкмөттүн жана Илимдер Академиясынын өкүлдөрү иш алып барышат.

Мамлекеттик комиссиянын иши бир канча этаптарды камтыйт:

- келечек банкноттор үчүн материалдарды топто жана тарыхый инсандарды жана сюжеттерди тандоо боюнча сунуштарды даярдоо;
- берилген сунуштарды кароо жана тарыхый инсандарды жана сюжеттерди алдын ала тандоо;
- улуттук валюта үчүн эскиздерди тандоо боюнча Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Комиссиянын чечимин кабыл алуу.

Улуттук валюта үчүн сюжеттерди тандоого карата дүйнөлүк тажрыйба ар түрдүү. Мисалы, Улуу Британиянын банкнотторунун атрибуттарынын бири болуп королева Елизавета II чинин портрети, АКШнын банкноттору президентинин сүрөттөрү боюнча таанылат. Евронун ар бир номиналына евро аймакка кирген өлкөлөрдүн архитектуралык стили туура келет.

Кыргыз Республикасынын улуттук валютасынын сюжеттеринин негизги багыттары Кыргызстандын тарыхый-маданий мурастарын чагылдырат. Банкноттун алдынкы бетине кыргыз элинин көрүнүктүү инсандарынын: композитор Абдылас Малдыбаевдин, балерина Бүбүсара Бейшеналиеванын, кыргыз жазма адабиятынын негиздөөчүсү Касым Тыныстановдун, жазма-акын Тоголок Молдонун, Алай ханышасы Курманжан-Датканын, төкмө акын

Токтогул Сатылгановдун, акын Алыкул Осмоновдун, улуу манасчы Саякбай Каралаевдин, ойчул, философ Жусуп Баласагындын портреттери көрк берип турат.

Банкноттун арткы бетинде Кыргызстандын ажайып кооз жайлары берилген: Филармониянын имараты, Опера жана Балет театры, Жетиөгүз капчыгайы, Манастын күмбөзү, Өзгөн архитектуралык комплекси, Токтогул ГЭСи, Хан-Тенири улуу чокусу, Ысыккөл көлү; "Манас" эпосунун каармандарынын элестери, Бийик Сулайман тоосу, Сулайман мечити.

Кыргызстандын тарыхы жана маданияты Кыргыз Республикасынын банкнотторунда жана монеталарында

Абдылас Малдыбаев (1906-1978)

Абдылас Малдыбаевдин чыгармачылыгы - кыргыз элинин искусствосундагы бүтүндөй бир эпоха. Кыргыз музыкасынын профессионалдык жазуу формасына өтүү мезгили Малдыбаевдин чыгармачылыгы менен окшошуп кете тургандыгын кошумчалоосуз айтууга

болот. Кыргызстандын профессионалдык музыкалык маданиятынын негиз салуучусу, композитор, автор, ырчы, Абдылас Малдыбаев жаңы учурдун биринчи чыгармаларын: ырларды, романстарды, хор, кантаталарды, ораторияны, музыкалуу комедияны, музыкалуу драманы, операны жараткан, жана 60-жылдарга чейинки бардык опералык спектаклдерде ырдаган жана ойногон.

Малдыбаевдин чыгармачылыгы - эки өз ара толуктап турган башталуулардын айкалышын тастыктап турат: бир жагынан, эң бай, кылымдар бою сакталып келе жаткан улуттук музыкалык традициялардын улантуучусу, экинчи жагынан - улуттук музыкалык искусстводо төңкөрүш жасаган, кыргыз музыкасынын тилин байыткан чыныгы новатор.

1906-жылдын 7-июнунда уста Малдыбайдын үй-бүлөсүндө, келечектеги композитор Абдылас төрөлгөн. Абдылас бала кезинен музыканы жакшы көргөн, ошондон улам "ырчы-бала" деген атка ээ болгон. Капысынан жана байкоосуздан "Акинай" деп Абдылас өзүнүн алгачкы ырын жазган. Ал элдик ыргакты эске салган жана өспүрүмдүн таза сүйүүсү жөнүндө айтып турат, анын аталышы да назик жана уккулуктуу.

1922-жылы ал билим алуусун улантууну чечет да Алматы шаарына окууга кетет. Кийинчерээк аны өтө зээндүү окуучу катары кыргыз-казак билим берүү институтуна кабыл алышат. Мына ушул жерден анын дүйнөсүнө театр кирет.

1926-жылы Кыргыз Республикасынын түзүлүшү менен Фрунзеде жаңы окуу жайлар ачылат. Билим берүү институтунун бир бөлүгү Алматыдан Фрунзеге көчүрүлүп, анын базасында билим берүү техникуму ачылат. А. Малдыбаев Фрунзеге көчүп келип, билим берүү техникумунда Кыргыздын биринчи жазуучулары - К. Жантөшев, Ж. Бөкөнбаев, М. Элебаев,

С.Сасыкбаевдар, сүрөтчү Г. Айтиев менен бирге окуйт. Бул окуу жайдын мааниси кыргыз маданияты үчүн чон орунду ээлеген, ал улуттук адабияттын жана искусствонун бешиги болуп калган. Илимпоз жана педагог Петр Кузьмич Юдахиндин "Силерди бүтүндөй эл карап турат жана алардын үмүтү зор" - деп айткан сөзү студенттердин эсинде өмүр бою калган.

А. Малдыбаев театрға кызыгат, бирок анын негизги максаты болуп ыр жана музыка жаратуу кала берген. 1929-жылы А.Малдыбаев Фрунзе педагогикалык техникумун аяктаган жана улуттук театралдык студияда иштей баштаган, бул жерде анын актердук таланты ачылат. Ооруп калган актердун ордуна биринчи жолу сценаға чыкан жана тез аранын ичинде Гогольдун "Ревизорун", Фурмановдун "Козголоңун", Шүкүрбековдун "Жапалак Жатпасовун" ойнор баштаган.

Ал өз күчүн студиянын спектаклдерин, кечирээк театралдык көрсөтүүлөрдү музыкалык жасалгалоодо сынап көрөт. Алдыға сүңгүп кирүү менен П. Шубин менен бирдикте жазылган "Карачач" спектаклине музыканы жазуу өтө жоопкерчиликтүү иш болгондугун айта кетүү керек.

1930-жылы Фрунзе шаарында биринчи музыкалык окуу жайы - музыкалык техникум ачылат жана А.Малдыбаев анын директору болот. Ал эми театралдык студия мамлекеттик театр болуп түзүлөт. Башында Малдыбаев музыкалык техникумдагы ишин актердук иши менен айкалыштырат, бирок үч жылдан кийин, ал толугу менен театрға өтөт. Ал учурдан баштап музыканттын чыгармачылыгында үч багыт аныкталат: Малдыбаев - композитор, Малдыбаев - ырчы, Малдыбаев - актер.

Кыргыз музыкалык театры элдик искусствого таянуу менен өз ишин баштаган. Ошол эле учурда, ушул базадан аткаруулардын опера-симфоникалык формасына өтүү оңой иш эмес эле, бул музыкалык чыгармачылыкта андан да кыйын болгон. А. Малдыбаевдин эмгеги ушул абалда ар кандай багыттарды чектелүү бириктиргенинде, өзүнүн театрдагы чыгармачыл мүмкүнчүлүгүн жүзөгө ашыруунун туура жолун тандап алуусунда болгон.

1936-жылы Кыргызстанға эки жаш композитор В.Власов (1902-1986) жана В.Фере (1902-1971) келишет. Ошондон бери бул ысымдар А.Малдыбаев менен ар дайым бирге турат жана кыргыз профессионалдык музыка түшүнүгүнүн символу болуп калат. Үч жылға жетпеген мезгилдин ичинде кыргыз театры "Алтын кыз" деп аталган биринчи музыкалык спектаклдан баштап "Ажал ордуна" музыкалык драмасына жана "Айчүрөк" операсына чейинки жолду басып өтөт. 1939-жылдын 12-апрелинде "Айчүрөк" операсынын бет ачары - кыргыз улуттук операсынын туулган күнү болуп калды.

Согуштун аякташынан кийин Малдыбаев Москва консерваториясында композиция боюнча атайын курсту окуйт. Малдыбаевди кыргыз искусствосуна тиешелүү болгон бардык нерселер тынчсыздандырган: бул, 1942-жылдан бери опера театры болуп кайра түзүлгөн театрдын абалы, композиторлор Союзу жана улуттук композитордук жана актердук кадрларды даярдоо. Композиторлор союзун жетектөө менен бирдикте өзүнүн эле театрында солист болуп кызмат кылган, ошол эле учурда коомдук иштерди аткарууга да үлгүргөн.

Ширелген жана чыгармачылык жашоо, Власов жана Фере менен бирдикте "Ысыккөлдүн жээктеринде" деген жаңы опера жазылат. Андан соң опералардын

жаңы редакциялары, алар Власов жана Фере менен бирдикте "Манас" операсы (1946 жана 1966), "Токтогул" операсынын үч редакциясы (1941-жылы А. Венрик, 1956-жылы М. Абдраев, 1958-жылы Власов жана Фере менен бирдикте).

1946-жылы Малдыбаев, Власов, Фере - Кыргыз ССРинин Гимни жаратышат (текстин - А. Токомбаев, К. Маликов, Т. Сыдыкбеков, М. Токомбаевдар жазышкан).

Өмүрүнүн акыркы жылдарында катуу оору ири жаратууларга киришүүгө жол бербейт. А. Малдыбаев ыр-хордук жанрда иштөөнү улантуу менен улуттук романстык лириканын пайдубалын түптөгөн. Мемуарларды жазууга киришет, бирок тилекке каршы аларды бүтүүгө үлгүрбөйт. 1978-жылдын 31-майында анын өмүрлүк жолу токтогон.

Композитордун өмүрү бактылуу болду. Анын дээрлик бардык чыгармалары анын көзү тирүү кезинде аткарылган, ийгиликтерге жетишкен, анын ысмында опера жана балет театры аталган. СССРдин эл артисти, СССРдин Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Ленин ордени менен сыйланган, композитор, актер, ырчы, А. Малдыбаев ар дайым элибиздин эсинде кала берет. А. Малдыбаевдин портрети 1 сом номиналындагы банкнотко түшүрүлгөн.

Бүбүсара Бейшеналиева (1926-1973)

СССРдин эл артисти, Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, кыргыз балеринысы Бүбүсара Бейшеналиеванын аты актрисанын өмүр жолунда эле легендарлуу болгон. Ал өз өнөрү аркылуу өзүндө Кыргызстандын

профессионалдык хореография искусствосунун жаралышын жана бекемделишин, республиканын балет театрынын уюшулушун көрсөтө алган, отуз жылдан ашык убакыт ичинде биринчи балерина Бейшеналиева болгон.

Бүбүсара Бейшеналиева 1926-жылы 17-майда Кыргыз Республикасынын Кант районунун Таш-Төбө айылында, кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Он жаштагы секелек кыз балет искусствосун үйрөнүүгө Ленинград мамлекеттик хореографиялык окуу жайына жөнөп кетет.

Аз убакытта эле жаш бийчи кыз, ага болгон үмүттөрдү актады. Бул 1944-жылдын 30-декабрында болгон "Чолпон" балетинин бет ачарында көрүнгөн. Бүбүсара балеттеги башкы партияны - Чолпонду аткарган жана бул спектакль чындыгында эле, улуттук хореография искусствосу жана Бейшеналиева үчүн жол көрсөтүүчү жылдыз болгон. Бул спектаклди Бүбүсара Бейшеналиева өмүрүнүн акырына чейин өзү ойногон.

Анын чыгармачылыгынын биринчи сценикалык "кадамы" хореографиялык искусство күйөрмандарынын көңүл борборунда болгон. Бейшеналиева сейрек кездешүүчү, сценанын улуу сүрөткөрлөрүнө таандык болгон өзүнүн искусствосунун деми менен искусствону жашоо керектөөсү катары кабыл алган. адамдарды өзүнө тарткан, аларды арбап алган, талантынын күчү менен

көрүүчүлөрдүн чөйрөсүн кеңейте билген, ал эми көп учурларда кайталангыс таланты менен эң жакшы көрүнүштү жаңыча кароого түрткү берген күчкө ээ болгон. Бейшаналиева аткарган сценикалык образдар, өз жаратылышы боюнча романтикалык жана көтөрүнкү болгон, өзгөчө касиеттерге ээ болгон: алар жөн гана нравалык өзүнөзү сезүүгө гана өбөлгө түзбөстөн, жарандык өзүн-өзү тааный билүүсүнө, өз абийиринин алдындагы жана башка адамдардын абийиринин алдындагы адамдардын жоопкерчилигин жогорулатууга түрткү берген. Бейшеналиева өзү аткарган кейипкерлеринин кылык жоруктарынын туура экендигине, чыныгы сезимдин компромистикке барбастыгына ынандыра алган. Көп учурларда, Бейшаналиеванын артисттик шыгы тигил же бул спектаклде чечүүчү ролду ойногон; аны канчалык көргөзбөөгө аракет кылганы менен режиссердун талашсыз чечимин, бийлөө техникасынын өркүндөтүлбөгөндүгүн жылмалаган. Ушул жылы Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин Президиумунун Указы менен Бүбүсара Бейшеналиевага Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген артисти наамы ыйгарылган.

Бирок жаш балерина жетишкен ийгиликтерине курсант болгон эмес. Мына ошондо гана Бүбүсара искусстводогу жаңы бийиктиктерге жетүү үчүн өз чеберчилигинде, бийлөө техникасында канчалаган нерселерди жасоо керектигин так жана даана көргөн. Ал кайрадан Ленинградка барып, ал жерден белгилүү педагог Агрипина Валентина Ваганова жетекчилик кылган артистердин дараметин көтөрүү классына туура келет. Бул класста окуунун эң кызыктуу, жаш балеринанын алдында классикалык бийдин эбегейсиз зор мүмкүнчүлүктөрүн ачуу жылы болгон.

Улуу балеринага негизинен Мария жана Зарема "Бахчысарай фонтаны", Одетта-Одилля, Тао Хоа "Кызыл кызгалдак", Аврора "Уйкудагы сулуу", Зейнеп "Куйручук", Фанни "Чоң вальс", Медор "Корсар", Жульетта "Ромео жана Жульетта", Лауренсия, Франческа "Франческа де Риммини", Сильфида "Шопениана", Китри "Дон-Кихот", Асель, Солистка "Болеро" кейипкерлеринин ролдору атак-даңкты алып келген. Актриса жараткан образдар турмуш чындыгы жана жогорку гумандуулугу, сулуулугу жана тазалыгы менен айырмаланат. Бүбүсара Бейшеналиева менен болгон ар бир спектакль - Театр, өзгү Артист болгон жана боло турган, укмуштуу жана поэтикалык искусство экендигин тастыктап турган.

Сценанын улуу чебери Бүбүсара Бейшеналиева тарабынан жаратылган образдар аны тегеректеп турган адамдарга шакирттерине, коллега-артистерге, хореографтарга, композиторлорго, сценаристерге, дирижерлорго жана театралдык искусствонун күйөрмандарына чоң прогрессивдик таасирин тийгизген, алардын көпчүлүгү кыргыз балеринасынын бийинин жана актердук чеберчилигинин артынан искусствонун бул түрүнүн ажайып сулуулугун жана олуттуулугун сезишкен. Ошого карабастан театр, сцена, спектакль, балет классында күн сайын өтүүчү сабактар, күндө өтүүчү даярдыктар ал үчүн маанилүү болгон. Бул, ал жашаган жана ал жараткан максаттарынын негизгиси эле.

Катуу оору көптөгөн кудуреттен, күчтөн арытты. Бирок ага карабастан Бүбүсара Бейшеналиева балет классында даярдыктарды көргөн, сценада бийлеген, жашоодо жана искусстводо болуп турган бардык жаңычылыктарга, жаңы нерселерге кызыккан. 1973-жылдын 10-майында шум ажал Бүбүсара Бейшеналиеваны бизден алып кеткен.

Артистка, балерина, депутат, өлкөнүн маданий турмушундагы бардык коомдук зарыл окуялардын активдүү катышуучусу - Бүбүсара Бейшеналиеванын чыгармачыл өмүрү мына ушундай көп кырдуу жана бай болгон. Анын армандуу өмүрү кимди болбосун кейитпейт. Көрүнүктүү актриса, кең пейил, жалын жүрөктүү адам дагы канча нерсени жаратмак эле!

Өз өмүрүн элге кызмат кылууга арнаган, сулуулугу жана таланты менен өзгөчөлөнгөн, учурдун улуу балеринасынын сүйүктүү жана жаркын элеси жашап келет. Бүбүсара Бейшеналиеванын ысмы Кыргыз мамлекеттик искусство институтуна жана Бишкек шаарынын көчөлөрүнүн бирине коюлган. Актрисанын акыркы жылдарда жашаган үйүнө мемориалдык эстелик тактасы орнотулган.

Касым Тыныстанов (1901-1938)

Касым Тыныстанов - кыргыз жазма адабиятынын негиздөөчүсү, кыргыздын алгачкы окумуштуу-лингвисти, көрүнүктүү мамлекеттик жана коомдук ишмери.

Касым Тыныстанов өзүнүн кыска өмүрүндө маңыздуу жана жемиштүү жашап өткөнгө үлгүргөн. Улуу

Пушкин жашап өткөн мезгил аралыгы гана анын энчисине бөлүнгөндүгүн жогорудан берген кандайдыр бир күч айтып турат. Бул бекеринен болбосо керек, анткени талант жана элге күжүрмөндүк менен эмгек өтөө бардык учурларда анын урматына курмандыкка баруу дегенди түшүндүргөн. Бүгүн биздин эсибизде унутта калган адамдардын ысымы кайра келүүдө. Алардын ичинен - Касым Тыныстанов да бар.

Өткөн кылымдын уулу жана замандашы К. Тыныстанов 1901-жылы Ысыккөл областынын Чырпыкты айылында кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Он сегиз жашында Ташкенттеги кыргыз-казак билим берүү институтунда окуп жүргөн учурунда биринчи ырларын жарыялаган. Бул жерден, ал бир нече тилдерде билим алгандыгын белгилей кетүү керек: өзбек, орус-жергиликтүү мектептеринде, андан соң жогоруда аталган институтта билим алган. Анын таланты эрте байкалып ар тараптуу багытты камтыган. Акын, тилчи-лингвист, сейректе кездешүүчү уюштуруучулукка жөндөмүү коомдук ишмер. 1924-жылы ал тарабынан которулган "Интернационал" жарыяланган окуу куралы иштелип чыккан.

Касым Тыныстанов кыргыз жазма адабиятынын, мейли поэзия, проза жана драматургия болсун, негиздөөчүлөрүнүн бири, ага өчпөс из калтыргандыгы болгондугу талашсыз. Ал кыргыз тил илиминин пайдубалын түптөөчүлөрдөн, ал тарбынан грамматика, синтаксис, лексикология чөйрөсүндөгү эмгектер жазылган. Кыргыз алфавитин ишеп чыгууга жана түзүүгө активдүү катышкан. Ушунун өзү эле бүтүндөй өмүрдү камтыган эмгек жолу болуп саналат.

Түркстан АССРинин Академиялык борборунун Кыргыз бөлүмүнүн жооптуу катчысы, ал эми 1925-жылдан тартып Төрагасы кызматтарындагы анын илимий жана коомдук иштери үзүрлүү болгон. Мына ушул жерден

анын илимий-изилдөөчү жана уюштуруучулук жөндөмү ачык айкын көрүнгөн. Анын ушул жылдар аралыгындагы иш-аракети кыргыз эли жана анын маданиятынын өнүгүшүнө кандай салым кошкондугу айтпаса да белгилүү. Ошол учурда Касым Тыныстанов "Эркин-Тоо" гезитинин редактору болуп да иштеп турган, жеке гана кыргыз илиминин эмес, жаш басма сөздүн да пайдубалын түптөгөн. Ушунун өзү көп кырдуу улуу талантты сиңирген инсандын аз өмүрдө жасап кеткен зор эмгегинин мисалы.

К. Тыныстановдун интеллектуалдык жана уюштуруучулук жөндөмдүүлүгү Кыргыз АССРинин элге билим берүүнүн улуттук комиссары кызматында турган кезинде да ачык-айкын көрүнгөн. Мына ошол жылдары улуттук аң сезимдин өнүгүшүнө ебөлгө түзгөн олуттуу маданий өсүштүн пайдубалы түптөлгөн. Кийинчерээк бул кыймыл улуттук трагедиянын кочкул кейпин кийсе да Касым Тыныстанов жана анын санаалаштары менен жасалган аракеттер өчпөгөн из калтырган. Бүгүн да, өз элине кажыбас эмгек кылуу үчүн өз өмүрлөрүн аябаган муундарыбыздын урпактары, биз да таазим кылуу менен башыбызды иебиз.

Касым Тыныстановдун өмүр жолу жана кылган иштери республиканын маданиятын куруу Институтунун илимий кызматкери жана директору кызматтары менен орчундуу оорунду ээлейт. Мындан тышкары, ал Кыргыз педагогикалык институтунда окутуучулук, 1932-жылы доценттик жана 1936-жылы профессордук кызматтарда эмгектенген. Бул да күн сайын көрсөтүп турган чыгармачылыктын, адамдын ишкердик абалынын жетиштүү мисалы деп ойлойбуз.

1926-жылы Баку шаарында өткөн тюркологтордун I съездинде "Жаңы алфавитти түзүүнүн негизги принциптери" деген темадагы доклады жаңы кыргыз жазмасынын калыптанышында жана түзүлүшүндө негиз салуучу документ, кыргыз лингвистикасындагы алгачкы илимий ачылыш болуп калган. К. Тыныстанов "Кыргыз адабий тилинин орфографиясын", кыргыз тили боюнча "Окуу китеби", "Чондор үчүн алиппе", "Биздин тил", "Кыргыз тилинин морфологиясы жана синтаксиси" деген биринчи окуу куралдарын иштеп чыккан. 1933-жылы жарык көргөн тил билүү боюнча терминдердин сөздүгү ал тарабынан түзүлгөн.

К. Тыныстановдун ырлары 20-жылдардын башында Ташкенттен чыкан казак гезиттеринин бетине жарыялана баштаган. Алгачкы ырлар жыйнагы 1925-жылы Москва шаарында басылып чыгарылган. Ал кыргыз адабиятчыларынын ичинен эң биринчилерден болуп "Интернационал" гимнин, И. А. Крыловдун тамсилдерин кыргыз тилине которгон.

К. Тыныстанов 1938-жылы негизсиз эле репрессияга дуушар болуп, 1957-жылы кайра акталган.

Учурда Касым Тыныстановдун эмгектери чыгарылып, зордук менен алынып салынган китептери кайра пайдаланууга берилүүдө. 1991-жылы күнөөсүз жерден репрессияланып кеткен адамдардын, алардын арасында Касым Тыныстанов да бар, сөөгүн кайра көмүү жөрөлгөсү өткөрүлгөн. Эми алардын аты "Атабейит" көрүстөнүнүн тактасында кылымдар бою сакталмакчы.

К. Тыныстановдун ысмы Бишкек шаарынын көчөлөрүнө жана Каракол педагогикалык институтуна ыйгарылган. Туулуп өскөн айылында анан айкели орнотулган жана үй музейи ачылган.

Тоголок Молдо (1860-1942)

Жазгыч-акын Тоголок Молдо (Байымбет Абдрахманов) Кокон хандыгынын негизги чепеттеринин бири жайгашкан, борбордук Тяньшанда орун алган Куртка айылында туулган. Бул райондун эли Кыргызстандын башка жерлерине салыштырмалуу кокон

феодалдарынын запкысын көп тартышкан. Алар теңсиздикте жана жакырчылыкта жашашкан. Тоголок Молдонун балалык кезеги эмгекчилердин теңсиздиги жана жакырчылыгы, манаптардын зордук-зомбулугу, уруулар ортосундагы согуштар менен коштолгон.

Байымбеттин балалык жана өспүрүм курактарына, белгилүү комузчу-музыкант, өз элинин турмуш тиричилигин жана тарыхын эң мыкты билген, кыргыз элдик эпосунун айтуучусу чон атасынын кичүү иниси Музооке олуттуу таасирин тийгизген. Небересинин таланттуулугун байкаган соң өзү нечендеген жылдар аралыгында топтоп жүргөн билимин өткөрүп берүүнү туура деп табат. Ал Байымбетке өз элинин тарыхы, эли ээлеген жерин багынтууну көздөгөн баскынчылар, элдин ушул баскынчыларга каршы күрөшү, алардын жердештерин жана мекендештерин абийирсиз эксплуатациялаган кокон хандыгы, манаптардын зордук-зомбулугу, кедейлердин кайгы-капалары туурасында көп айтып берген. Музооке зээндүү небересине элдик ооз эки адабиятты да үйрөтүүгө умтулган. Эң кызыктуу жомокторду айтып берүү менен улуу "Манас" эпосунан, баатырдык "Курманбек", "Эр Табылды", "Эр Төштүк", "Жаңыл Мырза" "Мендирман" кичи эпосторунан үзүндүлөрдү аткарып берген. Өз мекенин кыдырып келүү үчүн кетип жатканда небересин кошо ала жүргөн. Чон атасы менен саякаттап жүргөн учурларда Тоголок Молдо көптөгөн комузчу, акын, жомокчулар менен жолугушкан. Мына ушунун баары Байымбеттин поэтикалык талантынын өөрчүшүнө жана чеберчилигинин турукталышына шарт түзгөн. Ал ырларды жаратып, аларды элдин алдында аткара баштайт, ошондой эле эпостордон, атап айтканда "Манас" эпосунан үзүндүлөрдү көп аткарган. Кийинчерээк өз эскерүүлөрүндө "ага он сегиз жаш толгондо манасчы деп атай баштагандыгын" жазган. Анын сырткы келбетине караганда - кыска бойлуу жана толмоч болгондугунан, окугандыгы жана жазганды билгендиги үчүн акынды "Тоголок Молдо" деп атап коюшат. Натыйжасында, мындай ат менен ал эл оозунда айтылып кала берген.

Революцияга чейин Тоголок Молдо өзүнүн демократиялык көз карашты жана карапайым калктын таламын коргогону үчүн бир нече жолу бай-манаптардын куугунтугуна туш болгон.

Тоголок Молдонун революцияга чейинки чыгармачылыгы өздөрүнүн келечек мүдөөлөрүн жүзөгө ашырууга умтулууга чакырган, элдин үмүт-тилегин билдирген, карапайым элдин кыйынчылыкта турган кулчулугун ачык чагылдыруу менен мүнөздөлөт. Тоголок Молдонун чыгармачылыгындагы өзгөчө орунду - "кошоктор" жана "армандар" ээлейт. Тоголок Молдо кыргыз адабиятында тамсил жанрынын негиздөөчүсү болуп саналат.

Кыргыз жергесине Совет бийлигинин орношу, өз элинин жетишкен эркиндиги акынга өзгөчө дем кошуп, эл ичинде кол жазма түрүндө таралган көптөгөн ырларды жаратууга түрткү берген. Алар "Революция", "Эркиндик", "Насыят", "Кедейлерге насыят" ж.б. поэмалары. Отузунчу жылдары, улгайган жашына карабастан илимий-изилдөө иштерине да активдүү катышат. Кыргыз тили жана жазмасы илимий-изилдөө институтунун штаттан тышкаркы илимий кызматкери болот.

1940-жылы Кыргызстан акындын 80-жаш юбилейин жана чыгармачылыгынын 65-жылдыгын кеңири белгилеген. Кыргыз адабиятынын өнүгүшүнө кошкон салымы үчүн, сексен жаш торколуу тоюнун урматына республиканын Жогорку совети өмүр бою ала турган пенсия бекитип, Ардак Грамота менен сыйлаган.

Кыргыз фольклорунун чыгааны Тоголок Молдо "Манас" эпосун аткаруучу катары да белгилүү. Натыйжада, ал трилогиянын экинчи бөлүгү - "Семетейди" жазган. Ал көп сандаган түркүн уламыштарды, макалдарды, лакаптарды эл оозунан жыйнаган. Тоголок Молдонун чыгармалары 1925-жылдан баштап жарык көрө баштаган. Акындын көзү тирүү турганда эки чыгармасы 1939-жылы чыгарылган. Белгилүү жазма-акындын чыгармачылык мурастары кыргыз жана орус тилдеринде чыгарылган жана кайрадан чыгарылып жатат.

1938-жылы Кыргызстандын советтик жазуучулар союзу аны мүчөлүккө кабыл алат, ал эми 1939-жылы Тоголок Молдо - кыргыз искусствосунун жана адабиятынын Москвадагы биринчи декадасына катышып, кыргыз адабиятына кошкон салымы үчүн "Ардак белгиси" ордени менен сыйланат.

1941-жылы, совет элинин фашисттик баскынчыларга каршы согушунда, көп улуттуу адабияттын жоокери катары Мекенди күжүрмөндүк менен коргоп жаткандардын катарына кошулат. Согуштун биринчи күндөрүнөн тартып анын калеминен жаралган чыгармалары фашизмге каршы күрөшүп жаткан адамдардын ой-тилектерин чагылтыруу менен совет элинин жеңишке жете тургандыгына үмүт берген. Анын "Биз даярбыз", "Биз жеңебиз" ж.б. ырлары совет элин душманга каршы күрөшүүгө үндөгөн.

Акын фашизмди жеңүүнү көрө албай калган. Ал 1942-жылдын 4-январында көз жумган. Республикабыздын борбор калаасында Тоголок Молдого эстелик орнотулган. Анын ысмы республиканын шаарларына көчөлөрүнө, мектептерге, айылдарга ыйгарылган.

Улуу жазма-акын, кыргыз адабиятынын классиги, көп улуттуу поэзиянын көрүнүктүү өкүлү, агартуучу, жаштардын сүйүктүү устаты болгон Тоголок Молдонун коомдук-педагогикалык көз карашын түптөөнүн шарттары, анын өмүрлүк жолу мына ушундай болгон.

Курманжан датка (1811-1907)

Кыргыз тарыхында Курманжан датка орчундуу орунду ээлейт. А.Акаев аны "Азиянын эки миң жылдык тарыхында болуп көрбөгөндөй саясий олоттуу кадамды жасаган биринчи болуп аялзатынан чыккан кыргыз элинин кемеңгер

энеси" деп атаган. Алай-ханышасы деген аттын алдында кеңири таанымал болгон Курманжан даткан биринчи аял-дипломаттардан болгон. Анын, мекендин алдындагы көөнөрбөс эмгеги саясий бөлүнүүлөрдүн оор кырдаалында эки элдин ортосундагы кан төгүүлөргө жол бербей, өз жериндеги тынчтыкты сактап кала алгандыгында. Курманжан датканын дипломатиялык ийгиликтүү эмгеги Улуу Жибек жолунун өнүгүшүнө шарт түзгөн. Курманжан датка өмүр бою кыргыздардын ортосундагы биримдикти сактоого, алардын бир мамлекетке биригишине умтулган.

Курманжан датканын биографиясы өзгөчө. Мөнгүш уруусунун кулуну, Алайлык катардагы кыргыздын үй бүлөсүндө төрөлгөн. Он сегизге толгондо турмушка беришет, болочок жубайын үйлөнүү үлпөтүндө биринчи жолу көрөт. Жубайы ага жакпай калгандыгына байланыштуу, салтка жана диний ишенимине карабастан күйөсүнө барбай ата-энесинин үйүндө калат.

1832-жылы Курманжан, кокон хандыгынан датка наамын жана Алай кыргыздарын башкарууга укук алган ири феодал Алымбекке турмушка чыгат. Көп өтпөй Алымбек хандыктын биринчи вазирин болуп Алайга көп келбей калгандыгына байланыштуу Курманжанга Алай төбөлдүгүнүн орчундуу жана түйшүктүү милдетин аткарууга туура келет.

1862-жылы хандыктагы тополоңдуктан улам Алымбек каза табат. Күйөсүн өлтүргөндөрдөн өч алгандан соң Курманжан тегерегине, ага ишенимдүү болгон баатырларды топтойт. Аны бухар эмири Музафар, датка деген наам ыйгаруу менен кокондук Худаяр-хан да таанышкан, датка наамы орус армиясынын генерал деген наамына барабар болгон. Россияда жана коңшулаш турган мамлекеттерде Курманжан "Алай ханышасы" деген ат менен белгилүү болгон, ал эми уруулаш эли Курманжанды "элдин энеси" деп аташкан. Алай ханышасы Курманжан датка феодалдык деспоттун күнүрт учурунда Алай элинин эркин көчмөндүк духун, кыргыз элинин салтын жана маданиятын сактап калган.

Тарыхта Курманжан датка өз ырларын Зыйнат деген псевдонимдин алдында чыгарган поэтесса катары да таанымал. Курманжан-Зыйнаттын чыгармалары, алардын улутуна жана диний ишенимине карабастан, дүйнөнүн бардык элдерин достукка жана ынтымактыкка чакырган.

Убакыттын өтүшү менен Курманжандын аты легендарлуу болуп калган, "Алай ханышасынын" неберелери, баатырдык иштери менен таанымал болгон, боль шевик партиясынын мүчөлөрү, Советтер республикасынын ордендерлеринин кавалерлери Кадырбек Камчиев жана Жамшибек Карабеков, чебөрөсү көрүнүктүү илимпоз-геолог, Кыргыз Республикасынын Илимдер Академиясынын Президенти Муса Мирзапаясович Адышев тарабынан тастыкталган эскерүү биздин күнгө чейин келген.

Курманжан Датка, "Алай ханышасы" XIX кылымдын эң көрүнүктүү инсандарынын бири.

Токтогул Сатылганов (1864-1933)

Кыргыз элинин жаңы, жогорку идеялуу демократиялык поэзиясынын негиз салуучусу, төкмө акын, чебер комузчу Токтогул Сатылганов Кетментөбө өрөөнүндө кедейдин үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Ал 13 жашынан тартып эле жамактап ыр чыгарып,

комузда кол ойнотууга ык койгон.

1882-жылы Токтогул кошоматчы акын Арзымат менен айтышып утушка ээ болуу менен эзүүчү таптын өкүлдөрүн тайманбастан ашкерелеп ырдаган чыгаан акын, эл жактоочусу катары кеңири маалым болгон. Токтогул тууралуу атак бүтүндөй Кыргызстанга тараган.

Манаптар, молдолор, падыша өклдөрү ачуу чындыкты бетке айтып, зордук зомбулук менен үстөмдүк кылгандарды мазактаган ыр саптары үчүн Токтогулду куугунтукка алган. Анжиян козголоңу учурунда Токтогул камакка алынган. Сот Токтогулга өлүм жазасына өкүм чыгарган, кийин өкүм өзгөртүлүп ал Сибирге сүргүнгө айдалган.

Акыйкат издеген адамдардын жардамы аркасында качып чыгып, адам чыдагыс азап-тозоктон кийин Токтогул туулган жерине аман-эсен жеткен. Эли-журту акынды кубаныч менен тосуп алып, анын ырларынын жаңы дем менен жаңырышына өбөлгө түзгөн. Көрө албаган бийлик ээлери акынды Наманган түрмөсүнө отургузган, бирок Кыргызстандын түштүгүнүн жана Талас өрөөнүнүн эли акынды коргоо демилгеси менен түп көтөрүлүшүнөн улам, акынды бошотууга мажбур болушкан.

Кыргыз адабиятынын жана искусствосунун пайдубалын түптөөгө жана анын өнүгүп-өсүшүнө Токтогулдун чыгармаларынын мааниси зор. Токтогул Сатылганов - акын, философ жана композитор катары кыргыз элинин искусствосуна олуттуу салым кошкон жана Кыргыз элинин тарыхында өз учурунун таланттуу уулу, сүрөткер-реалист акындык поэзиянын чыйыр жолун түптөгөн даанышман адам катары татыктуу орун ээлейт.

1965-жылы адабият жана искусство жагында Кыргыз ССРинин Токтогул Сатылганов атындагы Мамлекеттик сыйлыгы белгиленген.

Акындын аты Кыргыз мамлекеттик филармониясына, шаарга, районго, көчөлөргө, парктарга, китепканаларга, республиканын мектептерине, ГЭСтерге жана суу сактагычтарга ыйгарылган. Акын туулган жерде жана республиканын борборунда монументтер тургузулган.

1933-жылы өз элинин сый урматына бөлөнүү менен акын Токтогул Сатылганов дүйнө менен кош айтышкан. Көз жумар алдында "эл өз акынын ар дайым эстей" жүрө турганды туурасындагы ыр чыгарып кеткен. Токтогулдун кыраакылыгы орундалган, кыргыз эли акыйкаттын чынчыл жана тайманбас акыны катары эстен калган.

Алыкул Осмонов (1915-1950)

Акын Алыкул Осмонов Панфилов районунун Капталарык айылында кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Ата-энесинен эрте ажыраган ал Пишпек жана Токмок балдар үйүндө тарбияланган.

1933-жылы Фрунзедеги педтехникумду аяктап, А. Осмонов "Чабуул" журналынын жана "Ленинчил жаш" газетасынын редакцияларында, ал эми 1937-1940- жылдары Кыргызстан Жазуучулар Союзунун башкармасынын катчысы болуп иштеген.

А. Осмонов ыр жазууну эрте баштаган. 1930-жылы биринчи жолу "Сабаттуу бол" газетасына акындын "Кызыл жүк" аттуу ыры, 1935-жылы "Таңдагы ырлар" аттуу тунгуч ырлар жыйнагы жарык көргөн. 1937-жылы акындын эки ыр жыйнагы басылып чыккан.

1945-жылы А. Осмоновдун чыгармачылыгы гүлдөө дооруна кадам таштагандыгын айгинелеп турган "Махабат" ыр жыйнагы жарык көрөт. А. Осмоновдун "Толубай сынчы", "Мырза уул", "Бул ким?", "Карагул ботом" аттуу эмгектери кыргыз поэзиясынын эң көрүнүктүү чыгармаларынан болуп саналат. 1943-1948-жылдары "Экинчи бригада", "Арабачы Кооман", "Абылкасым Жанболотов", "Махабат", "Меркеге баруу керек", "Чолпонбай" операсынын либреттосу сыяктуу бир катар драмалык чыгармаларды да жараткан.

А. С. Пушкиндин "Евгений Онегин", У. Шекспирдин "Отелло", "Он экинчи түн", И. Крыловдун тамсилдеринин кыргызча котормосу акындын чебер котормочулук дареметинин аруу күчүнөн, талбаган, түйшүктүү эмгегинен жаралган. Ал эми Ш. Руставелинин "Жолборс терисин жамынган баатыр" поэмасынын эркин котормосу кыргыз адабиятында көркөм поэтикалык котормолордун ичинен өзгөчө орунду ээлейт.

А. Осмоновдун ырларынын жана поэмаларынын бир нече жыйнактары орус, эстон жана англис тилдеринде жарык көргөн. Өмүрүнүн акыркы жылдары да, катуу оору экендигине карабастан, акын табиятты, жан-дүйнөнүн сулуулугун жана аруу сезим-махабат кереметин, ак эмгекти даңазалаган илгери үмүт арттырган жаркын чыгармаларын жаратуу менен калемин колунан түшүргөн эмес.

А. Осмонов 1967-жылы (көзү өткөндөн кийин) биринчилерден болуп, республиканын Ленин комсомолу сыйлыгына татыктуу болгон. 1986-жылы А. Осмонов атындагы Кыргызстан Жазуучулар Союзунун адабий сыйлыгы бекитилген.

Акындын ысмы Бишкек шаарынын №68-орто мектебине, бир катар адабий уюмдарга, республикалык фонддорго, Кыргызстандын шаарларынын жана айылдарынын көчөлөрүнө ыйгарылган.

Саякбай Каралаев (1894-1971)

Эпос айтуучу, жомокчу, манасчы Саякбай Каралаев Ысыккөл областынын Акөлөң айылында кедейдин үй-бүлөсүндө туулган.

Анын балалык курагында айтуучулук талантынын (шыктын) жаралышына, элдик жомокторду, уламыштарды эң сонун айта билген -

Дакиш чоң апа себепкер болгон. Шыктуу бала чоң апасынын жана башка белгилүү манасчылардын айткандарын эсинде тутуп калган.

1925-жылдан тартып С.Каралаев өз алдынча эл алдына чыгып, 1930-жылдарда көрүнүктүү манасчы катары элге кеңири таанымал боло баштайт. 1935-жылы "Манас" эпосунун толук каралаевдик варианты жазыла баштаган.

1937-жылы трилогиянын биринчи бөлүгү, андан соң мурда белгисиз, Кенен, Алымсарык жана Кулансарык окуяларынын уландысы болгон "Семетей", "Сейтек" эпостору жазылып бүткөн. "Манас" эпосунун бул вариантынын жалпы көлөмү 500 553 ыр сабын түзгөн. Ал адабиятчылар тарабынан көбүнесе толук, мазмундуу жана жогорку көркөмдүүлүктөгү вариант деп табылган.

С.Каралаевдин айтуусунан жазылып алынган "Манас" эпосу көлөмү боюнча "Илиада" жана "Одиссеядан" 20 эсеге, "Шахнамеден" 5 эсеге, "Махабхараттан" 2 эсеге чоң. С.Каралаев "Манас" эпосун бир нече ай катары менен айта алган. Аны "XX кылымдын Гомери" деп да аташат.

"Төштүк" эпосу С.Каралаевдин сөзүнөн жазылып алынган жана 1938-жылы кыргыз тилинде, 1958-жылы орус тилинде жарык көргөн. 1929-жылы анын биринчи китеби - "Эркиндик таңында" аңгемеси басылып чыккан.

С.Каралаев манас айтуучу катары гана белгилүү болбостон, өзүнчө басмалардан чыгарылган аңгемелердин, поэмалардын, жомоктордун автору катары да белгилүү.

С.Каралаевдин эмгеги жогору бааланган жана өкмөттүк сыйлыктар: үч жолу Эмгек Кызыл Туу ордени, "Ардак Белгиси" ордени, "1941-1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согуштагы күжүрмөн эмгеги үчүн" медалы менен белгиленген.

1939-жылы ага Кыргыз ССРинин эл артисти наамы ыйгарылган.

Жусуп Баласагын (XI кылым)

Орто кылымда жашап өткөн улуу акын жана ойчул, түрк поэзиясынын негиздөөчүсү, окумуштуу-энциклопедист Баласагын шаарында (азыркы Токмок шаарына жакын жерде) болжол менен алганда 1015-1018-жылдарда жарык дүйнөгө келген. Анын кайсыл учурда

жана кайда набыт болгону белгисиз.

Элүү жаш курагында Жусуп Баласагын түрк тилинде классикалык биринчи чыгарманы "Кут билим" поэмасын жазууга киришкен.

Поэманы акын он сегиз ай ичинде жазып бүтүп, 1069-1070-жылдары караханид каганатынын башчысы Табгач Багра-Карахан-Абу-Али-Хасанга тартуулаган, жасаган эмгеги үчүн ага Улук Хасс-Ажысы б.а. император сарайынын министри кызматына ылайык келген жогорку кызмат орду ыйгарылган.

Жатык тилде, далилдүү, жогорку көркөмдүктө жазылган чыгармасында Жусуп Баласагын бийлигин бардык элди тең көрүү менен акыйкаттуу жүргүзгөн эл башчысы жана жумурай-журт бактылуу өмүр сүргөн бакыбат мамлекет жөнүндө өз түшүнүгүн чагылдырып берген. Поэмада камтылган саясый козголоң учурунда коомдогу өз-ара келишпестик, жүрөк өйүткөн көйгөйлүү маселелерди чечүүнүн моралдык-этикалык негиздери ачык-айкын далилдүү сүрөттөлгөн. Чыгарманын айрым саптары макал-ылакапка айланып, эл ичинде кеңири тараган.

Түрк элинин улуу акыны, окумуштуу-энциклопедист, даанышман адам түрк тилинде алгачкы поэманы жазып, мурас катары муундан муунга калтырган.

Баласагын чыгармаларын түрк тилинде жазып, ошону менен түрк тилин ошол учурда кеңири колдонулуп, үстөмдүк кылган араб жана фарс тилдеринин деңгээлине көтөргөн.

Ала-Тоо жергесинде жаралган, орус жана кыргыз тилдерине которулган бул чыгарма Чыгыш элинин чыгармачылыгынын дагы бир орчундуу жагы менен дүйнө элин тааныштырууда олуттуу роль ойнойт.

Кыргыз Мамлекеттик Филармониясы

Кыргыз профессионалдык музыкалык турукталышынын маанилүү этаптарынын бири болуп Республикалык концерттик уюмдун филармониянын түзүлүшү саналат, ал 1936-жылы негизделген. Бүгүнкү күндө Токтогул Сатылганов атындагы Кыргыз мамлекеттик филармониясы

элдик чыгармачылыкты, учурдагы музыкалык искусствону, руханий жана көркөм тарбиялоону сактоо жана пропагандалоонун ири борборлорунан болуп саналат. Орустун улуу музыканты, дирижер, элдик музыканын күйөрманы, биринчи профессионалдык оркестрдин негиздөөчүсү П.Ф. Шубин филармониянын биринчи көркөм жетекчиси болгон. Анын курамына эң мыкты музаканттар: комузчулар, кыякчы жана ырчылар тартылган. Кыргыз авторлорунун чыгармаларынан тышкары, оркестрдин репертуарына орус, украин жаңа батыш-европа композиторлорунун чыгармалары киргизилген. Республиканын негизги концерттик уюму катарындагы кыргыз филармониясында бир канча жылдардан бери музыкалык искусствого чоң салымдарын кошуп келе жатышкан коллективдер эмгектенишет.

Абдылас Малдыбаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик академиялык опера жана балет театры

эстелиги болуп саналат. Имараттын архитектуралык турпаты классикалык мурастарды жана кыргыз элинин кол өнөрчүлүк чеберчилигин айкалыштыруунун негизинде түзүлгөн. Театрдын биринчи долбоору 1937-1938-жылдары архитектор А.И.Лабуренко тарабынан иштелип чыккан. 1950-жылы имаратты куруу процессинде долбоор архитектор П.П. Иванов тарабынан кайрадан иштелип чыккан. Имараттын скульптордук жактан жасалгалоосу С.М. Мунайлов жана В.А. Пузыревский тарабынан иштелип чыккан, ал эми белгилүү сүрөтчүлөр Г.А.Айтиев, В.Х.Вейс, А.Н.Михалев, Ф.М.Стукошина, В.С.Тюриндин живописстик жана декоративдик паннолору ага көрк берип турат.

Жетиөгүз капчыгайы

Узундугу 37 км. түзгөн кереметтүү, касиеттүү жерлердин бири Жетиөгүз капчыгайы Ысыккөлдүн түштүк жээгинде жайгашкан. Тоо беттерин карагайлуу жыш токой каптап, андан суу башаттары, шаркыратмалар, радон суулу термоминералдык булактар агылып түшөт. Капчыгайга жанаша, жыл бою элге кызмат кылып турган Жетиөгүз санаторийи жайгашкан. Негизги дарылоо факторунан болуп, дүйнөдө теңдештиги жок, курамына радон кирген суулар эсептелет. Дарычылык максатта Жыргалаңдын тунма минералдык баткактары колдонулат. Андан сырткары: зоологиялык корук, кызыктуу Байтөр өрөөн-капчыгайы, мөңгүлөр, Дружба чокусу (3800), эки катарланган Өгүзбашы чокулуу (5170) Жетиөгүз дубалы жана башка көп нерселер эко-туристердин жана альпинистердин купулуна толуп, аларды ар дайым кызыктырып турат.

Манас күмбөзү

Манас күмбөзү тарыхый-маданий комплекс Манастын музейи болуп саналат. Дүйнөнүн эң ири эпикалык чыгармасы "Манас" эпосунда Талас өрөөнү баатырдын мекени деп аталган. "Манас" эпосу өзүнүн эң ири масштабдары боюнча ушуга чейин белгилүү болгон, дүйнө элдеринин эпикалык чыгармаларынан бир кыйла ашып турат. "Манас" эпосу биздин замандаштар үчүн кыргыз элинин кыйла кылымдарды карыткан тарыхы, анын философиясы, диний ишеними жана эркиндик жана көз карандылык үчүн баатырдык күрөшүн тууралуу эстеликти сактап келген. Манастын легендардык образы кыргыз элинин биримдигинин, эркиндигинин жана анын кайраттуулугунун символу болуп саналат. Уламыштарда айтылгандай, айкөл Манастын бейити болгон Манастын күмбөзү байыркы кыргыз бейити "Гүлистанга" жакын жерде жайгашкан Кеңкол өрөөнүндө орун алган. 14-кылымдын монументалдык курулушу Талас өрөөнүнүн Ташарык айылында жайгашкан.

Өзгөн архитектуралык комплекси

Өзгөн шаарына тарых эсеби боюнча 2 миңден ашык жыл туура келет. Ал 8-9-кылымдарда түрктөр тарабынан Мавераннахрдан чыгыш Түркстанга баруучу байыркы кербен жолундагы оазистин борборунда негизделген. Өзгөн шаары аркылуу Ферганадан келүүчү Улуу Жибек жолунун соода жолу өткөн.

Өзгөн шаарынын көрүнүктүү архитектуралык эстеликтери болуп, XI-XII кк. бышырылган кыштардан курулган үч мавзолей жана Жами мечитинин мунарасы саналат.

Эн алгачкы курулуштардан - орто мавзолей - XI кылымга тиешелүү жана алгач ал зиаратханакатары курулган. Түндүк мавзолей Караханид мамлекетинин Алп-Кылычтын уктоочу жайы болуп саналат, муну тарыхый жазуучулар жана 1153-жылдагы окуялар күбөлөндүрүп турап.

Түштүк мавзолей 1187-жылы тургузулган жана Караханиддер династиясынын өзгөн үй-бүлөсүнүн эң акыркы өкүлүнө тиешелүү болгон. Ал мезгилдин архитектуралык салтына ылайык, бардык мавзолейлердин бет жагы түштүк-батыш тарапка каратылган жана алардын куполдук түзүлүшү сегиз кырлуу купол сыяктуу кандайдыр бир жел кайыгтарды элестетип турат.

Мавзолейлерден ары түндүк-чыгышка карай XII кылымдын дагы бир архитектуралык эстелиги-Жами мечитинин мунарасы жайгашкан. Мунара сегиз кырлуу жана тепичтер орнотулган калыңпайдубалдагы бийикпикке көтөрүлгөн өзүнчө бир курулуш катары көзгө урунат. 1923-жылы мунарага фонарц кошумчаланган.

Токтогул Гидроэлектростанциясы

Гидроөнөржай архитектурасынын эстелиги жана тарыхы Токтогул гидроэлектростанциясы СССРдин өкмөтүнүн чечими менен 1962-жылы курулган.

1979-жылы Кыргызстандын түндүк жана түштүк энерготүйүнүн бириктирүүгө жана Орто Азиянын бүтүндөй энергосистемасын бир тутумга алууга мүмкүндүк берген ЛЭП - 500 (500 кв. электр өткөргүч линиясы) ишке киргизилген.

Чындыгында эле суу, кыргыз энергетикасынын күрөө тамыры болуп саналат. Суу ресурстарынын жалпы гидроэнергетикалык потенциалы саатына 135,5 млрд. КВты., техникалык мүмкүнчүлүгү - саатына 73 млрд. КВты., экономикалык - саатына 48 млрд. Квты түзөт.

Учурда Токтогул ГЭСинин каскады саатына 6 млрд. КВт электроэнергиясын иштеп чыгат. Анын ичинен: саатына 3 млрд. КВт энергияны Өзбекстан алат, саатына 3 млн. КВтка жакын энергияны Нарын областы, саатына 136 млн КВтын - Ош областы, саатына 126 млн КВтын - Чүй областы жана Казакстан райондору альшат.

Электрөткөргүч линиясынын жалпы узундугу 13 165 км түзөт.

Хан-Теңири - эгемендүүлүктүн символу

"Учу-кыйырын көк мелжиген мөңгү каптап, аппак карга чүмбөттөлгөн мейкиндикти бойлото улуу Тяньшань тоо кыркалары созулуп жатат. Батып бара жаткан күн нурунун чагылышынан алтын түстүү, кызгылтым боекторду жабынган алыстыкка төбөсү асман тиреген "Хан-

Теңири" заңкаят" деп сүрөттөгөн Семенов-Тяньшанский.

Хан-Теңири Тяньшань тоо кыркаларынын эң бийик ажайып кооз чокуларынын бири. Анын аталышы "Ааламдын эгеси" деген түшүнүктү билдирет. Бийиктиги деңиз деңгээлинен жети миң метрге жогору турат. "Хан-Теңири" чокусу тууралуу байыртадан эле айтылып келинген. Ал эми биринчи жолу жазуу жүзүндө 1200 жыл мурда жазылган тарыхый баяндамаларда белгиленген.

Кыргыз элинин санжыраларында жомоктолгон "Хан-Теңири" керемет чокусунун адам баласы баспаган бийик чокусу бүткүл дүйнөнүн альпинистеринин көңүлүн дайыма өзүнө буруп келген. Ал тууралуу 19 кылымдын көрүнүктүү географ жана саякатчысы Семенов-Тяньшанский өз күндөлүктөрүндө мындай деп жазган: "Бизден тике эле түштүктү карай мен көргөн кырка тоолордун ичинен өзгөчөлөнүп айрымаланган эң бийик тоо, көк мелжип созулуп жатты. Анын тулку бою мөңгү каптаган алп тилкелерден

турат, оң жактан да, сол жактана да санаганда алар кеминде отузга жакынды түзөт. Буларды кучагына камтыган бүтүндөй мейкиндик түбөлүк муз астында мелтиреп жатат. Бир гана, алардын ортосунда эн зор, төбөсү асман тиреген бийик аппак чоку тээ алыстан көңүлдү өзүнө тартып, көк менен жердин тиреги катары заңкайып турат..."

Ысыккөл көлү

Айланта бийик тоолор менен курчалган, Кыргызстандын бермети Ысык-көл Тяньшань тоо кыркасынын ортосунда, деңиз деңгээлинен 1606,7 м. бийиктикте жайгашкан.

Акыркы изилдөөлөр боюнча, көлдүн узундугу 178 км. барабар,

туурасы - 60,1 км., аянты - 6280 км. кв., жээк сызыгынын узундугу - 688 км., тереңдигинин жогорку чеги - 702 м., орточо тереңдиги - 278,4 м.

Дүйнөдөгү зор көлөмдүү, бийик тоолуу (деңиз деңгээлинен 1607,8 м бийиктиктеги) көлдөрдүн ичинен ал тереңдиги боюнча Түштүк Америкадагы Титикака көлүнөн (668 м) кийинки экинчи орунду жана суунун көлөмү боюнча биринчи (1738 куб. км.) орунду ээлейт.

Көлдү курчап турган тоолор - түштүк тараптан Тескей Алатоо жана түндүгүнөн Күнгөй Алатоо - Ысыккөлгө географиялык, климаттык жана гидрологиялык кайталангыс өзгөчө ыңгайлуу шартты тартуулайт, ар кайсы: деңиздик, адырлар, тоолуку жана мөңгүлүк климаттык шарттары менен айкалышкан өзгөчө климатты камсыз кылат.

Ысыккөл эс алууга оңтойлуу жээктери (пляж), термоминералдуу радондуу мөлтүр булактары, көркөм талаалары, көк тиреген карагайлуу токойлору менен даңазаланат жана аны чынында эле, кыргыз элинин маңдайына бүткөн, табият энчилеп тартуулаган ажайып кооз ыйык жер, кереметтүү көл "Кыргыз бермети" деп бекеринен аташпаса керек.

"Манас" эпосу тууралуу

"Манас" кыргыздын бүткүл уламыштарын, жомокторун жана лакаптарын бир учурга бириктирген жана бир каармандын - Манас баатырдын айланасына топтоштурган энциклопедиялык топтом болуп саналат.

Ч. Валиханов

Кыргыз элинин "Манас" эпосу дүйнөдө белгилүү болгон эпикалык чыгармалардан көлөмү боюнча ашып түшкөн чыгарма. Ал көп кылымдар бою кыргыздардын руханий жашоосун коштоп келген жана ошону менен бирге эл өзгөчө абройлугун сактап калган. Анда кыргыз элинин кылымдар

карыткан тарыхынын бардык тараптары чагылдырылган. Трилогиянын негизги мотиви - кыргыз урууларынын азаттык жана көз карандысыздык үчүн баатырдык күрөшүн, анын бейпил турмуш туурасындагы ой-тилегин көркөм чагылдырган.

"Манас" эпосу өзүнүн эң ири масштабдарынан улам дүйнөнүн бизге белгилүү болгон эпикалык поэмаларынан бир канчага ашып турат. Элдик айтуучулар - манасчылар - угуучуларды эске тутумдуулугу жана чеберчилик менен тандандырып, эпосту бир нече күн токтобой айта бер алышкан.

Бүгүндөй эпос, Манастын, анын баласы Семетейдин жана небереси Сейтектин жашоосу жана улуу жоортулдары туурасында баяндаган трилогия, улуу манасчы Саякбай Каралаевдин гана варианты боюнча 500 553 ыр сабын түзгөн. "Манас" эпосу биздин замандаштарга чейин кыргыз элинин кылымдарды жооруткан тарыхы, анын философиясы, диний ишеними жана эркиндик жана көз карандылык үчүн күрөшү тууралуу эстеликти сактап келген. Манастын айкөл образы кыргыз элинин биримдүүлүгүнүн жана кайра жаралуусунун, анын эркиндигинин жана кайраттуулугунун символу.

"Манас" эпосунун калктын кеңири катмарындагы унутулгус популярдуулугу анын эң мыкты, көркөм жетишкендиктери, поэтикалык сөздүн тактыгы жана таамайлыгы, образдык мүнөздөмө жана эпосто чагылдырылган социалдык турукташуу жана айлана чөйрөнүн, жаратылыштын кооздугунун сүрөттөлүштөрү менен шартталган.

Академик В.В. Радлов кыргыздын "Манас" эпосун элдин бүт жашоосу жана бардык умтулуусу катары мүнөздөгөн. Манас - кыргыз элинин сүйүктүү эпикалык баатыры.

Ош шаары жана Сулайман-Тоосу жөнүндө

Ош шаары - "Кыргызстандын түштүк борбору" - Кичи Алай кырка тоолорунун (Памир-Алайдын түштүк чыгыш бөлүгү) этегиндеги Фергана өрөөнүнүн түштүк-чыгыш чөл-көмүндө жайгашкан.

Ош - Кыргызстандын эң байыркы шаары болуп эсептелет, шаардын чок ортосунда жайгашкан, кайталангыс кооздукка чүмбөттөлгөн Сулайман Тоосу кадырман элдин эзелтен бери ыйык туткан, кыдыр даарыган кутман жери катары Ош шаарын даңазалап турат.

Сулайман-Тоосунан табылган археологиялык казуулар Оштун аймагында элдин алгачкы отурукташуусу коло дооруна туура келээринен кабар берет. Муну Сулайман Тоодогу "Бүркүттөр түнөгү (текчеси)" үңкүрүндөгү жана Сүрөт Таштагы сүрөттөлүштөр да далилдеп турат.

Өзүндө илгерки купуялыктын көбүн сактап келген Ыйык Сулайман-Тоонун түштүк бөлүгүндө коло доорунун жер иштетүүчүлөрүнүн калдыктары казылып

алынган. Оштун эзелкилиги Санкт-Петербургдук археолог, профессор Ю.А. Заднепровскийдин күч-аракети менен аныкталып, тастыкталган, анын жыйынтыктарын башка адис - академик В.М. Массон колдоп чыккан.

Эстелик монеталары - элдин тарыхы

Баалуу металлдардан жасалган монеталар эсептешүү системаларында пайдаланбай калган, бирок азыркы учурда дүйнөнүн 75 мамлекетинен ашык өлкөлөрдө 650 түрдөгү баалуу металлдардан жасалган монеталар чыгарылат, алардын негизги максаты - эркин акча каражаттарын чегерүү үчүн өзгөчө инструмент катары кызмат кылуу. Мындай монеталарды жасоо үчүн 1995-2000-жылдары дүйнө боюнча 553,8 тонна алтын жана 4976 тонна күмүш сарпталган.

Мындай монеталар эмитент өлкөлөрдө расмий төлөө каражаты катары жарыялангандыгына карабастан, алар иш жүзүндө төлөө каражаты катары колдонулбайт. Тартипке ылайык, монеталардын курамындагы баалуу металлдар жогорку деңгээлде болгонуна карабастан, мындай монеталарга төмөн номинал белгиленет. Мисалы Австралия, Канада жана АКШнын күмүш монеталарды массалык негизде чыгарышы 1 доллар номиналына ээ, ал эми ошол эле учурда анын курамындагы күмүш 1 тройн унциясын (31,1 г) түзөт, бул эквиваленттик негизде алганда 5 долларга барабар.

Бирок, баалуу металл аталган куймаларга же инвестициялык монеталарга нарктын негизги каражатын гана шарттайт. Инвестициялык монеталар массалык тираж, жөнөкөй жасалгандыгы жана өндүрүүнүн анча чоң эмес наркы менен мүнөздөлөт, бул алардын курамындагы баалуу металлдардын учурдагы наркына жакын баа боюнча сатууну жүзөгө ашырууга мүмкүндүк берет. Циркуляциялык монеталар, өз кезегинде жүгүртүү каражаты болуп саналат жана баалуулугу төмөн болгон металлдан жасалат (жез-никелдик аткарууда). Инвестициялык жана циркуляциялык монеталарга караганда коллекциялык же нумизматикалык монеталар жогорку деңгээлдеги көркөмдүктө аткарылгандыктары менен айрымаланат.

Коллекциялык монеталардын негизги максаты - руханий-агартуучулук болуп саналат. Адатка айлангандай эле бул монеталар өтө көп нускада чыгарылбайт, 5 миң монетага чейин. Бул монеталар өзгөчө станоктордо даярдалат жана чегип басуунун сапатына карата жогорку талаптарды талап кылат. Эл аралык пруф ("proof") жогорку сапаттагы монеталар күзгү бетиндей тегиздик менен айкалышта "аяздык оюм-чийим" менен айрымаланып турат.

"Манас" эпосунун 1000 жылдык мааракесине арналып чыгарылган "Манас-1000" эстелик монеталары

"Манас" эпосунун 1000 жылдыгын даңазалап, тиешелүүлүгүнө жараша, 100 сом жана 10 сом номиналындагы алтын жана күмүш юбилейлик монеталар Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы тарабынан 1995-жылдын 11-августунда жүгүртүүгө чыгарылган. Монеталар Кыргыз Республикасынын аймагында расмий төлөө каражаты статусуна ээ.

Нумизматикалык юбилейлик монеталар көз карандысыз Кыргыз Республикасынын тарыхындагы алгачкы монеталардан болуп саналат. Бул монеталар эркин Кыргызстанда иликтенген жана өндүрүлүп алынган алтындан жана күмүштөн чегилип жасалган, эл аралык эң жогорку "proof" сапатына ээ. Бул, монеталардын күзгү бетиндей тегиздигине бир да чыйын болбош керек дегенди түшүндүрөт. Ошондуктан монеталар акрилл капсуласындагы кутучаларга салынып коюлган.

Алтындан жасалган монетанын алдынкы бетинде 100 деген рельефтик сандын айкалышында аргымагын атырылган, жоо жарага шайма-шай эр Манастын элеси жайгаштырылган. Бул композициялык сүрөттөлүш Манастын образын кыргыз эли көп кылымдар бою чет жердик баскынчыларга каршы кыргыз элинин элдешпес күрөшүндөгү биримдиктин каарманы жана символу катары тутуп келгендигин чагылдырып турат. Анын күн нуруна чагылышкан найзасы жоортулга эмес элинин эркиндигин коргогон, бейпилдик үчүн күрөшүүчү баатыр коргоочунун элесин көз алдыга тартат. Муну монетанын жогорку бөлүгүндөгү "Айкөл Манас" деген жазуу да далилдеп тургансыйт. Төмөн жагында монетанын номиналын билдирген "100 сом" деген жазуу жайгаштырылган. Сол бөлүгүндө монетанын салмагын жана жасалган алтындын тазалыгын көрсөткөн белги (Au 996/6,22) орун алган.

Монеталардын арткы бетинде Кыргыз Республикасынын герби жана эки жагынан улуттук оюм-чийим менен камтылган монетанын чыккан жылы берилген. Гербдин чок ортосунда көгүлтүр көлдүн жана тоо кыркаларынын айкалышында Кыргызстандын азаттыгын жана көз карандысыздыгын символдоштурган канатын кере жайган ак шумкардын элеси түшүрүлгөн.

Күмүштөн жасалган монетанын алдынкы бетинде кыргыздын ак мөңгүлүү Ала-Тоосунун сүрөттөлүшүнүн айкалышында түшүрүлгөн желдей учкан аргымагын зыгырткан кабылан Манастын элеси орун алган. Кыргыз тоосунун бийиктигин жана сулуулугун аны айланып учкан бүркүттүн сүрөттөлүшү баса белгилеп турат. Алдынкы бөлүгүндө монетанын номиналы берилген - "10 сом". Сол бөлүгүндө монетанын салмагын жана жасалган күмүштүн тазалыгын көрсөткөн белги (Ag 925/28,28) орун алган.

Монеталар "Кыял" (Кыргызстан) элдик кол өнөрчүлүгү Бирикмеси тарабынан даярдалган баалуу жаңгак жыгачынан даярдалган кутучага салынып коюлган.

Ар бир монета өзүнчө кутучага салынган жана ар бир монета сертификат, кыскача сүрөттөлүшү менен буклет тиркелген.

*Ош шаарынын 3000 жылдыгына арналып чыгарылган
"ОШ-3000" эстелик монетасы*

2000-жылдын 28-августунда Улуттук банк тарабынан 100 сом номиналындагы "Ош-3000" алтын юбилейлик монетасы жүгүртүүгө чыгарылган.

Ош шаарынын үч миң жылдыгына арналып чыгарылган "Ош-3000" нумизматикалык юбилейлик монета алтындан чегилип жасалган жана "proof" эл аралык жогорку сапатына ээ. Монеталар Кыргыз Республикасынын аймагында расмий төлөө каражаты статусуна ээ.

Монетанын алдынкы бетинин алдынкы планында Давань аргымактарынын, ал эми арткы планында Сулайман Тоосунун сүрөттөлүшү түшүрүлгөн. Он жак бөлүгүндө монетанын номиналы "100 сом" монетанын салмагын жана жасалган алтындын тазалыгын көрсөткөн белги (Au 926/7,78) берилген.

Монетанын арткы бетинде Кыргыз Республикасынын герби жана монетанын чыгарылган жылы (2000-жыл) чагылдырылган.

Ар бир монета өзүнчө кутучага салынган жана ар бир монета сертификат, кыскача сүрөттөлүшү менен буклет тиркелген.

*Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн 10 жылдыгына
арналып чыккан "Хан-Теңири" юбилейлик монетасы*

Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн 10-жылдыгына арналып чыккан монеталар стерлингдик күмүштөн чегилип жасалган жана "proof" эл аралык жогорку сапатка ээ. Монеталар Кыргыз Республикасынын аймагында расмий төлөө каражаты статусуна ээ.

Монетанын алдынкы бетинде өзүнүн бийиктиги менен Кыргызстандын эгемендигин чагылдырган Тяньшань тоо кыркаларынын эң бийик ак карга чүмбөттөлгөн чокусу Хан-Теңири чокусу түшүрүлгөн. Төмөн жагында ири цифралар менен монетанын номиналы (100 сом) жайгаштырылган. Сол жагында монетанын салмагын жана жасалган күмүштүн тазалыгын билдирген (Ag 925/28.28) белги коюлган.

Монетанын арткы бетинде Кыргыз Республикасынын герби берилген, "Эгемен Кыргыз Республикасына он жыл" ("Независимой Кыргызской Республике 10 лет") деген жазуу тегерете курчап жазылган жана монетанын чыгарылган жылы (2001) көрсөтүлгөн.

Ар бир монета өзүнчө кутучага салынган жана ар бир монета сертификат, кыскача сүрөттөлүшү менен буклет тиркелген.

Эл аралык тоо жылына арналып чыгарылган нумизматикалык "Аркар" жана "Акмаңдай гүл" монеталары

Эл аралык тоо жылына арналып чыгарылган "Аркар" жана "Акмаңдай гүл" нумизматикалык эстелик монеталары накта күмүштөн жасалган жана эл аралык эң жогорку "proof" сапатына ээ. Монеталарга Кыргыз Республикасынын аймагында расмий төлөө каражаты статусу ыйгарылган.

"Аркар" монетанын алдынкы бетинде - кайталангыс кооздукка чүмбөттөлгөн бийик тоолорду байыр алып, ата-бабаларыбыздын аруу улуулуғунун жана күжүрмөн кайраттуулугунун символу болгон Тяньшань аркарынын элеси түшүрүлгөн. Монетанын жогорку бөлүгүндө "ТЕҢИР - ТОО" деген жазуу берилген. Монетанын сол жак бөлүгүндө "АРКАР. OVIS AMMON KARELINI", ал эми төмөнкү бөлүгүндө монетанын номиналын билдирген цифра (10 сом) жайгаштырылган. Оң жак бөлүгүндө күмүштүн тазалыгын жана монетанын салмагын аныктаган белги (Ag 925/28.28) камтылган.

"Акмаңдай гүл" монетанын алдынкы бетинде - ак мөңгүгө оронуп, аппак кар жамынган керемет тоолорду мекендеп өскөн, табийгаттын татаал шартына ажайып кооз сулуулугу менен туруштук берип, келечекке үмүт арткан бекем ишенимдин символу - Акмаңдай гүлү түшүрүлгөн. Монетанын жогорку бөлүгүндө "ТЕҢИР - ТОО" деген жазуу берилген. Монетанын сол жак бөлүгүндө "АКМАҢДАЙ. LEONTOPODIUM", ал эми төмөнкү бөлүгүндө монетанын номиналын билдирген цифра (10 сом) жайгаштырылган. Оң жак бөлүгүндө күмүштүн тазалыгын жана монетанын салмагын аныктаган белги (Ag 925/28.28) камтылган.

Монеталардын арткы бетинде Кыргыз Республикасынын герби жана монеталардын чыгарылган жылы "2002" берилген, ошондой эле "ЭЛ АРАЛЫК ТОО ЖЫЛЫ" деген сөз айланта жазылган. Ар бир монета өзүнчө кутучага салынган жана ар бир монета сертификат, кыскача сүрөттөлүшү менен буклет тиркелген.

"Кыргыз мамлекеттүүлүгү" коллекциялык монеталарынын сериялары

2003-жылдын 8-майында Улуттук банк тарабынан 10 сом номиналындагы "Кыргыз мамлекеттүүлүгү" эстелик монеталар Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына жана улуттук валютанын 10 жылдыгына арналып жүгүртүүгө чыгарылган. Эстелик монеталар таза күмүштөн жасалган жана эл аралык эң жогорку "proof" сапатына ээ. Монетанын көркөмдүк элементтери Au 999 алтынын пайдалануу менен кайталангыс ыкмада даярдалган. Монета Кыргыз

Республикасынын аймагында расмий төлөө каражаты статусуна ээ.

"Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түпкү уюткусу" монетанын алдынкы бетинде кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн кылым карытып калыптанышын жана өнүгүшүн чагылдырган, байыркы мезгилден азыркы учурга чейинки аралыкты боюна сиңирген археологиялык эстеликтердин сүрөттөлүштөрү түшүрүлгөн. Бийлик символу - колодон жолборс башы келбетинде оюп басылган сүрөттөлүш - кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жаралышы мезгилине, биздин доорго чейинки V-III кылымдарга туура келет. Түргөш монетасы - биздин доордун VIII кылымынын баш жагында Кыргызстандын аймагында жасалган биринчи монета болуп эсептелет. Бурана мунарасы - XI кылымга таандык, Улуу жибек жолундагы сакталып калган кайталангыс тарыхый жана архитектуралык көрүнүктүү эстеликтин бири. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик туусу - учурдагы кыргыз мамлекетинин символу. Бардык элементтер күнүрт түстө рельефтик түзүлүштө берилип, күзгү бетиндей тегиздик менен айкалышта караганда тегеренип айланкөчөк дөңгөлөктү элестетет. Кыргызстандын элдеринин биримдигин кыргыз боз үйүнүн түндүгүнүн сүрөттөлүшү чагылдырылып турат. Түндүк, боз үй ууктарын бириктирип бир бүтүндүктү түзгөн өзөктүү түйүн, Кыргызстанда жашаган элдердин биримдигинин жана муундар ортосунда байланышты чагылдырган символ катары сүрөттөлгөн.

"Улуттук валютага 10 жыл" монетасынын алдынкы бетинде улуттук валюта жүгүртүүгө чыгарылган он жыл ичинде Кыргызстандын тарыхындагы даңазалуу учурларды чагылдырган: "Манас-1000" жана "Ош-3000" юбилейлик алтын монеталары, "Манас-1000", "Хан-Теңири", "Аркар" жана "Акмандай гүл" күмүш монеталарынын сүрөттөлүштөрү түшүрүлгөн. Кыргыз боз үйүнүн алтын жалатылган түндүгүнүн сүрөттөлүшү монетанын алдынкы бетинин композициясын түзгөн

элементтен болуп саналат.

Монеталардын оң жак тарабында анын номиналын билдирген жазуу (10 сом) жайгаштырылган. Төмөнкү бөлүгүндө күмүштүн тазалыгын жана монетанын салмагын айрымалаган белгиге (Ag 925/28,28) орун берилген.

Кыргыз Республикасынын герби монетанын арткы бетинин негизги композициялык мотиви болуп саналат. Монетанын чыккан жылы (2003) анын төмөнкү бөлүгүндө улуттук оюм-чийимдин алкагында берилген.

"Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түпкү уюткусу" монетасынын арткы бетинде "Кыргыз мамлекеттүүлүгүнө 2200 жыл" деген жазуу монетаны айланта жазылган.

"Улуттук валютага 10 жыл" монетасынын арткы бетинин ортосунда улуттук оюм-чийимдин алкагында "Улуттук валютага 10 жыл" деген жазуу берилген.

7. Улуттук валютанын коргоо элементтери жана жасалма акча жасоочулук проблемасы жөнүндө

Ар бир өлкөнүн валютасы - бул, тарыхтын, экономикалык абалдын жана мамлекеттик саясатынын бир көрүнүшү. Соода бүтүмдөрүнүн жана мамлекеттер аралык мамиленин ортомчусу болуу менен өз функцияларын аткаруу үчүн улуттук валюта ишенимдүү болушу, демек, жасалма акча жасоочулуктан ишенимдүү корголушу керек. Тигил же бул валютанын аныктыгын аныктоого боло турган коргоо элементтерин билүү менен жасалма банкнотторду алуу менен байланыштуу болгон проблемалардан арылууга болот.

Акча кантип жасалат

Банкнотторду даярдоо - оор жана купуялык менен оролгон процесс. Анткени алар иш жүзүндө аларды колго жасай албагыдай болуп даярдалышы керек.

Банкноттор эки этапта даярдалат: оболу атайы банкноттук кагаз өндүрүлөт, андан соң кагазга сүрөттөлүштөр түшүрүлөт. Ар бир баскычында атайы коргоо элементтери түшүрүлөт, булар жасалма акча жасаган адамдар үчүн "кылтактын" ролун аткарышат. Кагаздын коргоо элементтери - суу белгиси, коргоо тилкеси, коргоо буласы. Басуунун коргоо элементтери - бул, "акылдуу приборлордун" жардамы менен аныктала турган атайы боектор, чеберчилик менен аткарылган орнаменттер жана оюм-чийимдер жана албетте, басуунун атайы ыкмалары. Атайы басуу "интаглио" банкноттордогу жазууларга рельефи жана одуракайлыкты берет. Банкноттогу рельефин орун алгандыгын аныктоо үчүн атайы прибордун болуусунун кереги жок, болгону банкноттогу сүрөттөлүштөрдүн, номиналдын цифрасынын жана жазуунун үстүн колго сыдырып көрүү гана жетиштүү.

Банкнотту түзүү - бул өтө оор милдет, аны чечүүдө ар түрдүү жана көп учурларда бири-бирине карама каршы-келген талаптарды бириктирүү керек: банкнота документтерди колго жасоодон ишенимдүү корголушу жана ошол эле учурда искусствонун чыгармачылыгы болуп саналышы керек. Албетте, ар бир өлкөдө банкнотторду түзүү жана даярдоонун өзүнчө мамилеси болот.

Жасалма акчадан кантип коргонууга болот?

Оболу, банкнотторду алууда анын аныктыгын текшерүү керек. Улуттук валютанын банкноттору технологиянын акыркы жетишкендиги менен даярдалган жана купюраларды жасалма акча жасоочулуктан сактаган жана банкноттун аныктыгын үч деңгээлде: детекторлордун жардамысыз кайсыл болбосун адам, кассалык персоналдар жана эксперттер тарабынан текшерүүгө мүмкүн болгон 20дан ашык коргоо элементтерине ээ.

Банкнотту тез арада текшерүү үчүн эмнеге көңүл буруу керек:

1. ЖОГОРКУ САПАТТАГЫ КАГАЗ. Банкноттор атайы жасалган жогорку сапаттагы кагазда даярдалган жана банкноттук кагаздын кайталангыс сезимине ээ. Кагаздын кычыроосу, каткалаңдыгы жана калыңдыгы субъектик мүнөзгө ээ.

2. СУУ БЕЛГИСИ. Банкнотту жарыкка салып карап көрүүдө суу белгиси банкноттун эки тарабынан тең бирдей көрүнүшү керек.

- 1993-жылы жүгүртүүгө чыгарылган 1, 5, 20 сом жана 1, 10, 50 тыйын номиналындагы банкноттордун бүтүндөй бетинде бүркүт түрүндөгү суу белгиси жайгаштырылган.

- 1994-1995-жылдары жүгүртүүгө чыгарылган 1, 5, 10, 20, 50, 100 сом номиналындагы банкноттордун актай тилкесинде Токтогул Сатылгановдун элеси суу белгиси жайгаштырылган.

- 1994, 2000 жана 2002-жылдары жүгүртүүгө чыгарылган 1, 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500 жана 1000 сом номиналындагы банкноттордун актай бетинде банкноттогу элеске ылайык келген элестин суу белгиси жайгаштырылган, мындан тышкары 20, 50, 100, 200, 500 жана 1000 сом номиналындагы банкноттор купюранын номиналы түрүндөгү кошумча суу белгисине ээ.

3. Купюранын номиналы түрүндөгү микрошрифттүү КОРГОО ТИЛКЕСИ. Боелгон, айрым учурда магниттештирилген эң бышык тилке (же туурасы 1-1,5 мм болгон чийин) кагазга киргизилет.

- 1993-жылы чыгарылган банкноттордо коргоо тилкеси жок.

- 1994-1995-жылы чыгарылган банкнотторду жана 2000-жылы чыгарылган 1 сом номиналындагы банкнотту жарыкка салып кароодо банкноттук кагаздын ичиндеги микротексттүү коргоо тилкеси кара чийин катары көрүнөт.

- 1997-жылы жана 2002-жылы жүгүртүүгө чыгарылган банкноттор цифралык номиналды жана оюм-чийимди көрсөткөн көзөнөкчө түрүндөгү металлдаштырылган коргоо тилкеси орун алган.

4. Банкноттун арткы бетинде жайгаштырылган ИРИДЕСЦЕНТТИК ЭЛЕМЕНТ атайы боек менен аткарылган жана улуттук орнамент менен цифралык номинал катары берилген.

200, 500 жана 1000 сом номиналындагы банкноттордогу иридесценттик элемент улуттук орнаментти жана цифралык номиналды камтыган тик бурчтук түрүндө берилген, 50 жана 100 сом номиналында улуттук орнамент түрүндө аткарылган.

5. ГОЛОГРАММА (оптикалык эффект). Бул эффект түсүн, ал эми айрым учурларда, банкнотту ар кайсы бурчунан жарыкка салып кароодо сүрөттөлүшүнүн өзгөрүүсү менен айрымаланат.

- 2002-жылы жүгүртүүгө чыгарылган 100 сом номиналындагы банкнотто гана күмүш түстөгү фольга көөкөр формасында аткарылган

- 200 сом номиналындагы банкнотто алтын түстөгү фольга ромб формасында аткарылган.

100 жана 200 сом номиналындагы банкноттордун фольгаларында номинал чегилип аткарылган, алар колго сыдырып көрүүдө одуракай болуп турат.

- 500 сом номиналындагы банкнотто голограмма бүркүттүн сүрөттөлүшү түрүндө берилген. Голограмманын сюжети - улуттук орнаментти, 500 деген санды жана кыргыз валютасынын эл аралык кодун "KGS" дегенди камтыйт.

- 1000 сом номиналындагы банкнотто голограмма улуттук орнаменттин негизинде берилген. Голограмманын борбордук элементи Улуттук банктын логотибин жана цифралык номиналын камтыйт.

Голограммалар рельефтик басмада аткарылган оюм-чийимдик сызыктар менен курчалган.

6. Цифралык номинал түрүндөгү КӨМҮСКӨДӨГҮ СҮРӨТТӨЛҮШ банкноттун алдынкы бетинде, купюранын чок ортосунда жайгаштырылган (1993-жылы чыгарылган банкноттордон башкаларында), 2002-жылы жүгүртүүгө чыгарылган 50, 100, 200, 500 жана 1000 сом номиналындагы банкноттордогу көмүскөдөгү сүрөттөлүш чегилип басылган цифралык номинал түрүндө аткарылган. Ошондой эле, 1994-1995-жылдары жана 2000-2002-жылдары жүгүртүүгө чыгарылган 50, 100, 200, 500 жана 1000 сом номиналындагы банкноттордун алдынкы бетинин төмөнкү оң тарабындагы тик бурчтугунда улуттук орнаменттин рельефтик сүрөттөлүшү берилген. Аны ар кайсы бурчка салып кароодо номиналына ылайык келген цифраны байкоого болот. 1994-жылы чыгарылган 20 сом номиналындагы банкноттун төмөнкү оң тараптагы бурчундагы Тоголок Молдонун элеси, банкнотту ар кайсы бурчка салып кароодо байкалуучу "20" деген цифра менен алмаштырылган.

7. МИКРОТЕКСТ (мироширифт, микробасма). Банкнотту лупага салып кароодо сүрөттүн бир бөлүгүн жөн гана сызыктар түзбөстөн, банкноттун наркын, банктын аталышын ж.б. бир нече жолу кайталаган микротекстти байкоого болот.

8. ТИЛКЕЛҮҮ КОД - таңылган банкноттор менен иштөө үчүн кассирлердин ишинин жеңил болушу максатында, банкнотторунун чет жактарынын оң жана сол тараптарында тилкелүү код жайгаштырылган. Код ар бир номинал үчүн өз алдынча аткарылган жана 1997-жылы чыгарылган 5 жана 10 сом номиналындагы банкнотторду эске албаганда, үчүнчү чыгарылыштагы ар бир банкноттордо орун алган (2000-2002 жж.).

9. Купюранын алдынкы бетиндеги көзү начар көргөн адамдар үчүн жазуулардын, сүрөттөлүштөрдүн жана белгилердин алкагындагы, СҮРӨТТӨЛҮШТӨРДҮН РЕЛЬЕФТИГИ (ОДУРАКАЙЛЫГЫ).

10. КОРГОО БУЛАЛАРЫ. Акчалар үчүн кагазды өндүрүүдө айрым учурларда аларга боелгон (кароодо көрүнгөн) же түссүз (уль тракызгылтым нурга салып кароодо көрүнгөн) булалар кошулат. Булалар тартипти сактабастан банкноттун бүтүндөй бетине жайгаштырылган.

11. БИРИ-БИРИНЕ ДАЛ КЕЛГЕН СҮРӨТТӨЛҮШ (өтмө регистр). Банкноттун алдынкы жана арткы беттеринин атайы аныкталган жерлерде жайгаштырылган өтө чоң эмес көлөмдөгү сүрөттөлүш, жарыкка салып кароодо логикалык бүткөн орнамент түрүндөгү сүрөттөлүш бир бүтүндүктү түзөт.

12. АЗИЗДЕР ҮЧҮН КОД. Атайы ыкмада рельефтик белгини түшүрүү, алар көп учурларда геометриялык фигуралар түрүндө берилет (Брайлдын азбукасынын ыкмасында), көзү начар көргөн адамдар үчүн атайын иштелип чыккан. Үчүнчү чыгарылыштагы (1999, 2000 жана 2002 жж.) ар бир банкнотко тиешелүү фигуралар туура келет.

13. АТАЙЫ БОЕК. Боекторго уль тракызгылтым нурга салып кароодо жарык болгон боектордун ар кандай пигменттери же краскага металлдаштырылган жалтырактыкты берген металлдардын майда сыныктары кошулат.

Жогоруда аталган коргоо элементтерине комплекстүү көңүл буруу керек, башкача айтканда баардыгына бир эле учурда. Коргоо элементтери туурасындагы толук маалымат буклеттерде толугу менен берилген, аларды Улуттук банктын кайсыл болбосун мекемесинен акысыз эле алууга болот.

Кылмышкерлер өз "чыгармаларына", анык банкноттордон айрымачылыгы байкалышы үчүн эскилиги жеткен банкноттордун элесин бергиси келгендигин эстен чыгарбоо керек. Ал эми мындай айрымачылыктар өтө көп болот. Жасалма акчалардын айрымачылык өзгөчөлүктөрүнөн болуп төмөнкүлөр саналат:

- сүрөттөлүштөрдүн даана көрүнбөстүгү;
- жазуулардын жана сүрөттөлүштөрдүн алкагындагы рельефтин жана одуракайлыктын жоктугу;
- суу белгисинин начар сапаты же анын такыр жоктугу;
- коргоо булаларынын жана коргоо тилкесинин жоктугу;
- банкноттун төмөнкү оң жак бурчундагы тик бурчунун ичинде жайгаштырылган цифралык номиналдагы латенттик (көмүскөдөгү) сүрөттөлүштүн жоктугу.

Демек, шек туудурган банкнотторду, аныктыгы шек саноолорду туудурбаган анык банкнот менен салыштыруу керек.

1. Банкнотту кунт коюу менен карап чыгууда майда деталдарга көңүл буруу керек.

2. Коргоо булалары текшерүү, банкноттун ак тилкесинде даана көрүнгөн булаларга айрыкча көңүл буруу.

3. Жазуулардын жана сүрөттөлүштөрдүн алкагындагы рельефтикти колго сыдырып көрүү менен текшерүү.

4. Ачык портретти камсыз кылган, күңүрт жана ачык аймактарга көңүл буруу менен суу белгисин жарыкка салып кароо.

5. Банкноттун алдынкы жана арткы беттеринде жайгаштырылган өтмө регистрдин бири-бирине дал келишин текшерүү. Бири-бирине туура келүү менен логикалык бүткөн орнамент түрүндөгү сүрөттөлүш бир бүтүндүктү түзүш керек.

6. Банкноттун көздүн деңгээлине жайгаштыруу менен жогорку номиналдардын төмөнкү оң жак бурчунда жайгашкан тик бурчтуктун аймагын изилдеп чыгуу. Анык банкноттордо айрымаланган бурчтарында банкноттун номиналына туура келген цифралар көрүнүшү керек.

Купюралар шек саноолорду туудурса эмне кылуу керек?

Эң оболу аны бирөөгө берүүгө аракет кылбаш керек: мындай иштер үчүн кылмыштык жоопкерчиликке тартылат. Аны Улуттук банкка, экспертизага берүү жеңил: анткени, банкнота анык болуп калышы мүмкүн, андай учурларда, экспертизадан кийин, арыз берүүчүгө номинал боюнча банкноттун наркы ордуна тургузулуп берилет.

Жасалма акча жасоочулук проблемасы

Банкноттор жасалма акча жасоочулар үчүн ар дайым майлуу бөлүк болуп саналган. Акча пайда болгондон тартып алардын жасалмалары пайда боло баштагандыгын тарых тастыктаган. Байыркы германдардын мыйзамдары боюнча мындай кылмыш үчүн баш бармагын, айрым учурларда башын, бутун, колун кесип таштачу. Орто кылымдагы Францияда акчанынын жасалмасын

чыгаргандыгы үчүн колун кесип таштачу. Англияда болсо жасалма акча жасоочуларды тирүүлөй кайнатышчу. 1462-жылы Новгороддо жасалма акча жасоочулук менен иш алып барышат деп айыпталып жаткан бир нече адамды эл Волховко чөктүрүп өлтүрүшкөн.

Учурда, көптөгөн мамлекеттерде ички мыйзамдар 1929-жылдагы Женева Конвенциясына ылайык иштелип чыккан (Жасалма акча жасоочулук менен күрөшүү боюнча эл аралык Конвенция). Бул документте, жасалма акча жасоочулук кылмыш болуп санала тургандыгы, жасалма банкноттор конфискацияланууга дуушар болоору жана жасалма акча жасоо менен байланыштуу болгон кылмыштарды иликтөөлөр мамлекеттин полициясы, банкноттордун эмитенти болгон уюмдар жана эл аралык өнөктөштөрү менен тыгыз байланышта болгон борборлоштурулган орган тарабынан жүргүзүү керектиги жазылган.

ИНТЕРПОЛдун классификациясына ылайык жасалма акчалар масштабдуулугу боюнча супержасалма, олуттуу жасалма жана "олуттуу эмес" же "кокусунан" жасалган жасалма болуп бөлүнөт. Супержасалма деп Эл аралык полиция атайы жабдууда, массалык тираж менен чыгарылган банкнотторду аташат. Мисалы, экинчи дүйнөлүк согуштун учурунда фашисттик Германия өзүнүн атаандашы - Улуу Британиянын акчасын жасалма негизде чыгаруу үчүн өтө жашыруун өндүрүштү уюштурган. Атайы лагерге банкнот чыгаруу боюнча адистер чогултулган, алар Англиянын акчасынан айрымаланбаган "псевдо-фунт-стерлингдерди" чыгаруунун үстүндө эмгектенишкен. Ушундай негизде даярдалган банкнотторду өлкөнүн экономикасын жакырдантуу максатында Улуу Британиянын аймагында самолеттун жардамы менен чачышкан.

Коммерциялык жактан жеткиликтүү болгон жабдуунун жардамы менен жасалган банкноттор "олуттуу жасалмалар" деп аталат, анткени алар өлкөнүн экономикасына чыгым тартуу алып келиши мүмкүн. Ал эми, "искусствонун чыгармасы" кол менен тартылган учурлар, түстүү көчүрмөлөр кеңири таркаган, алар айрым адамдарга гана залакасын тийгизишет.

Биздин өлкө өз валютасын жүгүртүүгө чыгаргандыгынан тартып 10 жыл өттү. Тилекке каршы, жасалма акчалар бизде да пайда болду. Албетте, алар өтө аз санда жана адис гана аныктай ала турган супер жасалмага чейин жете элек, бирок ага карабастан эсептешүү учурунда, айрыкча күүгүм кирип калган кезде кабыл алып жаткан банкнотту кылдаттык менен карап чыгуу керек.

Адетте Улуттук банкка бир канча жолу төлөө каражаты катары кызмат өтөгөн жасалма акчалар келип түшөт. Ошондуктан жасалма акчанын кесепетинен келип түшкөн зыянчылык анын номиналдык наркынан гана эмес, аны аныктап тапканга чейин жүгүртүүдө жүрүшү менен эсептелинет. Калктын маалыматтуулугунун жетишсиздиги, ишенимдүүлүгү - мына ушул факторлордун орун алышы жасалма акчалардын таркалышына көмөк көрсөтөт.

Кыргызстанда жасалма банкнотторду жасоонун үч олуттуу учурун атоого болот. 1994-1995-жылдары 20 сом номиналындагы банкноттор типографиялык ыкма менен аткарылган. Бирок аткаруунун өтө төмөн сапаты, суу белгилеринин жана башка коргоо элементтеринин жоктугу бул банкнотторду коркунучтуу категориясына кошууга мүмкүндүк бербейт. 1995-жылы көчүрүп басуу аппаратынын жардамы менен көчүрүп алынган, андан соң түстүү

калемдердин жардамы менен боелуп чыккан жасалма акчалар пайда боло баштады. Мындай олдоксон жана сапатсыз жасалма акчаларды даярдоо абсурдук көрүнүш болушу мүмкүн, бирок жасалма акча жасоочулар калктын ишенимдүүлүгүнө жана начар маалыматта болушуна басым жасашкан. Улуттук банк тарабынан жүргүзүлгөн билим берүү кампаниясы мындай жасалма банкноттордун алдын алууга мүмкүндүк берди. Үчүнчү жана эң олуттуу учур болуп, 1997-жылы укук коргоо органдары тарабынан "Балыкчы тобунун" аракетинин алдын алуу саналат. Банкноттордун аныктыгын аныктоонун бирден бир белгилеринен болуп суу белгиси жана коргоо тилкеси болорун түшүнгөн жасалма акча жасоочулар өз "продукцияларын" басма системасынын жардамы менен суу белгисин камтыган кагазга сүрөттөлүштөрдү түшүрүү аркылуу аткарышкан. Анык банкнотторго таандык болгон суу белгисинин жана коргоо тилкесинин орун алышына карабастан, бул жасалма акчалар басманын төмөн сапатынан улам жеңил эле аныкталат.

Эмнени көп жасашат?

Жасалма акча жасоочулардын көңүлүн биринчи кезекте, экономикалык жактан пайдалуу болгон акча белгилери бурат. Ошол эле учурда, жогорку номиналдагы жасалма акчаларды жүгүртүүгө чыгаруу кылмышкерлерге кыйынчылыктарды туудурат, анткени жогорку номиналдагы купюраларды бардыгы кылдаттык, көңүл буруу менен изилдеп чыгышат. Мындан тышкары, жогорку номиналдагы банкноттор жогорку коргоо мүнөздөмөлөрүнө ээ. Ошондуктан Германияда, мисалы, 500 жана 1000 марка номиналындагы банкнотторго караганда көп учурларда 100 жана 50 марка номиналындагы банкнотторду жасашат. Ал эми Кыргызстанда, жогорку номиналдагы банкноттор жасалма акча жасоочулардын арасында популярдыкка ээ.

Анык банкнот менен шайма-шай келген жасалма купюралар өтө сейрек кездешет. Мындай жасалма "туугандаш" технологияларды, кагазды, боекторду пайдаланууну жана башкаларды даярдоодон тартып, атайы жабдуунун орун алынышына чейин жана адистердин кеңири чөйрөсүнүн катышуусун шарттайт. Мындай өндүрүштүн уюму байкалбай калбашы түшүнүктүү, ал эми продукциянын "өздүк баасы" бир кыйланы түзөт. Учурдагы көптөгөн жасалма акчалар жөнөкөй технологиялардын жардамы менен жасалат, алар, эң мыкты дегенде анык банкноттун тигил же бул белгисин гана камтыйт. Адетте мындай жасалманы атайы криминалисттик экспертизанын жардамысыз эле аныктоого болот. Купюраны кылдаттык менен менен карап чыгуу жана анын бир канча белгилерин контролдоо коюу жетиштүү.

Эгерде мындай учурларда контролдоонун жөнөкөй техникалык каражаттарын пайдаланса, анда ката кетирүү мүмкүнчүлүгү нөлгө барабар болуп калат. Акыркы жылдары жогорку линиятурдуу түстүү принтерлердин жана жогорку түстүү мүмкүнчүлүгүнө ээ түстүү көчүрүү аппараттарынын жардамы менен даярдалуучу жасалма банкноттор кеңири таратыла баштаган. Аткарылган жасалмалар сапаты жагынан айрымаланбайт жана көңүл коюп караса жеңил эле аныкталат - сүрөттөлүштөрдүн сызыктык же чекиттик структурасы көзгө даана көрүнөт же бир аз чоңойтуп кароодо аныкталат. Мындай жасалма акчалардын таратылышы аларды даярдоонун жеңил

технологиясы менен түшүндүрүлөт. Жакынкы жылдары, дүйнөлүк рыноктордо бир кыйла сапаттуу түстүү көчүрүп басуу аппараттарынын пайда болушу күтүлүүдө, булар тиешелүүлүгүнө жараша, көчүрмөнүн анык буюму (оригиналы) менен окшоштугун камсыз кыла алат. Демек, бул техникалардын жардамы менен жасалган жасалма банкноттордун "сапаттары" да жогорулашы мүмкүн. Бирок, бул учурларда да анык купюралар менен окшоштукту күтүүгө болбойт.

Кагаз түрүндөгү акча белгилеринин аныктыгын белгилөө пайдаланылган материалдардын, полиграфиялык жасалгалоо жана техникалык нормаларга реквизиттер же орун алган сүрөттөлүштөгө жана үлгүлөргө тиешелүү, ошондой эле ар бир конкреттүү объект (банкнот) үчүн каралган технологиялык, полиграфиялык жана физика-химиялык коргоолордун орун алышын белгилөө менен аныктоо тыянакталат. Бардык учурларда изилденип жаткан банкноттордун аныктыгы тууралуу маселе аларды анык үлгүлөр же тиешелүү сүрөттөлүштөр менен салыштыруу жолу аркылуу чечилет.

Улуттук банктын коллекциясында ар кайсы түрдөгү- кол менен тартылган 20 сом наркындагы купюрадан тартып басма ыкмасында өтө мыкты жасалган жасалма банкнотко чейинки жасалмалар орун алган.

Кол менен жасалган жасалмалар өтө сейрек кездешет жана эн жөнөкөй жасалган жасалмалардын түрлөрүнө кирет. Ал суу белгисин жана коргоо тилкесин туурабастан кол менен жөнөкөй кагазда жасалган. Бардык сүрөттөлүштөр түстүү карандаштардын же шариктүү калем саптын жардамы менен түшүрүлгөн жана жасалгаланган болот.

Ак-кара түстө боелгон көчүрмө жасалманы аныктоо атайы жабдууну талап кылбайт, жөн гана аны көңүл буруу менен карап чыгуу жетиштүү. Банкноттун алдынкы жана арткы беттериндеги сүрөттөлүштөр ак-кара түстөгү ксерокстун жардамы менен аткарылган, андан соң түстүү карандаштар менен боелуп чыккан. Ошону менен бирге кагаз суу белгисине жана коргоо тилкесине ээ эмес. Банкнотторду уль тракызгылтым нурларда изилдөөдө кагаз жарык болуп калат, бул жасалманы жеңил аныктоого мүмкүндүк берет.

Түстүк мүнөздөмөлөрү боюнча суу белгилерин окшоштурган чубуртуп басма ыкмасы менен даярдалынган жасалма анык банкнотторго жакын, бирок, сүрөттөлүштөр аткаруунун ачыктыгына ээ эмес, бул жөнөкөй кароодо билинет, аны чонойткондо алардын чекиттик структурасы аныкталат. Суу белги купюранын арткы бетинин ак купондук тилкесинде сүрөттөлүштү түшүрүү менен окшоштурулуп жасалган жана жарыкка салып кароодо ачык эмес күңүрт так катары көрүнөт. Жасалмаланган "коргоо тилкеси" анык коргоо тилкесине караганда, жарыкка салып кароодо көрүнбөйт. Жасалмадагы боектор суу тийгенде жайыла баштагандыгы менен мүнөздүү.

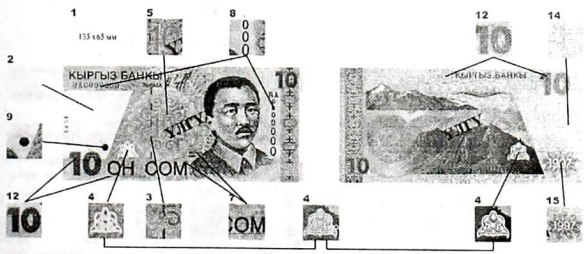
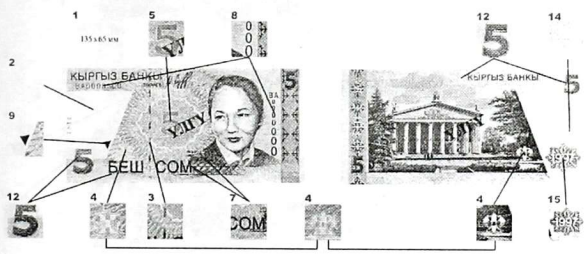
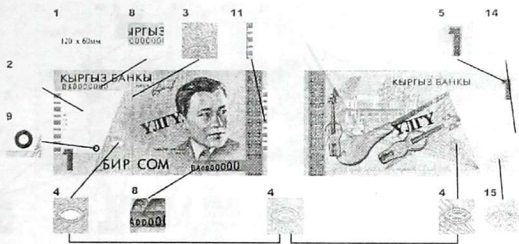
Негизинен, суу белгиси окшоштурулбаган, чубуртулуп басылган жасалмалар коллекциянын ири бөлүгүн ээлейт. Аларды, банкнотторду кичине чотойтуу менен аныктап көрүүгө болот, бирок, түстүү чубуртулуп басуучу аппараттардын мүмкүнчүлүгү жогору болбогондуктан, сүрөттөлүштүн чекиттик структурасы көзгө даана урунат.

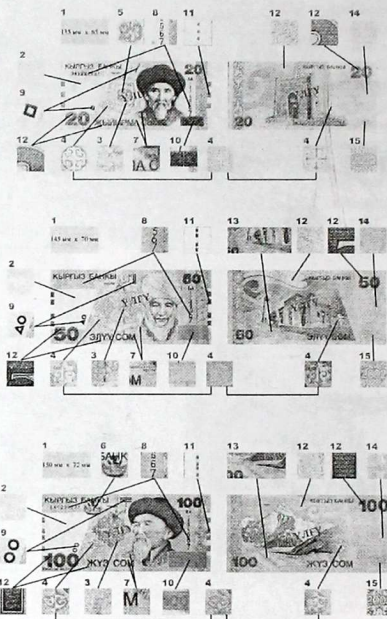
Кичи номиналдагы анык банкноттун арткы жана алдынкы беттерин жасалмалоо учурунда, аныкталган ыкмалар менен жасалгалоо элементтерин толугу менен же жарым-жартылай жок кылат жана алардын ордуна жогорку

номиналдагы банкноттордун сүрөттөлүштөрүн түшүрүшөт. Бул жасалмаларда анык банкноттордун кагаздары пайдалангандыгына карабастан, алардын колдонулган банкноттордун өчүрүлгөн сүрөттөлүштөрүнүн тактарын ар дайым аныктоого болот.

Мындан тышкары, банкноттун алдынкы жана арткы беттеринин портреттери, сүрөттөрү жана жазуулары аларга мүнөздүү болгон, анык банкноттордун металлографикалык басмасына таандык одуракайлыкка ээ болбой калышат, ал эми алдынкы бетинин төмөн бөлүгүндө улуттук орнаменттин рельефтик сүрөттөлүшүн жана номиналдын цифрасын камтыган ачык-жашыл тик бурчтук түрүндөгү латенттик сүрөттөлүш жок болот.

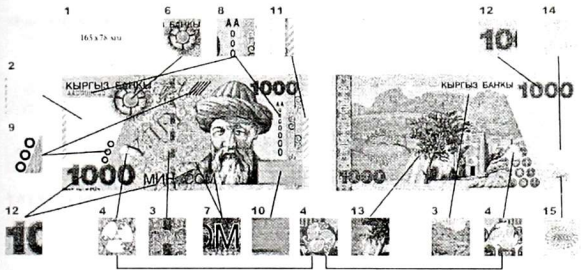
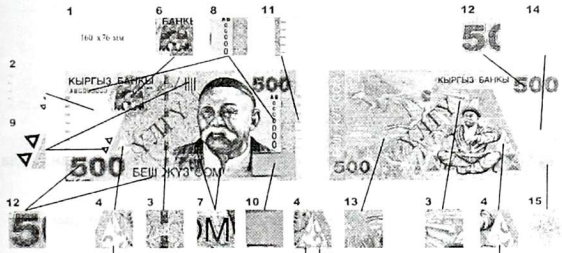
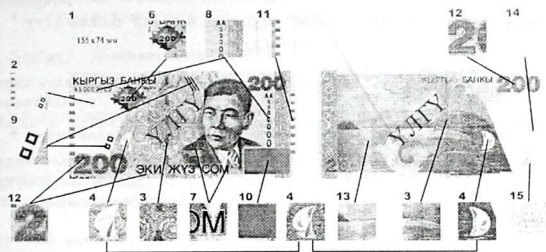
Жасалма акча жасоочулук менен күрөшүү концепциясы эки аспектке ээ: биринчиси - банкноттордун өзүнүн коргоону күчөтүү; экинчиси - калктын арасында маалыматтык ишти жүргүзүү. Биздин банкноттор өтө жакшы корголгон, бирок, аны менен колдонууну билишибиз керек! Өз валютаны билүү зарыл!

Банкноттордун коргоо элементтери:

1. Банкноттордун индивидуалдык өлчөмдөрү;
2. Суу белги - жарыкка салып кароодо көрүнгөн портрет жана цифрлык номинал;
3. Коргоо тилкеси. Жарыкка салып кароодо номиналдын шифрасы көрүлөт;
4. Өтмө регистр - банкноттардын алдынкы жана арткы беттеринде бирдей түшүрүлгөн жана дал келген белги;
5. Металл жытырагын камтыган боек. Номиналдын сүрөттөлүшү металл жытырагын камтыган боек менен берилген;
6. Жука металл (фольга) 100 жана 200 сомдо, голограмма 200, 500 жана 1000 сомдо;
7. Банкноттун алдынкы бетинде түшүрүлгөн портреттер жана жазуулар рельефтик сүрөттөлүштө чагылдырылган;
8. Сериялык номер. Тигишен берилген сериялык номер жогорудан төмөндү көздөй өсүп отуурат;
9. Геометриялык фигуралар түрүндөгү рельефтик белгилер жана мамача белгилери көзү начар көргөндөр үчүн банкноттун наркын айрымалап билүүгө жардам берет;
10. Цифрлык номиналдын жашыруун берилиши;
11. Тилкелүү код;
12. Микрошрифт;
13. Иридисценттик боек;
14. Коргоо ториосу - колго токууга мүмкүн эмес болгон көзөнөктөтөр түрүндөгү чшеленишкен бир бүтүндүктү түзгөн жипче тилкелер;
15. Чыгарылган жылы.

Китепчинин материалдарын сабактар боюнча болжолдуу бөлүштүрүү

Экономикалык билим алуу Кыргызстандагы экономикалык чыңдалуу жана саясий туруктуулук үчүн өтө маанилүү. Бүгүнкү күндө, Кыргызстанда экономиканы үйрөнүү милдеттүү сабактардын бири болуп саналат жана ал өлкөнүн 2200 мектебине киргизилген.

Аталган китепчеде сунушталган материалдар жогорку класстарда экономика сабагын окутууда пайдаланылышы мүмкүн. Бул китепчинин мазмуну мугалимдин "Акча", "Банк жана банк системасы" темаларына даярданууда жакшы жардам боло алат.

Төмөндө бул китепчеде берилген материалдарды сабактар боюнча болжолдуу бөлүштүрүү берилген.

1-сабак. "Акчалар - өзгөчө товар" бөлүмү

- Акча деген түшүнүк
- Акчанын келип чыгышынын тарыхы
- Кандай акчалар болот
- Өзгөчө товар катары банкнотторго карата талаптар

2-сабак. "Улуттук валютанын тарыхы"

"Акчалар эмне жөнүндө айтып бере алышат"

"Улуттук валютанын коргоо элементтери жана жасалма акча жасоочулук проблемалары жөнүндө" бөлүмдөрү

- Кыргыз Республикасынын Улуттук валютасын киргизүү тарыхы
- Сюжеттерди тандоо
- Кыргызстандын тарыхы жана маданияттары банкноттордо жана монеталарда
 - Эстелик монеталары - элдин тарыхы
 - Улуттук валютанын коргоо элементтери
 - Өзүңдү жасалма акчадан кантип коргоо керек жана жасалма акча жасоочулук проблемасы

3-сабак. "Улуттук банк - өлкөнүн борбордук банкы" бөлүмү

- Улуттук банктын максаттары жана милдеттери
- Өлкөнүн Улуттук банкынын функциялары

4-сабак. "Накталай акча эмиссиясы"

"Кыргыз Республикасында накталай акча жүгүртүүнү уюштуруу" бөлүмдөрү

- Накталай акча эмиссиясы
- Суроо-талаптын прогнозу

- Накталай акчаларды бөлүштүрүү
- Эскирген банкноттор жана эски банкнотторду алмаштыруу тартиби

5-сабак. Жыйынтыктоочу сабак

- экономикалык практикум (тексттик сабактарды аткаруу жана маселелерди чечүү)
- материалды өздөштүрүүнү текшерүү (оозеки)

Экономика сабактарында патриоттукка тарбиялоо жана Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын Нумизматикалык музейи

Улуттук валютаны изилдөө, экономика сабактарында патриоттукка тарбиялоонун кеңири мүмкүнчүлүктөрүн ачып берет. Класстан тышкары окуу үчүн төмөнкү темаларды сунуш кылууга болот.

1. Улуттук валюта - мамлекеттүүлүктүн атрибуту.

2. Улуттук валюта - көз карандысыз акча-кредиттик саясатты жүргүзүү шарттары.

3. Улуттук валютаны киргизүү жана өлкөнүн 1990-жылдардагы экономикалык кризистен чыгуусу.

4. Эмне үчүн банкнотторду сактоо маанилүү (улуттук валютага аяр мамиле жасоо).

Улуттук банк тарабынан 1999-жылдан бери өткөрүлүп келе жаткан "Сом - Кыргызстандын жүзү" кампаниясынын маалыматтык-билим берүү борбору болуп саналган Улуттук банктын Нумизматикалык музейи жогоруда аталган иш-чараларды өткөрүү үчүн материалды терең изилдөө үчүн мүмкүнчүлүктү түзөт.

Нумизматикалык музей - улуттардын экономикалык жана саясий тарыхтарын, алардын материалдык жана руханий маданиятын ар тараптуу изилдөө үчүн оригиналдуу жана маанилүү тарыхый музейи. Нумизматикалык музей - акча дүйнөсүнө болгон кызыктуу сапар. Акчалар адамзаттын өнүгүшүндө, паровоз, телефон, компьютерден кем болбогон, зор роль ойногон. Алар көптөгөн эмгектерди жана убакытты сарамжалдаган. Учурдун талабына жооп берген кайсыл болбосун машиналар кагаз ассигнациялары жана монеталар аткарган көптөгөн иштерди аткара жана адамдардын канчалык күчүн сактай алмак эмес.

1998-жылдын май айында, Кыргыз Республикасынын улуттук валютасынын 5 жылдыгына карата, музейлердин эл аралык күнүнүн алдында Улуттук банкта нумизматикалык көргөзмө ачылган.

Көргөзмө көрүүчүлөрдүн арасында, айрыкча жогорку окуу жайларынын студенттеринин жана чет өлкөдөн келген коноктордун арасында өтө жандандырууну туудурду, айрымдарынын пикири боюнча көргөзмө Кыргызстандын байыркы реликвиясы жана анын өтө бай тарыхы менен таанышууга өбөлгө түзгөн, ошондой эле ар кайсы мамлекеттердин валютасы менен тааныштырган. Ошону менен бирге, банктардын кызматкерлери, чет өлкө мамлекеттеринен жана жеке адамдар тарабынан берилген, белек катары келип түшкөн банкноттордун, монеталардын жана башка баалуулуктардын артынан көргөзмөнүн коллекциясы толукталган. Ушуга байланыштуу 1998-жылдын 28-декабрында Улуттук банк Башкармасы тарабынан көргөзмөнү Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын нумизматикалык музейине өзгөртүп түзүү жөнүндө чечим кабыл алынган.

Мамлекеттин борбордук банкы катары болуу менен Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы, өлкөдөгү акчалай жүгүртүү тарыхы туурасындагы маселелер боюнча калктын арасындагы маалыматтык ишти

жүргүзүү үчүн жоопкерчиликтүү. Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын нумизматикалык музейи өз ишинде монеталык реликвияларды, ошондой эле кыргыз сомун жүгүртүүгө чыгаруу боюнча тарыхка айланган материалдарды топтоо жана аларды сактоону гана жетекчиликке албастан, аларды илимий жана маданий жактан пропагандалоону да жетекчиликке алат.

Улуттук банктын нумизматикалык музейинде Кыргызстандын аймагында жүгүртүүдө болгон акча белгилери топтолгон, бул байыркы төлөө каражаттарынан азыркы акча каражаттарына чейин логикалык чынжырчаны тартууга, учурдагы Кыргызстандын аймагындагы акча жүгүртүүнүн тарыхына көз жүгүртүүгө өбөлгө түзөт.

Музейде сунушталган байыркы монеталардын экспозициясы бишкектик коллекционерлердин көптөгөн урпактары тарабынан түзүлгөн. Музейлердин ушундай жардамчылардын кызыккандыгынан улам табылгалар жана кенчтер сакталуу бойдон калган жана Кыргызстандын бай жана кызыктуу тарыхы туурасында жалпы түшүнүк берет. Экспозиция Тяньшанга жана Жетисууга Улуу Жибек жолу аркылуу келип түшкөн монеталардан башталат. Улуу жибек жолунда валюта катары кызмат кылган кытайдын Тан (621-904 жж.) династиясынын чок ортосунда төрт бурчтук көзөнөкчөсү бар коло монеталары VIII кылымдын башталышындагы Жетисуудагы акча мамилелеринин башталыш тарыхы жөнүндө айтып берет.

Акча белгилерине жашоону, эскиз жасаган сүрөтчү берет, гравер аны металлга көчүрөт, даяр болгон клише боюнча басуу башталат. Мунун негизинде, банкнотторду даярдоо басуу процессине чейин канча бир убакыт мурда башталат. Акчалардын айлануусу "банкноттордун жашоо цикли" (даярдоо-чыгаруу-жүгүртүү-сорттоо-жок кылуу) экспозициясында сунушталган.

Кыргызстандын акча белгилери кандай болот? Көркөм жасалгалоо, улуттук валютанын аталышын тандоо процессинде илимдин маалыматтары, илимпоздордун, эксперттердин, сүрөтчүлөрдүн жана башка адистердин пикирлери пайдаланылган.

Улуттук валютаны түзүүгө арналган экспозициянын бөлүгүндө беш сом купюрасынын эскиздердин варианттары сунушталган. Белгилүү балерина Бүбүсара Бейшеналиева, ал иштеген А. Малдыбаев атындагы опера жана балет театры сыяктуу эле, кыргыз валютасынын бир банкнотуна көрк бергени талашсыз.

Атайы сетка, сүрөт, түстөрдүн өтүшүнүн чеберчилиги, таза басма, суу белгилери акчаларды искусствонун орчундуу чыгармачылыгы катары гана кылбастан, жасалмалоо үчүн кыйынчылыкты жараткан объекттерден болуп саналат. Байыркы Римде жасалма акча жасаган кулду өлтүрүшкөнүнө, гражданинди жапайы айбандарга жем кылганына, ал эми Россияда жасалма акча жасоочулардын тамагына эритилген калайды куйгандыгына, бутун же колун кескендигине жана башка мамлекеттерди адам чыдагыс кыйноолорго салгандыгына карабастан тилекке каршы, жасалма акча жасай беришкен жана азыркы күнгө чейин жасап келишүүдө. Муну, кыргыз банкнотторунун жасалмаларынын ар түрдүүлүгүн айгинелеген экспозициядан көрүүгө болот. Ошондой эле бул жерде, анык банкноттордун коргоо элементтерин кеңири түшүндүрүп берген, Улуттук банк тарабынан чыгарылган түстүү буклеттерди

жана тиешелүү приборлорду көрүүгө да болот. Ушунун негизинде, көрүүчүлөр акча белгилеринин аныктыгын аныктоо боюнча тажрыйба алуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ.

Музейде - искусствонун чыныгы шедеври - чет өлкө валюталары да сунушталган. Акчаларда улуу инсандардын портреттерин, тарыхый эстеликтердин сүрөттөлүштөрүн же ар кандай сүрөттөр менен жасалгаланган мамлекетке мүнөздүү болгон пейзажды көрүүгө болот. Анткени, учурда акча мамлекет тарабынан тарыхый окуялардын, маданият эстеликтеринин, белгилүү ишкерлердин айкелин сактап калуу, юбилейлик даталарды, маданият жана спорт тармагындагы жетишкендиктерди даңазалоо үчүн пайдаланылат эмеспи. Ал өз алдынча өлкөнүн "өкүлдөрү", "визиттик карточкасы" жана доордун тарыхы болуп саналат.

Көрүүчүлөр банкнотторду сортто жана жок кылуу, акчаларга аяр мамиле жасоонун зарылдыгы туурасында видеорепортаж көрө алышат.

Учурда, нумизматикалык музейдин тематикасы төмөнкүлөрдү камтыйт:

- Кыргызстандын аймагындагы акча жүгүртүү тарыхы (Улуу Жибек жолундагы монеталар);
- Банкнотторду жүгүртүүгө чыгаруу тарыхы (Кыргыз Республикасынын улуттук валютасы);
- Банкноттордун турмуштук цикли (даярдоо-чыгаруу-жүгүртүү-сорттоо-жок кылуу);
- Кыргыз Республикасынын юбилейлик акча белгилери;
- Чет өлкө мамлекеттеринин акча белгилери;
- Улуттук банктын фотоархиви;
- "Сом - Кыргызстандын жүзү" маалыматтык кампаниясы (Улуттук банк жана Кыргызстандын экономикасы боюнча сабак өткөн окутуучулардын коомдук бирикмеси менен бирдикте өткөрүлгөн "Сом-Кыргызстандын жүзү" конкурсунун жеңүүчүлөрүнүн сочинениелери жана сүрөттөрү).

Экскурсияларды уюштуруу маселелери боюнча Улуттук банка кайрылуу керек. Музейдин филиалы Ош шаарында да орус алган.

ТЕРМИНДЕРДИН СӨЗДҮГҮ

АВЕРС - монетанан алдынкы бети.

АККРЕДЕТИВ (ишенем) - 1) документте көрсөтүлгөн шарттарга ылайык, жеке адамга же юридикалык жакка белгилүү бир сумманы төлөп берүү жөнүндөгү банкка тапшырманы камтыган акча документи; 2) мекемелердин жана уюмдардын ортосундагы накталай эмес эсептешүү ыкмасы, анын маңызы төлөөчү төлөмдү алуучуну тейлеген банкка, ага счет ачуу жана аныкталган шарттарды сактоо менен сүйлөшүлгөн мезгилдин ичинде талап кылынган сумманы төлөп берүү тапшырмасын берүүсүндө.

АССИГНАЦИЯ - Россияда 1769-жылдан тарып 1849-жылга чейин чыгарылган кагаз түрүндөгү акчалардын тарыхый аталышы.

БАНКНОТТОР - өлкөдө чыгарылып жаткан банктык билеттер, ар кайсы номиналдагы кагаз акча белгилери.

НАКТАЛАЙ ЭМЕС АКЧАЛАР - банктык счеттордогу акчалар.

БИМЕТАЛЛИЗМ - акча системасы, анын учурунда жалпы эквивалент эки асыл металлга (алтын жана күмүш) бекитилип берилет, эки металлдан монеталарды эркин чегип чыгаруу жана алардын чектөөсүз жүгүртүлүшү каралат.

КАГАЗ ТҮРҮНДӨГҮ АКЧАЛАР - тарыхый өнүгүү процессинде жүгүртүүдөгү металл акчаларды алмаштырган акча бирдиги.

ВАЛЮТА - 1) өлкөнүн акча бирдиги (ушул мамлекетте пайдаланылган улуттук валюта); 2) чет өлкө мамлекеттеринин акча белгилери - чет өлкө валютасы.

Банкноттордун эскилиги жеткендигине баа берүү критерийлеринен чыккан, бузулуунун орун алышынан улам нактаы жүгүртүү үчүн жараксыз болгон банкноттор **ЭСКИЛИГИ ЖЕТКЕН** деп аталат.

АКЧАНЫ ЧЫГАРУУ - даярдоо жана жүгүртүүгө чыгаруу.

ДЕВАЛЬВАЦИЯ - өлкөнүн валютасынын чет өлкө валютасына карата расмий курсунун түшүшү.

АКЧА БИРДИГИ - бул, мыйзамдык тартипте белгиленген акча белгиси, ал бүтүндөй товарлардын ченөөсү жана мааниси үчүн кызмат кылат.

АКЧА МАССАСЫ - чогу алгандагы, жүгүртүүгө чыгарылган акчалардын толук көлөмү, накталай акчаларды, чектерди, банктардын счетторунда сакталуучу, ишканалардын жана калктын акча каражаттарын кошо алганда, шексиз - (шексиз төлөөгө жаткан) акча милдеттенмелери.

АКЧА ЖҮГҮРТҮҮСҮ - экономикада төлөмдөрдү жана эсептешүүлөрдү тейлеген накталай жана накталай эмес формадагы акчалардын кыймылы.

АКЧА СИСТЕМАСЫ - өлкөнүн акча белгилерин, акча бирдиктерин, эмиссия тартиптерин жана акча жүгүртүүнүн формаларын камтыйт.

АКЧА-КРЕДИТ СЯСАТЫ - өлкөнүн өкмөтү жана борбордук банкы тарабынан аныкталган жана жүргүзүлгөн курс жана экономиканын туруктуу, эффективдүү иштеп турушуна багытталган акча жүгүртүү жана кредит чөйрөсүндөгү чараларды жүзөгө ашыруу, акча системасынын абалын колдоп туруу.

АКЧА БЕЛГИСИ - акчаны сунуштоо формасы.

АКЧАЛАР - жалпы эквивалент катары пайдаланылган универсалдыктын өзгөчө түрү, анын жардамы менен башка калган товарлардын наркы белгиленет.

ДЕНОМИНАЦИЯ (кайра ат коюу) - акача жүгүртүүнү жеңилдетүү жана акчаларга чоң нарктуулукту берүү максатында жүзөгө ашырылган, анын аталышынын өзгөртүүсүз өлкөнүн акча бирдигин чоңойтуу.

ДЕПОЗИТТИК АКЧАЛАР - коммерциялык банктардын счетторундагы акчалар.

АКЧА РЕФОРМАСЫ - акчалардын-акча бирдигинин "өлчөө бирдигинин" өзгөрүүсү менен байланыштуу болгон монетардык системаны түп тамыры менен кайра өзгөртүп түзүү. Акча реформасы акча жүгүртүүнүн структурасын өзгөртүү же акча бирдигин өзгөртүү менен байланыштуу болот. Реформа бир эле учурда бардык акча белгилерин, белгилүү бир убакыттын, адегте, убакыттын анча чоң эмес аралыгында алмаштыруу дегенди түшүндүрөт.

АКЧА КАРАЖАТТАРЫ - мамлекеттин, ишканалардын, калайык-калктын жана башка мамлекеттердин, ишканалардын, калктын колунда турган накталай же накталай эмес формада топтолгон акча.

АКЧА ФОНДДОРУ - аныкталаган максаттар үчүн багытталуучу жалпы акча каражаттарынын атайы обочолонгон бөлүгү.

БАНКНОТТОРДУ ДЕЗИНТЕГРАЦИЯЛОО - төлөө каражаты катары кызмат кылууга жараксыз болуп калган, жүгүртүүдөн алынган банкнотторду жок кылуу.

АКЧАЛАРДЫН ЖАНА БААЛУУ КАГАЗДАРДЫН ЖҮГҮРТҮҮДӨН АЛЫНЫШЫ - валютанын курсун сактоо же жогорулатуу, инфляцияны төмөндөтүү үчүн акча массасын кыскартуу максатында жүгүртүүдөгү акчалардын жана баалуу кагаздардын көлөмүн азайтуу; бир түрдөгү акчаларды же баалуу кагаздарды башка түргө алмаштыруу; жасалма акчаларды жана баалуу кагаздарды четтетүү.

КАССА - 1) банктардын, айрым ишканалардын жана уюмдардын накталай акча жана башка баалуулуктар менен операцияларды жүзөгө ашырган бөлүмү; 2) ишкананын, уюмдун жана фирманын накталай акчасы; 3) акчаларды сактоо, кабыл алуу жана берүү үчүн атайы жабдууланган имарат; 4) накталай акчанын кыймылын чагылдырган бухгалтердик эсепке алуунун счёту.

КОНЦЕПЦИЯ - 1) көрүнүштү тигиндей же мындай түшүнүү, көз караштар системасы; 2) чыгарманын, сочинениенин негизги маңызы.

Акчалардын, капиталдын **ЖҮГҮРТҮҮСҮ** - өндүрүү жана пайдалануу чөйрөсүндөгү акча каражаттарынын кыймылы, алардын процессинде алар толук жүгүртүү жасашат.

КУПЮРА - акча белгисинин же баалуу кагаздын жалгыз экземплярынын жалпы аталышы.

ДҮЙНӨЛҮК АКЧАЛАР - эл аралык эсептешүүлөрдө таанылган жана пайдалануучу акча каражаттары. Адетете бул, дүйнөнүн алдынкы мамлекеттеринин туруктуу конвентирленүүчү валюталары.

МОНОМЕТАЛЛИЗМ - анын учурунда бир металл (алтын же күмүш) жалпы эквивалент жана акча жүгүртүүнүн негизи катары кызмат кылган акча системасы.

УЛУТТУК ВАЛЮТА - өлкөнүн акча бирдиги.

НУМИЗМАТИКА - байыркы монеталарды жана медалдарды изилдөөчү илим; коллекционерлер (нумизматтар) тарабынан монеталарды жана медалдарды чогултуу.

Товарлардын, акчанын жана баалуу кагаздардын **ЖҮГҮРТҮЛҮШҮ** - бул, сатып алуу-сатуу аркылуу алмашуу, аларды кайра өндүрүү процессинде баалуулуктардын жылышынын (кыймылынын) бир формасы.

"ПРУФ" (PROOF) - аларды өндүрүүдө атайы станокторду жана даярдалууларда өзгөчө кайра иштетүү ыкмаларды жана чегүү инструментин пайдалануу жолу менен жетишилген, монеталарды чегүүнүн эң жогорку сапаты. "Пруф" сапатындагы монеталар эң түз, күзгү бетиндей тегиздикке жана аны менен карама-каршылыкта турган рельефтик сүрөттөлүшкө ээ. Монеталарда көзгө даана көрүнгөн чийиндер жана манжанын тактары болбошу керек.

РЕВЕРС - монетанын арткы бети.

ШЕКТҮҮ - болуп дизайны жана коргоо элементтери үлгүлөрдүн дизайнына жана коргоо элементтерине туура келбеген банкноттор саналат.

БАНКНОТТОРГО БОЛГОН СУРОО-ТАЛАП - өлкөнүн экономикасынын белгилүү бир номиналдагы акча белгилерине муктаждыгы. Сезондук олку-солкулукка ээ.

АКЧАНЫН ТОВАР МЕНЕН КАМСЫЗ БОЛУШУ - бул, рынокко келип түшкөн товарлар нарктык көрсөткүчүндө аларды сатып алуу үчүн колдонуудагы баада сунуш кылынышы мүмкүн болгон ишканалардын, калайык-калктын накталай жана накталай эмес акчаларынын санына төп келүүгө тийиш болгон чен өлчөмү.

ЖАСАЛМА болуп техникалык спецификацияларга жана экспертизанын жыйынтыгы боюнча жасалма деп аныкталган банкноттор саналат.

БОРБОРДУК САКТОО ЖАЙЫ - улуттук валютанын банкнотторунун резервин сактоочу жай.

ЭСКИЛИГИ ЖЕТКЕН БАНКНОТТОРДУ САКТОО ЖАЙЫ - борбордук сактоо жайынын бөлүмү, төлөө каражаты катары мындан ары кызмат кыла албаган жана жүгүртүүдөн алынган банкноттор сакталуучу жай.

ЭМИССИЯ - жүгүртүүдөгү накталай жана накталай эмес суммаларды жогорулатуучу банкнотторду чыгаруу (акча массасы).

Мыйзамдык жана нормативдик актылар

*1. Кыргыз Республикасынын 1997-жылдын 29-июлундагы
"Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жөнүндөгү" Мыйзамы
(үзүндү)*

1-глава. Жалпы жоболор

1-статья. Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы.

1. Кыргыз Республикасынын Улуттук (Борбордук) банкы (мындан ары - Кыргыз банкы) Кыргыз Республикасынын банкы болуп саналат жана анын менчигинде турат.

2. Кыргыз банкы өз ишин ушул Мыйзамга ылайык жүзөгө ашырган жана пайда алуу максатын көздөбөгөн юридикалык жак болуп саналат.

3. Кыргыз банкынын жайгашкан жери Бишкек шаары болуп саналат. Кыргыз банкы Кыргыз Республикасында, ошондой эле чет өлкөлөрдө филиалдарды, өкүлчүлүктөрдү түзүүгө жана өз өкүлдөрүн дайындоого укуктуу.

Кыргыз банкынын өзүнүн аталышы жазылган жана Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик герби түшүрүлгөн мөөрү болот.

4. Башка банктардын аталыштарында жана символикаларында "Банк Кыргызстана", "Кыргыз банкы" деген сөз айкалыштарынын, "КРББ", "КРУБ" деген аббревиатураларды, ошондой эле "Борбордук", "Улуттук" деген сөздөрдү толук же кыскартылган түрүндө кайсыл тилде болбосун колдонууга тыюу салынат.

5. Кыргыз Республикасы Кыргыз банкынын милдеттенмелери боюнча жоопкерчилик тартпайт. Кыргыз банкы Кыргыз Республикасынын милдеттенмелери боюнча жоопкерчилик тартпайт.

2-статья. Кыргыз банкынын иш максаты

Ушул Мыйзамга ылайык тиешелүү акча кредиттик саясатты жүргүзүү менен баалардын туруктуулугуна жетишүү жана аны кармап туруу Кыргыз банкынын ишинин максаты болуп саналат.

3-статья. Кыргыз банкынын негизги милдеттери

Улуттук валютанын сатып алуу жөндөмдүүлүгүн колдоо, республиканын банк жана төлөм тутумунун натыйжалуулугун, коопсуздугун жана ишенимдүүлүгүн камсыз кылуу Кыргыз банкынын ишинин максатына жетишине көмөктөшүүчү (же негизги максатына баш ийген) негизги милдет болуп саналат.

4-статья. Кыргыз банкынын аткарган кызматтары

Кыргыз банкы төмөнкү кызматтарды аткарат:

1) Кыргыз Республикасындагы акча-кредиттик саясатты аныктайт жана жүргүзөт;

2) бирдиктүү валюта саясатын иштеп чыгат жана жүзөгө ашырат;

3) акча белгилеринин эмиссиясын жүргүзүүдө ага гана ыйгарылган өзгөчө укукка ээ;

4) ушул Мыйзамга ылайык банктар үчүн акыркы инстанциядагы кредитор болуп саналат;

5) банк тутуму үчүн банк операцияларын, бухгалтердик эсепти жана отчеттуулукту жүргүзүүнүн эрежелерин белгилейт;

6) республиканын мыйзамдарына ылайык банк операцияларын жүргүзүүгө, ломбарддардын ишине, юридикалык жактар тарабынан мөөнөттүү, кайтарып берүү жана акы төлөп берүү шарттарында калктан акча каражаттарын тартууга лицензияларды берет жана берилген лицензиялардын реестрин жүргүзөт;

7) Кыргыз банкы тарабынан лицензиялануучу банктардын жана финансы-кредиттик мекемелердин ишин жөнгө салууну жана көзөмөлдөөнү жүзөгө ашырат;

8) төлөм тутумунун натыйжалуу кызмат кылышына жана банктар аралык төлөмдөрдүн жүзөгө ашырылышына көмөктөшөт;

9) чет өлкө валюталары менен операцияларды жөнгө салуучу нормативдерди чыгарууну камтуу менен валюталык жөнгө салууну, ошондой эле республиканын мыйзамдарына ылайык чет өлкө валюталары менен сатып алуу, сатуу жана алмаштыруу операцияларын жүзөгө ашырат;

10) ушул Мыйзамга ылайык расмий валюталык резервдерге ээлик кылат жана аларды башкарат;

11) Улуттук статистика комитети менен биргелешип Кыргыз Республикасынын төлөм балансын түзөт;

12) акча-кредиттик жана банк саясаттарына тиешелүү маселелер боюнча эл аралык кеңешмелерде, конференцияларда жана уюмдарда Кыргыз Республикасынын кызыкчылыктарына өкүлчүлүк кылат жана анын атынан чыгат;

13) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык башка кызматтарды, ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат.

5-статья. Кыргыз банкынын операциялары

Ушул Мыйзам тарабынан белгиленген максаттарга жетишүү үчүн Кыргыз банкы өзү аныктаган шарттарда төмөнкү келтирилген операцияларды жүзөгө ашырууга укуктуу:

1) ушул Мыйзамга жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык Кыргыз банкы тарабынан аныкталуучу баалуу кагаздар жана башка активдер менен камсыз кылып, кредиттерди алты айдан ашпаган мөөнөткө берүүгө;

2) банктарды жана башка финансы-кредиттик мекемелерди тейлөө боюнча банк операцияларын жүзөгө ашырууга;

3) төлөм мөөнөтү алты айдан ашпаган, эреже катары, товардык мүнөздөгү биринчи класстагы эмитенттердин чектерин, жөнөкөй жана которулма векселдерди сатып алууга жана сатууга;

4) Кыргыз Республикасынын өкмөтү тарабынан чыгарылган баалуу кагаздарды экинчи рынокто сатып алууга жана сатууга;

5) Кыргыз банкы тарабынан чыгарылган баалуу кагаздарды, ошондой эле чет мамлекеттер, эл аралык уюмдар тарабынан чыгарылган баалуу кагаздарды сатып алууга жана сатууга;

6) баалуу металлдарды жана валюталык баалуулуктардын башка түрлөрүн сатып алууга жана сатууга;

7) чет өлкө валюталарын сатып алууга жана сатууга;

8) банктарда жана башка финансы-кредиттик мекемелерде эсептерди ачууга;

9) эл аралык финансы институттары тарабынан ар түрдүү программаларды каржылоо үчүн берилген каражаттар менен байланыштуу бүтүмдөр боюнча Кыргыз банкынын Башкармасы тарабынан белгиленген шарттарда ортомчу катары чыгууга;

10) мыйзамдар тарабынан тыюу салынбаган башка банк операцияларын жүргүзүүгө.

6-статья. Кыргыз банкынын ишин уюштуруу

1. Кыргыз банкы өз ишин ушул Мыйзам тарабынан белгиленген жана ага каршы келбеген ыйгарым укуктардын чегинде өз алдынча уюштурат жана жүзөгө ашырат.

Ушул Мыйзам тарабынан Кыргыз банкына таандык кылынган маселелерди чечүүгө мамлекеттик бийликтин бардык органдарынын кийлигишүүсүнө жол берилбейт.

2. Кыргыз банкы өз саясатын Кыргыз Республикасынын Өкмөтү менен өзүнүн негизги максаттарына жана милдеттерине каршы келбеген өлчөмдөрдө координациялайт.

7-статья. Кыргыз банкынын нормативдик актылары

1. Кыргыз банкы ушул Мыйзам жана башка мыйзамдар тарабынан өз компетенциясына таандык кылынган маселелер, банктык терминологиялар боюнча түшүндүрмөлөрдү берип, ошондой эле Кыргыз банкы тарабынан берилүүчү лицензиянын негизинде айрым банк операцияларын жүргүзгөн юридикалык жактар жана жеке адамдар, ошондой эле алардын кадрлары жана аткаруучу бийлик тарабынан аткарылууга милдеттүү болгон нормативдик актыларды чыгарат.

2. Граждандардын укуктарына, эркиндиктерине же милдеттерине түздөнтүз тиешеси бар Кыргыз банкынын нормативдик актылары нормативдик укук актыларды мамлекеттик каттоо үчүн мыйзамдар тарабынан белгиленген тартипте катталууга тийиш.

3. Нормативдик актынын өзүндө белгиленген учурларды кошпогондо Кыргыз банкынын нормативдик актылары Кыргыз банкынын расмий басылмаларында расмий жарыяланган учурдан тартып күчүнө кирет. Кыргыз банкынын нормативдик актылары өткөн мезгилге карата колдонулбайт.

IV глава. Кыргыз Республикасынын улуттук валютасы

14-статья. Акча бирдиги

1. Сом Кыргыз Республикасынын акча бирдиги (валютасы) болуп саналат. 1 сом 100 тыйындан турат.

2. Накта акчаар жүгүртүүгө банкнот жана монета түрүндө чыгарылат.

15-статья. Акча белгилеринин эмиссиясы

Акча белгилеринин (банкнотторду жана монеталарды) жүгүртүүгө чыгаруунун жана жүгүртүүдөн алуунун өзгөчө укугу Кыргыз банкына гана таандык.

16-статья. Төлөө каражаттары

1. Кыргыз Республикасынын аймагында сом жалгыз гана мыйзамдуу төлөө каражаты болуп саналат, аны юридикалык жактар жана жеке адамдар чектөөсүз кабыл алуугу милдеттүү.

2. Сомду төлөөгө негизсиз кабыл албай койгон учурда кызмат адамдары жана граждандар Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык жоопкерчилик тартылат.

3. Кыргыз Республикасынын акча бирдиктерин жалган жана мыйзамсыз жасоо мыйзам боюнча куугунтукка алынат.

17-статья. Сомдун башка валюталарга карата катышы

1. Кыргыз банкы башка мамлекеттердин акча бирдиктерине карата сомдун расмий курсун жарыялайт.

2. Кыргыз Республикасынын аймагында чет өлкө валютасына алмаштыруу боюнча операцияларга чек коюлбайт.

18-статья. Накта акча жүгүртүүнү уюштуруу

Кыргыз банкы Кыргыз Республикасынын аймагында накта акча жүгүртүүнү уюштуруу максатында:

1. Кыргыз банкы тарабынан лицензиялануучу банктар жана башка финансы кредиттик мекемелер үчүн кассалык операцияларды жүргүзүүнүн тартибин иштеп чыгат жана бекитет;

2. банкнотторду жана монеталарды чыгарууга республиканын муктаждыгын болжолдоону жүргүзөт;

3. банкноттордун жана монеталардын резервдик фонддорун түзүүнү камсыз кылат жана акча белгилерин (банкнотторду жана монеталарды) басып чыгарууга заказдарды жайгаштырат;

4. банктар үчүн накта акчаларды сактоого, ташууга жана инкассациялоого жалпы талаптарды белгилейт;

5. төлөмдөрдү жүзөгө ашыруу учурунда акча белгилеринин төлөмгө жөндөмдүү экендигин аныктоонун талаптарын белгилейт;

6. жүгүртүүгө чыгарылуучу акча белгилерин коргоонун белгилерин жана аларды алмаштыруунун тартибин, ошондой эле бузулган жана жүгүртүүдөн алынган банкнотторду жана монеталарды жок кылуунун тартибин аныктайт;

7. жөнгө салуунун эл аралык тажрыйбада кабыл алынган башка ыкмаларын жана механизмдерин колдонот.

2 Кыргыз Республикасынын 1998-жылдын 4-августундагы "Административдик жоопкерчилик жөнүндө" кодекси (банктык мыйзамдар чөйрөсүндөгү административдик укук бузуулар туурасындагы иштерди кароо боюнча Нускоого 1-тиркеме)

27-глава. Банктык мыйзамдарга кол салган административдик укук бузуулар

362-статья. Улуттук валютаны төлөөгө негизсиз кабыл албай койгон

Кыргыз Республикасынын улуттук валютасын төлөөгө негизсиз кабыл албай койгон учурларда - беш минималдуу айлык эмгек акыдан отуз минималдуу айлык эмгек акы өлчөмүндөгү административдик акчалай айыптарга тартылат

363-статья. Кыргыз Республикасынын улуттук валютасын пайдалануу менен жарнамалар

Өз мүнөздөмөлөрү боюнча (өлчөмү, түсү, сүрөттөлүшү) төлөө жүгүртүлүшүндө Кыргыз Республикасынын акча белгилеринин анык купюралары катары кабыл алынышы мүмкүн болгон банкноттордогу сүрөттөлүштөрдү же ошол сүрөттөлүштөрдөгү айрым бир түстөрдү пайдалануу - укук бузууну жүзөгө ашырган жабдуу же укук бузуунун түздөн-түз

объектиси болгон буюмду конфискациялоо менен он минималдуу айлык эмгек акыдан жыйырма минималдуу айлык эмгек акы өлчөмүндөгү акчалай айыштарга тартылат.

Ушул статьянын биринчи пунктунда көрсөтүлгөн жоосундар административдик өндүрүү жүзөгө ашырылгандан кийинки бир ичинде кайрадан кайталанса - укук бузууну жүзөгө ашырган жабдуу же укук бузуунун түздөн-түз объектиси болгон буюмду конфискациялоо менен жыйырма минималдуу айлык эмгек акыдан элүү минималдуу айлык эмгек акы өлчөмүндөгү акчалай айыштарга тартылат.

Эскертүү: Эгерде банкноттордогу сүрөттөлүштөр чонойтулуп (кеминде 130%тке) же өтө эле кичирейтилип (кеминде 70%кен) берилген болсо улуттук валютанын банкнотторундагы сүрөттөлүштөрдү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын расмий уруксатсыз эле бир же бир нече түстө өзгөртүп берүүгө жол берилет.

3. 1997-жылдын 1-октябрындагы №68 Кыргыз Республикасынын Кылмыш кодекси

22-глава. Экономикалык иш чөйрөсүндөгү кылмыштар

198-статья. Жасалма акчаларды же баалуу кагаздарды даярдоо, сактоо жана сатып өткөрүү

(1) Жасалма акча белгилерин, металл тыйындарды, баалуу кагаздарды же чет өлкө валютасын же чет өлкө валютасындагы баалуу кагаздарды сатып өткөрүү максатында даярдаган, сатып өткөрүү максатында сактаган болсо, - мүлкүн конфискациялоо менен беш жылдан сегиз жылга чейинки мөөнөткө эркинен ажыратууга жазаланат.

(2) Ошол эле жоосун

1) ири өлчөмдө;

2) алдын ала бүтүм боюнча адамдар тобу тарабынан жасалса, - мүлкүн конфискациялоо менен он жылдан он беш жылга чейинки мөөнөткө эркинен ажыратууга жазаланат.

(3) Ушул статьянын биринчи бөлүгүндө каралган жосундар, уюмдашкан топ тарабынан жасалса, - мүлкүн конфискациялоо менен он беш жылдан жыйырма жылга чейинки мөөнөткө эркинен ажыратууга жазаланат.

Улуттук банк Башкармасынын 2001-жылдын 20-мартындагы №6/9 токтому менен бекитилген "Улуттук валютанын шек туудурган банкноталары менен иш алып баруу боюнча Нускоосу" (үзүндү)

1.1. "УЛГҮ" деген үлгүнүн дизайнына жана коргоо элементтерине дизайны жана коргоо элементтери туура келбеген банкноттор шектүү болуп саналат.

1.2. Эгерде экспертизанын жыйынтыгында алардын техникалык өзгөчөлүктөрү анын банкноттордун анык техникалык өзгөчөлүктөрүнө туура келбесе шек туудурган банкноттор жасалма катары саналат.

1.3. Шек туудурган банкноттордун экспертизасы Кыргыз Республикасынын Улуттук банкында (мындан ары текст боюнча - Улуттук банк) жүргүзүлөт, экспертизаны жүргүзүү үчүн акы алынбайт.

2.1. Кардардан накталай акчаларды алуу учурунда шектүү банкноттор табылган учурларда, кассир кардарга экспертизаны өткөрүү жөнүндө Арызды толтурууга бланкты берүүсү керек (1-тиркеме). Кардар Арызды толтуруудан баш тартса, шек туудурган банкнотту табуу жагдайын толук көрсөтүү менен кассир аны өзү толтурушу керек, арыздын ар бир пункту так жана түшүнүктүү толтурушу керек.

2.2. Шек туудурган банкнотторду экспертизага кабыл алынган суммага, алардын номиналын, санын жана сериялык номерин көрсөтүү менен кардарга квитанция берилет (2-тиркеме).

3.1. Шек туудурган банкноттордун аныктыгы Улуттук банктын Эксперттик бөлүмү же Улуттук банктын областтык Башкармалыктарынын накталай акча менен иш алып баруу бөлүмөдөрү тарабынан жүргүзүлөт.

3.2. Экспертизанын жыйынтыгы боюнча протокол толтурулат (3-тиркеме) жана экспертизанын корутундусу экспертизаны жүргүзүү жөнүндө келип түшкөн Арызга кошулат. Эксперттик бөлүмдүн (же Улуттук банктын областтык Башкармалыктарынын накталай акча менен иш алып баруу бөлүмүнүн) начальниги документтерди толтуруунун тууралыгын текшерет жана Протоколго жана Арыздын бланкындагы экспертизанын корутундусуна өз кол тамгасын коет.

3.3. Улуттук банктын Эксперттик бөлүмү жана Улуттук банктын областтык Башкармалыктары шектүү банкноттордун экспертизасына байланыштуу бардык процедураларды бүтүрүүгө милдеттүү жана экспертизанын жыйынтыгы жөнүндө шектүү банкноттун табылган жери боюнча, 5 жумуш күнүнөн ашпаган мөөнөттө билдирүүсү керек.

4.3. Жасалма банкнота кардарга кайтарылып берилбейт жана алмаштырууга жатпайт.

5. Улуттук банк Башкармасынын 2002-жылдын 26-июнундагы №26/6 токтому менен бекитилген "Улуттук банка кассалык операцияларды жүзөгө ашыруунун тартиби жөнүндө" Убактылуу жобо (үзүндү)

5-глава. Улуттук банкнотанын бузулган жана шек туудурган банкнотторун Улуттук банка алмаштыруу

5.1. Улуттук банктын мекемелери юридикалык жактардын жана жеке адамдардын бузулган жана шек туудурган улуттук валютасын банкноттордун аныктыгын жана алардын төлөө жөндөмдүүлүгүн аныктагандан кийин улуттук валютанын жарактуу акча белгилерине алмаштырат.

5.2. Бекитилген критерийлерге ылайык, бузулган банкноттордон болуп төмөнкүлөр саналат:

- тешиктери, айрыктары болгон, бурчтары жана жээктери жок болгон, ошондой эле экиге бөлүнүп кайра чапталгандар;
- алгачкы боекторго өзгөртүүлөрдү алып келген боектор, майлар жана башка реагенттер менен жайылта төгүлгөндөр;
- жуулуп калгандар;
- өрттөнүп же күйүп кеткендер;
- басуудагы брак орун алгандар;

- эскилиги жеткен жана кирдегендер;
- текстерде, цифраларда жана башка сүрөттөлүштөрдө орун алган бузуулар жана кошумчалар;
- банкноттун басма сүрөттөлүштөрүнүн көрүнүшүн начарлаткан жазуулардын жана кирдөөлөрдүн орун алышы.

5.3. Бир катар мүнөздөмөлөрдөн жана техникалык өзгөчөлүктөрдөн улам банкнот Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы тарабынан эмитенттигине шек туудурган банкноттор шек туудуруучу болуп саналат. Шек туудуруучу банкноттордун табылышы учурларында кассалык кызматкерлер Кыргыз Республикасынын Улуттук банк Башкармасынын 2001-жылдын 20-мартындагы №6/9 токтому менен бекитилген "Улуттук валютанын шек туудурган банкноттору менен иш алып баруу боюнча Нускоосуна" ылайык иш алып баруусу керек.

5.4. Банкноттун аныктыгы шартында алмаштырууга негиз болуп, 200 ячейкадан турган, атайы сетканын (полетканын) жардамы менен аныкталуучу, аталган номиналдын аянтына туура келген банкноттун сакталып калган бөлүгү кызмат кылат.

5.5. Алмаштырууга купюранын 50%инен кем болбогон бөлүгү сакталып калган бузулган банкноттор кабыл алынат (б.а. аянты 97 ячейка полеткадан кем болбогон банкноттор).

5.6. Алмаштырууга жана экспертизага берилген банкноттор, аныктыкка жана төлөө жөндөмдүүлүгүнө текшерүүгө шарт түзгөн жана экспертизанын өткөндүгү туурасында банкнотко белги коюуга мүмкүн болгон түрдө берилиш керек.

5.7. Күйүп кеткен, ошондой эле химикаттар менен иштетилген банкноттордун күбүлүп түшүп жаткан жээктери экспертизаны жана алмаштырууну жүзөгө ашырып жатканда купюранын бөлүгүн жоготуп алуудан сак болуу максатында скотч же клей менен чапталып турушу керек. Жуулуп калган жана суу болгон, ошондой эле кесилип калган фрагменттерден түзүлгөн банкноттор жука кагазга чапталган же скотч жана клей менен чапталуу түрдө алмашууга кабыл алынат.

5.8. Жугуштуу же тери ооруларын жугузуу коркунучун туудурган банкноттор экспертизага пластик (полиэтилен) кутучасында берилиши керек. Банкнот анык шартта аны алмаштыруу жүргүзүлөт. Жетишерлик кутучаланбаган же алардын аныктыгына шек туудурган жана жугуштуу ооруларды жугузуу коркунучун туудурган банкноттор алмаштырууга жатпайт, кассанын жетекчиси тарабынан тастыкталган акттын негизинде алып коюуга жана жок кылууга жатат.

5.9. Кассир алмаштыруу үчүн бузулган банкнотторду арыздын (13,14-тиркемелер) негизинде кабыл алат, кабыл алынган банкноттордун суммасын жана санын көрсөтүү менен тиешелүү квитанцияны берет жана экспертизага кабыл алынган банкноттордун эсебин жүргүзүү журналын толтурат. Эгерде банкноттор экспертизаны талап кылбаган учурларда кардардын эскилиги жеткен банкнотторун эч кандай документтерди толтурбастан эле жаңысына алмаштырып берет.

5.10. Банкноттордун төлөө жөндөмдүүлүгүн аныктоо экспертизасы 5 жумушчу күнүнөн ашпаган мөөнөттө өткөрүлөт. Экспертизанын корутундусун кассир арызга түшүрөт.

5.11. Банкноттордун төлөө жөндөмдүүлүгүн аныктоону жүргүзүүнүн акырында аларга тиешелүү штамп жана экспертизаны жүргүзгөн адамдын кол тамгасы коюлган банкнота арыз берүүчүгө көрсөтүлөт. Экспертизанын корутундусу менен таанышып чыккандан кийин арыз берүүчү квитанцияны кайтарып берүүгө жана банкнотторду эсепке алуу журналына экспертизага кабыл алынган банкнотту алгандыгы туурасында кол коюга милдеттүү. Штамп коюлган банкнота арыз берүүчүгө кайтарылып берилбейт.

5.12. Улуттук валютанын банкнотторун алмаштыруу төмөнкү учурларда жүзөгө ашырылат:

- аянтынын 50%тен ашыгыраагы сакталып (б.а. банкноттун аянтын аныктоо үчүн аянты сетканын 103 ячейкасынан кем болбогон банкноттор) калган банкноттор номиналында көрсөтүлгөнгө тиешелүү 100% суммасына алмаштырылат;

- аянтынын 50%ти сакталып (б.а. банкноттун аянтын аныктоо үчүн аянты сетканын 97 ячейкасынан жогору 103 ячейкасынан кем болгон) калган банкноттор номиналында көрсөтүлгөнгө тиешелүү 50% суммасына алмаштырылат;

- аянтынын 50%тинен кемирееги сакталып (б.а. банкноттун аянтын аныктоо үчүн аянты сетканын 97 ячейкасынан кем болгон банкноттор) калган банкноттор алмаштырууга жатпайт.

Анык банкноттордун эки же андан көп бөлүгү айрылып кайра чапталган банкноттор банкноттун фрагменттеринде сериялык номери, ошондой эле айрылып кайра чапталган бөлүктөрү талашсыз туура келүү, б.а. фрагменттердин бир эле банкнотторго туура келүүсү шартында, фрагменттердин жалпы аянтынан келип чыккан жогоруда аталган нормаларга ылайык алмаштырылат. Эгерде банкнотанын кайсыл бир бөлүгү ар кайсы банкноттордун бөлүгүнөн түзүлүп 50 проценттен ашыкты түзгөн болсо, анда бул бөлүк өзүнчө банкнота катары каралат.

5.13. Калган учурларда бузулган жана шектүү банкнотторду алмаштыруу, Улуттук банктын Накталай акча менен иш алып баруу Башармалыгынын Эксперттик бөлүмүнүн же Улуттук банктын областтык Башкармалыктарынын эксперттери тарабынан берилген экспертизанын корутундусуна ылайык алмаштырылат. Экспертизанын жыйынтыгы боюнча экспертизаны жүргүзгөн адамдын кол тамгасы коюлган протокол түзүлөт. Банкноттордун экспертизасынын протоколу башкы документ болуп саналат, анын негизинде банкнотту алмаштыруу же андан баш тартуу тууралуу акыркы корутунду чыгарылат.

"Улуттук банка кассалык операцияларды жүзөгө ашыруунун тартиби жөнүндө" Убактылуу жобого 14-тиркеме

(уюмдун аталышы жана дарегі)

(банкнотту экспертизага тапшырып жаткан адамдын Ф.А.А.)
(паспорттук белгилери жана катталган жери)

АРЫЗ № ____

Төмөнкү шектүү банкнотторду экспертизага кабыл алууну суранам:

Номинал	Чыгарылган жылы	Сериялык номери	Таап алуу жагдайлары	Эскертүү *

" ____ " ____ 200__ ж. Кол тамгасы _____
(арыз берүүчүнүн кол тамгасы Ф.А.А.)

ЭКСПЕРТИЗАНЫН КОРУТУНДУСУ № " ____ " ____ 200__ ж.

(экспертизаны жүргүзгөн Улуттук банктын мекемесинин аталышы)
Экспертиза өткөрүлдү: _____
(экспертизаны жүргүзгөн адамдын кол тамгасы Ф.А.А.)

Нактадай акча менен иш алып баруу Башкармалыгынын
Эксперттик бөлүмүнүн (же Улуттук банктын областтык
Башкармалыгынын нактадай акча менен
иш алып баруу бөлүмүнүн) начальниги: _____
(Ф.А.А. жана кол тамгасы)

Экспертизанын корутундусу менен тааныштым: _____
(кардардын Ф.А.А. жана кол тамгасы)

(Бардык пункттарды так жана түшүнүктүү толтуруңуз)

* эскертүүдө банкноттун фрагменттеринин саны көрсөтүлөт

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК БАНКЫ

КВИТАНЦИЯ

200__-жылдын "___" _____ №_____ арызга

Шек туудурган бакноттор экспертизага _____
даанада, _____ сом _____ тыйын суммасына
кабыл алынды

(цифра менен жана жазуу жүзүндө)

Банкноттордун сериялык номери: _____

Банкнотторду кабыл алган адамды Ф.А.А., ээлеген кызматы жана кол
тамгасы _____

(мекеменин аталышы)

"___" _____ 200__ ж.

(Квитанцияны Улуттук банктын экспертизасынын корутундусу менен
таанышкандан кийин кайтарып бериңиз)

"Улуттук банка кассалык операцияларды жүзөгө ашыруунун тартиби жөнүндө" Убактылуу жобого 13-тиркеме

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК БАНКЫ

"__" "__" 200__ ж. ____ ш.

(мекеменин аталышы же арыз берүүчүнүн Ф.А.А.)

АРЫЗ

Улуттук валютанын бузулган банкнотторун экспертизага кабыл алууну суранам:

№№	Наркы	Сериясы жана номери	Чыгарылган жылы

(кардардын банкнотту алган жагдайы)

Арыз берүүчүнүн кол тамгасы _____

Улуттук банктын экспертизасынын 200__ -жылдын "__" "__" №__ корутундусу

Банкноттор 100% номиналга алмаштырууга жатат	Банкноттор 50% номиналга алмаштырууга жатат	Банкноттор алмаштырууга жатпайт	Чыгарылган жылы

Алмаштыруу _____ сом суммасын жүргүзүлдү

Экспертизанын жыйынтыгы менен тааныштым: берүүгө туура келген сумманы алдым

"__" "__" 200__ -ж.

Арыз берүүчүнүн кол тамгасы _____

(банктын аталышы)

КВИТАНЦИЯ

"__" ____ 200__-ж. _____ ш.

Экспертизага: _____
(мекеменин аталышы же арыз берүүчүнүн Ф.А.А)
_____ кабыл алынды

Сумма _____
(цифра менен жана жазуу жүзүндө)

Акчаны кабыл алган адамдын кол тамгасы _____

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ВАЛЮТАСЫН КИРГИЗҮҮ БОЮНЧА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОМИТЕТИНИН ТОКТОМУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ВАЛЮТАСЫН КИРГИЗҮҮ ЖӨНҮНДӨГҮ №1 ТОКТОМ

1. 1993-жылдын 10-майынын таңкы саат 4.00нөн тартып Кыргыз Республикасында улуттук валюта - сом жүгүртүүгө чыгарылат. Кыргыз Республикасынын аймагында жүгүртүүдө турган рублдар ушул токтомго ылайык сомго алмаштырылат.

2. Кыргыз Республикасынын аймагында жүгүртүүдө турган Россия рублдары, СССР мамлекеттик банкынын казна векселдери, рублдик аманаттар жана башка рублдик активдер жана пассивдер 1 сом - 200 рубль алмашуу курсу боюнча 1993-жылдын 14-майынын саат 18.00 чейин сомго алмаштырылат жана кайра саналып чыгылат.

3. Кыргыз Республикасынын аймагында 10-майга карата абал боюнча юридикалык күчүндө турган акча-кредиттик милдеттенмелер жана башка талаптар 1993-жылдын 14-майына сомго кайра эсептелип чыгат.

Колдонуудагы милдеттенмелер боюнча эсептер жана башка талаптарды канааттандыруу 1993-жылдын 29-майында жүзөгө ашырылат.

4. Эгерде резиденттер жана резидент эместер башка бүтүмгө келишипсе, анда алардын рублдагы бирдиктүү төлөөлөрү төлөө учурундагы сомдун рублга карата рыноктук курсу боюнча жүзөгө ашырылат.

5. Кыргыз Республикасынын жараны (резиденти) болгон кайсыл болбосун жеке адам 1993-жылдын 10-майынан 14-майына чейинки мезгилде ушул токтомдун 2-пунктунда аныкталган алмашуу курсу боюнча накталай акчаларды сом банкнотторуна бир жолу алмаштырууга укуктуу.

Алмаштырууну жүргүзүү фактысы паспорттун же аны алмаштыруучу документтин "Өзгөчө белгилер" бөлүмүндө чагылдырылат.

6. Кыргызстанда туруктуу жашап турушкан башка мамлекеттин жарандары (Кыргыз Республикасынын резиденттери болбогон) накталай акчаны ушул токтомдун 5-пунктунда келтирилген тартипке ылайык резиденттер сыяктуу эле алмаштыра алышат.

7. 1993-жылдын 10-майынан 14-майына чейин Кыргыз Республикасында каттоодон өткөн юридикалык жактардын рубль түрүндөгү накталай акчалары 1993-жылдын 10-майынан 14-майына чейин аны төлөп берүү мөөнөтүндө эмгек акы боюнча карыздын суммасынын чегинде сомго алмаштырылат.

8. Ушул токтомдун 7-пунктунда белгиленген, суммалардын чегинен ашык болгон кайсыл болбосун накталай акча 1993-жылдын 14-майына чейин кабыл алынат жана банктын сметторуна чегерилет.

9. Аманаттардын шарттарына ушул токтомдун 3-пунктуна ылайык топтолгон банктык счеттордогу каражаттар 1993-жылдын 15-майына чейин эркин алына берет.

10. Эгерде, бардык рублдык сактык акчалар жана рублдык күндөлүк счеттор жана аманаттар, ошондой эле тышкы кредиттер банк жана кардардын ортосунда сүйлөшүлбөсө ушул токтомдун 3-пунктуна ылайык банктарда кайра эсептелип чыгат.

11. Ушул токтомдун 10-пункту тарабынан аныкталган алмашуу жана кайра эсептөө мезгилинде, банктар карадарлар менен бардык операцияларды жүзөгө ашырууну токтото алат.

12. Ушул токтомдун 5,6 жана 7-пункттарына ылайык накталай акчаларды алмаштыруу банктар жана Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы тарабынан ыйгарым укук берилген башка мекемелер тарабынан жүзөгө ашырылат.

13. Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы өзгөчө учурларда жана тиешелүү текшерүүлөрдү жүргүзгөндөн кийин, бардык себептердин орун алышы шартында, эгерде бул чаралар зарыл болгон эффектке жетүүгө шарт түзсө, айрым операциялардын мөөнөтүн бир жума чегинде узартуу жана сумманы өзгөртүү жөнүндө чечим кабыл ала алат.

14. Бул токтом 1993-жылдын 10-майында күчүнө кирет.

Улуттук валютаны киргизүү боюнча Кыргыз Республикасынын Комитетинин Төрагасы Т. ЧЫҢГЫШЕВ

АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ:

1. Баршай Ю.С. Дүйнөнүн валюталары: Мектеп окуучулары үчүн иллюстрацияланган атлас. - М.: "Олма-Пресс", 2002. 4-15 б.
2. "Банкир". - Б.: Банк кабарчысы, 1999, 7 апрель.
3. "Кыргыз Республикасынын банк кабарчысы". Журнал. - Б. Банк кабарчысы: 1998, № 7. 71-73 б.
4. Акчалар дүйнөсүндө. Койчуев Т., Плоских В. - Бишкек: "DOSTUK", 1993
5. Тоо ханьшасы Курманжан жана анын мезгили. А. Какеев жана В. Плоских академиктеринин редакциясы алдында. - Бишкек: Илим, 2002. 117 б.
6. Акчалар. Кредит. Банктар. Борискин А.В., Тарабцев А.А., Тарушкин А.Б., Томилин Д.А.. Санкт-Петербург. Атайы адабият, 1999. 60-64 б.
7. Акчалар. Кредит. Банктар. Окуу куралы. Профессор. О.А. Лаврушиндин редакциясы алдында. - М.: Финансы жана статистика, 1998.
8. Акчалар. Китеп Британия музейи менен кызматташтык менен чыгарылды. Тесттин автору Джо Крибб. "Дорлинг Киндерсли Лимитед": Лондон, 1996.
9. Акча жүгүртүү, кредит жана банктар. Окуу куралы. Антонов Н.Г., Песселн М.А. - М.: Финстатинформ, 1995.
10. Акчалар жана кредит. Журнал. - М.: Финансы жана статистика, 2001, № 8.
11. The Issue of Banknotes. Peter Chartres. Issued by the Centre for Central Banking Studies, Bank of England, London, N 18, 1999.
12. Кыргыз Республикасынын "Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жөнүндөгү" Мыйзамы 1997-жылдын 29-июлундагы № 59. Брошюра. Бишкек, 1997. 3-11 б.
13. Немец федералдык банкы. Федералдык банктын акча саясаты. Немец федералдык банктын атайы басылмасы. Франкфурт-на-Майне, Октябрь 1995.
14. Кыргызстандын нумизматикалык мурасы. Альбом. Улуттук банк. Бишкек, 2002.
15. Акчанын жана кредиттин жалпы теориясы. Окуу куралы/ Профессор. Е.Ф. Жуковдун редакциясы алдында - М.: "ЮНИТИ". Банктар жана биржалар, 1999. 158-162 б.
16. Райзберг Б.А. Балдар жана чоңдор үчүн экономикалык энциклопедия. ЖТАК "Нефтехиминвест". Москва, 1995. 81-96 б.
17. Сом - проблемалар жана үмүттөр. Т. Койчуев, В.Плоских. Бишкек: "Илим", 1994
18. Жасалма акчалар (жасалма акча жасоочулук). Окуу куралы/ Профессор В.Д. Ларичевдин редакциясы алдында - М.: Экзамен, 2002.
19. Финансы, акча жүгүртүлүшү жана кредит. Окуу куралы/ Профессор М.В. Романовскийдин жана профессор О.В.Врублевскийдин редакциясы алдында - М.: Юрайт-М, 2001.
20. Финансы, кредит, акчалар: Окуу куралы/ О.В.Соколованын редакциясы алдында. - М.: Юристь, 2000.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ БАНК И НАЛИЧНО-ДЕНЕЖНОЕ ОБРАЩЕНИЕ

Пробное информационно-методическое пособие

для учителей экономики средних школ

Цель настоящего пробного пособия - предоставить преподавателям экономики средних школ, а также лицам, интересующимся вопросами нумизматики, информацию об организации наличного денежного обращения в стране; дать целостное представление о деятельности Центрального банка в области наличного денежного обращения, рассказать об истории создания национальной валюты Кыргызской Республики; об исторических лицах и сюжетах, изображенных на банкнотах. Пособие содержит также информацию о признаках подлинности национальной валюты, знание которых необходимо всем, кто хочет защитить себя от риска получить поддельную банкноту.

Авторы: Сабитова С.Б., Эсенгельдиева К.Т., при участии Балкунова А.В.

Корректор: Каратеева Т.В.

Верстка: Карашук М.В.

Центральный банк и налично-денежное обращение

Учебно-методическое пособие. Бишкек. - 84 с.

Под редакцией Цыплаковой Л.Н.

Перевод на кыргызский язык Досалиева Н.Т.

© Национальный банк Кыргызской Республики, 2003 год.

Настоящее издание не подлежит воспроизведению и распространению в любой форме и любыми средствами без разрешения Национального банка Кыргызской Республики. При перепечатке и переводе выдержек ссылка на пособие обязательна.

Подписано к печати 04.06.2003 г. Формат 60x90 1/16

Заказ № 135. Тираж 5000 экз.

*Подготовлено к печати и отпечатано в издательском центре
ОсОО «Банковский вестник Кыргызской Республики».*

720071, Бишкек, пр. Чуй, 265.

Содержание

Введение	90
Информация об Общественном объединении преподавателей экономики Кыргызстана (ООПЭК)	91
1. Центральный банк страны - эмитент национальной валюты	92
2. Эмиссия денежной наличности и выпуск денег в обращение	94
3. История денег Кыргызстана	95
Введение национальной валюты Кыргызской Республики	97
4. Организация налично-денежного обращения в Кыргызской Республике	101
Прогноз потребности в банкнотах и монетах	101
Выпуск денежных знаков в обращение	105
Сколько "живут" деньги?	106
5. Деньги - особый товар	108
Природа денег, их назначение и свойства	109
Когда появились деньги?	111
Виды денег (какие бывают деньги?)	113
Требования к банкнотам	115
6. О чем могут рассказать деньги	116
Подходы к выбору сюжетов	116
История и культура Кыргызстана на банкнотах и монетах Кыргызской Республики	117
7. О защитных элементах национальной валюты и проблеме фальшивомонетничества	138
Как делаются деньги?	138
Как защитить себя от подделки?	139
Что делать, если купюра вызывает сомнение в подлинности?	141
Проблема фальшивомонетничества	142
Что чаще всего подделывают?	143
Примерное распределение материала пособия по урокам	149
Патриотическое воспитание на уроках экономики	150
Словарь терминов	153
Законодательные и нормативные акты	157
Постановление Комитета Республики Кыргызстан по введению национальной валюты Республики Кыргызстан	169
Список литературы	171

ВВЕДЕНИЕ

Экономика нашей независимой республики переживает сейчас нелегкие времена переходного периода. В подобных условиях труднее всего приходится молодому поколению страны, но именно с ним связывает надежды на будущее любое государство.

Экономическое образование и воспитание подрастающего поколения жизненно важно для экономического оздоровления и преодоления бедности. Сегодня экономика является в Кыргызстане обязательным для изучения предметом и преподается практически во всех 2200 школах страны. Практика показывает, что обучение преподавателя - наиболее эффективный способ улучшить понимание экономики школьниками. Кроме того, это практически единственный способ донести до широких масс идею необходимости экономических реформ, понимание их сути.

Какое общество может построить экономически неграмотная молодежь? Только овладевшие принципами экономического мышления юноши и девушки станут успешными предпринимателями, мудрыми инвесторами, информированными избирателями и эффективными работниками. Только понимая законы рынка можно эффективно жить и работать в рамках рыночной экономической системы. Неинформированные, неграмотные граждане - желанный объект для манипуляции недобросовестных политиков. Экономически неграмотное население обречено на бедность. Наша же цель - скорейшее оздоровление экономики Кыргызстана, движение вперед по пути процветания и прогресса.

2003 год является Годом кыргызской государственности. Символично, что именно в этом году отмечается 10-летие национальной валюты, явившейся жизненно необходимым инструментом и рычагом экономических преобразований в обществе, залогом экономической и политической независимости Кыргызстана.

Цель настоящего пособия - предоставить учителям экономики информацию о национальной валюте Кыргызской Республики и об организации налично-денежного обращения в стране. Пособие не претендует на полноту освещения всех вопросов, которые необходимо решить для обеспечения эффективного функционирования наличного денежного обращения и стабильности банковской системы.

Назначение данного пособия состоит в том, чтобы разъяснить основные концепции наличного денежного обращения, а также представить подробные комментарии по некоторым из них. Пособие также содержит информацию о признаках подлинности национальной валюты, необходимых каждому, кто хочет защитить себя от риска получить поддельную банкноту.

Представляя вашему вниманию учебно-методическое пособие по организации наличного денежного обращения, составленное сотрудниками Управления денежной наличности Национального банка Кыргызской Республики совместно с Общественным объединением преподавателей экономики Кыргызстана (ООПЭК), надеемся, что знакомство с настоящим изданием позволит составить представление об одной из функций Национального банка.

Данное пособие представляет собой первое издание такого рода и является собственностью Национального банка.

Информация об Общественном объединении преподавателей экономики Кыргызстана (ООПЭК)

Общественное объединение преподавателей экономики Кыргызстана (ООПЭК) - неправительственная некоммерческая организация, прошедшая регистрацию в Министерстве юстиции Кыргызской Республики в 2001г. Инициаторами создания Объединения стали преподаватели экономики общественных и частных школ, колледжей и университетов Кыргызстана, успешно прошедшие обучение в образовательных программах Национального Совета по экономическому Образованию США (NCEE) и Junior Achievement International.

Общественное объединение преподавателей экономики Кыргызстана концентрирует свое внимание на первоочередных задачах, которые были определены правительством Кыргызской Республики в области образования в рамках Программы преодоления бедности населения страны, и оказывает помощь в выполнении этих задач.

Тренеры ООПЭК делятся навыками и знаниями с учителями экономики на местах, помогают профессиональному и личностному росту граждан Кыргызстана. Сейчас в Общественное объединение преподавателей экономики Кыргызстана входит более 350 учителей экономики и преподавателей ВУЗов г. Бишкек, а также Чуйской, Ошской областей и других регионов страны.

Обучение учителей на семинарах и тренингах, проводимых ООПЭК, ведется на русском и кыргызском языках с применением современных методик обучения, новейших учебных пособий и компьютерных программ высококвалифицированными преподавателями ВУЗов и общеобразовательных школ, прошедшими стажировку в зарубежных исследовательских центрах.

Деятельность Общественного объединения преподавателей экономики Кыргызстана получила одобрение Министерства образования и культуры Кыргызской Республики. ООПЭК тесно взаимодействует с Национальным банком Кыргызской Республики, и настоящее пособие является одним из результатов этого сотрудничества.

1. Центральный банк страны - эмитент национальной валюты

Что такое центральный банк? Перед мысленным взором одних людей возникают горы денег, запасы золота. Другие видят в центральном банке главного виновника экономических катаклизмов в стране. Приоткроем же завесу над этим таинственным понятием и посмотрим, зачем нужен центральный банк и каковы его основные функции.

Центральный банк - это главное звено банковской системы любого государства. В различных государствах такие банки называются по-разному: национальные, народные, государственные, эмиссионные, центральные, резервные (Федеральная резервная система США, Банк Англии, Центральный банк Туркменистана...). В Кыргызстане Центральным банком является Национальный банк Кыргызской Республики (НБКР).

Исторически центральные банки возникли из коммерческих банков, наделенных государством особым правом эмиссии банкнот. Первый национальный банк - шведский "Риксбанк" - возник в 1668 году, а в 1694 г. был создан Банк Англии. Центральные банки в современном понимании сформировались в XIX веке. Кроме эмиссии банкнот, они стали выполнять роль казначея государства, посредника между государством и коммерческими банками, проводника денежно-кредитной политики государства.

Создание центрального эмиссионного банка было обусловлено процессами концентрации и централизации капитала, переходом к единым национальным денежным системам.

Основным правовым актом, регулирующим деятельность центрального (национального) банка, служит, как правило, закон о центральном банке страны. Данным законом закрепляются полномочия центрального банка, определяются его роль в государстве, подчиненность и функции.

Центральные банки являются регулирующим звеном в банковской системе, поэтому их деятельность связана с укреплением денежного обращения, защитой и обеспечением устойчивости национальной валюты; развитием и укреплением банковской системы страны; обеспечением эффективного и бесперебойного осуществления расчетов.

Традиционно перед центральным банком ставится пять основных задач. Центральный банк призван быть:

- эмиссионным центром страны. Иными словами, только центральный банк имеет право на производство и выпуск национальной валюты;
- банком банков, т.е. совершать операции не с торгово-промышленной клиентурой, а преимущественно с банками данной страны: хранить их денежные резервы, предоставлять им кредиты (кредиты последней инстанции);
- осуществлять надзор, поддерживая необходимый уровень стандартизации и профессионализма в национальной кредитной системе;
- банкиром правительства, выполняя расчетные операции для правительства, обеспечивая сохранность средств правительства на счетах, открываемых в центральном банке;

- главным расчетным центром страны, выступая посредником между другими банками страны при выполнении безналичных расчетов;
- органом регулирования экономики методами денежно-кредитной политики.

В 1991 году Кыргызстан обрел статус независимого государства. 27 июня 1991 года Законом Республики Кыргызстан "О государственном банке Республики Кыргызстан" был создан Государственный банк Республики Кыргызстан.

6 марта 1992 года постановлением Верховного Совета Республики Кыргызстан №873-XII Государственный банк Республики Кыргызстан был преобразован в Национальный банк Республики Кыргызстан. В связи с этим 12 декабря 1992 года принят Закон Республики Кыргызстан "О Национальном банке Республики Кыргызстан".

С 5 мая 1993 года, согласно Конституции Кыргызской Республики, Национальный (Центральный) банк Республики Кыргызстан назван Национальным банком Кыргызской Республики (НБКР).

Национальный (Центральный) банк Кыргызской Республики (Банк Кыргызстана) является банком Кыргызской Республики. Его специальный правовой статус определяется в соответствии с Законом Кыргызской Республики "О Национальном банке Кыргызской Республики".

Принцип независимости - ключевой элемент правового статуса НБКР - проявляется прежде всего в том, что НБКР не входит в структуру органов государственной власти и выступает как особый институт, обладающий исключительным правом денежной эмиссии и организации наличного денежного обращения.

Первый этап формирования банковского законодательства Кыргызской Республики завершён принятием и введением в июле 1997 года в действие новой редакции Закона "О Национальном банке Кыргызской Республики" и Закона "О банках и банковской деятельности в Кыргызской Республике".

Согласно Закону "О Национальном банке Кыргызской Республики" основной целью деятельности Национального банка является достижение и поддержание стабильности цен посредством проведения соответствующей денежно-кредитной политики. Основные задачи Национального банка для достижения этой цели - это поддержание покупательной способности национальной валюты, обеспечение эффективности, безопасности и надежности банковской и платежной системы республики.

Основой наличного обращения государства являются банкноты и монеты национальной валюты. Их производство, выпуск и распределение - одна из основных функций центрального банка (эмиссионная). Реализацией этой функции занимаются специальные подразделения НБКР. Управлением денежной наличности НБКР планируются заказы банкнот и монет. Выдача денег клиентам центрального банка - коммерческим банкам - осуществляется через кассы, доступ в которые строго ограничен. Там же ведется сортировка поступающих из обращения банкнот на ветхие деньги - то есть те, которые более не могут выполнять функцию средств платежа по причине изношенности - и годных банкнот. Ну, а "святая святых", место хранения резервов национальной валюты - это Центральное хранилище.

2. Эмиссия денежной наличности и выпуск денег в обращение

Каждая страна имеет свою денежную систему. Национальная валюта - один из атрибутов независимого государства. Государство обладает суверенным правом на выпуск собственных денежных знаков в виде бумажных банкнот, казначейских билетов и монет. Выпуск в обращение денежных знаков принято именовать эмиссией. Существует различные трактовки понятия "эмиссия". Под эмиссией понимается:

1) выпуск денег (банкнот и монет) за пределы центрального банка и их распространение среди пользователей - подкрепление денежной наличностью запасов коммерческих банков в соответствии с их заявками на получение тех или иных денежных знаков и в размерах, не превышающих остатки денежных средств на счетах коммерческих банков в НБКР.

2) производство "дополнительных" денег, то есть выпуск банкнот и монет (включая безналичные деньги, учитываемые на счетах банков)

Разные определения понятия "эмиссия" связаны с тем, что выпуск денег в обращение преследует различные цели.

Во-первых, надо периодически обновлять старые изношенные деньги. Банк изымает такие деньги из обращения и выпускает взамен новые.

Во-вторых, выпуск денег может быть обусловлен их недостаточным количеством в обращении. Это имеет место в случае, если оказывается, что имеющаяся в обращении денежная масса не в состоянии обслужить товарооборот в связи, например, с ростом цен, увеличением количества товаров, снижением скорости денежного обращения, выпадением части денег из денежного оборота.

Наконец, возможна ситуация, когда происходит полная или частичная замена денежных знаков в связи с проведением денежных реформ или вследствие деноминации, заключающейся в укрупнении денежных единиц при одновременном изменении нарицательной стоимости денежных знаков.

В настоящем пособии под эмиссией будет пониматься выпуск денежных знаков в обращение, т.е. за пределы центрального банка.

В мировой практике эмиссией денежных знаков занимаются центральные банки, либо казначейства. В Кыргызстане единственным эмитентом национальной валюты Кыргызской Республики является Национальный банк. Согласно Закону Кыргызской Республики "О Национальном банке Кыргызской Республики" ему принадлежит исключительное право выпуска в обращение и изъятия из обращения денежных знаков (банкнот и монет). Сом является единственным законным платежным средством на территории Кыргызской Республики, которое юридические и физические лица обязаны принимать без ограничений. В случае необоснованного отказа в приеме сомов к оплате должностные лица и граждане несут ответственность в соответствии с законодательством Кыргызской Республики. Подделка и незаконное изготовление денежных знаков Кыргызской Республики также преследуется по закону. (см. Приложение 4)

3. История денег Кыргызстана

История появления собственных денежных средств на территории Кыргызстана относится к глубокой древности и связана с возникновением здесь древнетюркских каганатов. В результате развития оседлоземледельческой и городской культуры VII - VIII вв. в Кыргызстане возникла необходимость в выпуске собственных денег.

Впервые денежной эмиссией стали заниматься правители Тюркешского каганата. Как сейчас достоверно установлено учеными-историками, первые выпуски тюркешских монет относятся к 30-м годам VIII века. Основными местами находок, а, следовательно, и центрами их выпуска, были крупнейшие города Семиречья, остатки которых сохранили нам Краснореченское и

Акбешимское городище в Чуйской долине и древний Тараз в Таласской долине.

Тюркешские монеты выпускались от имени кагана Тюркешей, о чем свидетельствует круговая согдийская надпись на одной из сторон монет: "Господин Тюркешский каган, деньга". "Деньга" - слово, заимствованное от китайцев, используемое в качестве названия китайских монет. На оборотной стороне изображалась тамга в виде лука или полумесяца. Монеты тюркешей - первые, ставшие нам известными монеты семиреченских тюрков, изготавливались из сплава на местной основе - бронзы и отличались по образцу дальневосточных. Они имели форму кружочка с квадратным отверстием в центре. Таким образом, по форме тюркешские монеты были похожи на китайские монеты того времени.

Такое близкое сходство тюркешских и китайских монет свидетельствует о том, что тюркешские и другие тюркоязычные племена из Центральной Азии и Южной Сибири еще до переселения в Среднюю Азию были хорошо знакомы с китайской денежной системой благодаря торговле с Китаем тюркских племен этого региона.

Не случайно то, что именно племена из Южной Сибири впервые, еще до VIII века, стали употреблять термин "акча" в значении "монета", "деньга" - в качестве названия китайских монет, имевших широкое хождение во всей Центральной Азии и Южной Сибири. Первое документированное употребление термина "акча" в значении "деньга" подтверждается надписью из девяти енисейских рун на китайской монете эпохи династии Тан (713-748 гг), обнаруженной в Минусинской котловине в стране древних енисейских кыргызов, откуда впоследствии переселились на Тянь-Шань предки современного кыргызского народа.

Наибольшего развития товаро-денежные отношения на территории Кыргызстана достигли в эпоху Караханидского каганата. В то время выпускались монеты разного качества и достоинства одновременно монетными дворами ряда городов Центрального Тянь-Шаня и Семиречья, такими как Тараз, Барсхан, Баласагун и другие. На рынках Караханидского каганата параллельно в обращении были золотые монеты - динары, разнопробные серебряные дирхемы - кумуш, медные фельсы - бэнэк.

К сожалению, ни одно из этих наименований денежной системы эпохи правления Караханидского каганата не закрепилось в названии денежных знаков Кыргызстана последующих выпусков. Однако, они закрепились в памяти народа в качестве женских и мужских имен: Динара, Тынара, Алтынбек, Кумуш и т.д.

В результате нашествия татаро-монголов на территорию Кыргызстана происходит резкий упадок городской и оседлоземледельческой культуры, разрушается сложившаяся здесь хозяйственно-экономическая структура. Все это способствовало замедлению товарно-денежных отношений, прекращению выпуска денег на территории Кыргызстана.

В XV - XVIII вв. кыргызы пользовались монетами чеканки ханств Восточного Туркестана и Средней Азии. В XIX веке широкое хождение на территории Кыргызстана имели Кокандские монеты, затем деньги России.

Именно к периоду XV - XVIII вв. относятся основные термины для обозначения денег в современном кыргызском языке. Это такие термины как: "данги" (позднее "танга, тэнге"), "пул", "кокон тыйын", "сом", "дилде" и другие.

- Слово "данги" (позднее "танга", "тенге") впервые появилось в эпоху Тимуридов в XV в. и первоначально обозначало одну шестую часть чего-либо и, кроме того, употреблялось как название медной монеты.

- Термин "пул" персидского происхождения и также употреблялся в значении "деньги".

- Термин "дилде" ("тилла") арабского происхождения и означает "золото" или "золотые монеты".

- Термин "кокон тыйын" означал серебряную монету достоинством в двадцать копеек. Позднее в кыргызском языке слово "тыйын" прочно закрепилось как наименование мелкой разменной монеты. Поэтому разменные денежные знаки национальной валюты Кыргызской Республики названы исконно кыргызским словом "тыйын".

Слово "сом" почти во всех тюркских языках и на таджикском языке означает "рубль". Это слово тюркского происхождения и первоначально употреблялось в значении "цельный", "монолитный", впоследствии стал употребляться как "часть целого", "рубль". Рубли - денежные знаки царской России - стали появляться на рынках Кыргызстана в последние годы существования Кокандского ханства. В русских областях Средней Азии вводилась общая для всей империи монетная система, и от населения при платежах в казну принимали только царские деньги. Помимо российских и бухарских денежных знаков в крае находились в обращении монеты соседних государств. Такое обилие монет представляло много неудобств при торговых расчетах и приводило к злоупотреблениям при определении курса. Интересно отметить, что кроме основных функций серебряные российские монеты, а также серебряные монеты, поступающие из Синьцзяна, Хивы, Афганистана и Индии, использовались на изготовление накосных женских украшений. Изображение на монетах, как правило, сохранялось, и при необходимости они могли снова пускаться в обращение. Такая же участь ожидала и некоторые серебряные монеты РСФСР и СССР 1921-1927 гг.

Советский период истории денежного обращения Кыргызстана в составе СССР идентичен истории денежного обращения России и всех бывших союзных республик. После вхождения Кыргызстана в состав СССР на правах союзной

республики на советских денежных знаках образца 1938 года достоинством 1, 3 и 5 рублей впервые появилось обозначение номинала на кыргызском языке - "сом". Любые монеты и мелкие деньги называли "тыйын". Так могли именоваться и кокандские серебряные тенге, и медные пулы, и первые российские копейки и гривенники. Тыйын сегодня служит разменным денежным знаком. Основной же денежной единицей Кыргызской Республики является сом. Другой альтернативы термину сом нет, поэтому это слово сохранено как наименование денежной единицы национальной валюты Кыргызстана.

Введение национальной валюты Кыргызской Республики

За 1990-1993 годы произошли огромные перемены в жизни бывшего советского государства: распад СССР, превращение союзных республик в суверенные государства, избрание демократического пути развития, которые коснулись всех сторон общественной жизни и вызвали значительные изменения в экономике Кыргызстана.

Отсутствие согласованной в рамках СНГ налоговой, валютной, ценовой, таможенной политик, а также недостаточная эффективность заключенных двусторонних и многосторонних межправительственных соглашений между странами СНГ; отсутствие согласованных и совместно инвестируемых промышленных проектов на взаимовыгодных условиях - все это выдвигало на первый план вопрос о введении национальной валюты и выходе, таким образом, на возможность формирования и реализации собственной экономической политики.

В соответствии с предложением Правительства Республики Кыргызстан о необходимости введения национальной валюты для дальнейшей реализации Программы экономической реформы и проведения самостоятельной экономической политики Верховным Советом Республики Кыргызстан 3 мая 1993 года было принято постановление "О предложении Правительства Республики Кыргызстан о введении национальной валюты №1182-XII".

Определение сроков проведения и ответственность за последствия введения национальной валюты были возложены на Правительство Республики Кыргызстан и Национальный банк Республики Кыргызстан.

Для руководства денежной реформой и введения национальной валюты был образован Комитет по введению национальной валюты в следующем составе:

1. Чынгышев Т.Ч. - председатель Комитета, Премьер-министр Республики Кыргызстан;

2. Нанаев К.К. - член Комитета, Председатель Национального банка Республики Кыргызстан;

3. Койчув Т.К. - независимый эксперт, назначенный Указом Президента Республики Кыргызстан по согласованию с Президиумом Верховного Совета Республики Кыргызстан

10 мая 1993 года Кыргызстан ввел собственную национальную валюту - кыргызский сом.

В результате проведенного исследования был выбран курс обмена 1 сом к 200 рублям.

Обмен российских рублей, находящихся в обращении на территории Республики Кыргызстан, на сомы был произведен в три этапа:

1 - официальный период обмена (10-14 мая);

2 - дополнительная неделя (17-21 мая) - для людей, которые по уважительным причинам не могли осуществить замену денег в течение официального периода обмена;

3 - два дня в начале июня давались тем людям, которые в силу ряда обстоятельств не успели или не смогли обменять деньги по официальному курсу. С 3 по 4 июня можно было обменять рубли на кыргызские сомы по новому курсу (1 сом = 260 рублей).

До 18.00 час. 14 мая 1993 года российские рубли, казначейские и банковские билеты Госбанка СССР, находящиеся в обращении на территории Республики Кыргызстан, активы и пассивы в рублях обменивались на сомы по обменному курсу 200 руб. за один сом.

Обменные пункты были открыты в коммерческих банках, филиалах сбербанка и на предприятиях. Обязательства банковской системы по депозитам автоматически конвертировались из рублей в сомы. Однако предприятиям и другим юридическим лицам разрешалось снимать наличные со своих счетов только в пределах их месячных фондов зарплаты.

Любой гражданин (резидент) Республики Кыргызстан, в период с 10 мая по 14 мая 1993 года включительно мог обменять один раз рублевую наличность на сом по указанному обменному курсу. Факт проведения обмена фиксировался в разделе "Особые отметки" паспорта или документа, заменяющего паспорт. Параллельное хождение сомов и рублей допускалось только в период с 10 по 14 мая 1993 года.

В 6 часов вечера 14 мая 1993 года сом стал единственным законным платежным средством на территории республики.

Хотя никаких ограничений на суммы обмена частными лицами не устанавливалось, за весь период обмена было собрано всего лишь 14 млрд. рублей. Сумма наличности, находившейся в обращении на момент обмена, оценивалась в 53 млрд. рублей, однако эта оценка была в значительной степени неопределенной ввиду открытости границ Республики Кыргызстан. Частичный обмен в некоторой степени отражал желание населения сохранить рублевую наличность для последующего использования в рублевой зоне. Однако, успешно преодолев барьер первоначального недоверия в переходный период, сом стал главным средством расчетов в стране.

Национальная валюта Кыргызстана вводилась в сложное для республики время, когда страны СНГ пытались проводить собственную, независимую от других экономическую политику в условиях вынужденного использования общего для всех платежного средства, роль которого выполнял рубль.

В этих условиях введение национальной валюты было не самоцелью, а средством проведения Кыргызстаном своей собственной независимой экономической политики. При этом главной целью являлось обуздание инфляции и последующее обеспечение условий для реализации программ структурного реформирования экономики.

Направленность первых действий после официального ввода сома была обусловлена стремлением укрепить доверие широких слоев населения к новой

денежной единице, избежать возможного в таких случаях валютного замещения, а также необходимостью создать начальные условия для нормального обращения сома и, как следствие - стабилизации его обменного курса. Кроме того, своевременное введение национальной валюты - это получение возможности остановить развитие процесса обнищания населения страны, обусловленного раскручиванием инфляционных тенденций.

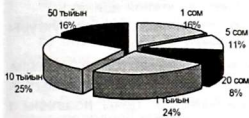
Кыргызстан с самого начала придерживается режима регулируемого плавающего курса. Республика выбрала самый либеральный вариант валютного режима, считая, что реальную стоимость национальной валюты должен определить сам рынок.

При проведении подготовительной работы возможность обмена национальной валюты была оценена (исходя из опыта республик Прибалтики) как 12,5 % от всего объема наличной эмиссии в республике. Интересно, что к окончанию срока обмена оприходованная сумма оказалась гораздо больше, чем это предполагалось вначале. Это объясняется тем, что к концу обменного периода начало появляться определенное доверие населения к национальной валюте.

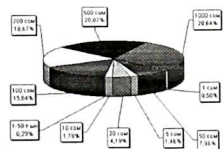
Национальная валюта Кыргызстана создавалась в соответствии с поэтапной стратегией:

- в 1993 году появились первые кыргызские банкноты, (так называемые "деньги переходного периода", которые необходимо было изготовить в короткие сроки и с минимальными затратами). С 1995 года начался период мягкого введения банкнот первого выпуска из обращения (поступающие от коммерческих банков излишки касс, содержащие банкноты первого выпуска обменивались на банкноты второго выпуска). Банкноты первого выпуска уже почти полностью изъяты из обращения: по состоянию на 1 января 2003 г. на долю банкнот I выпуска приходится лишь 0,09%, банкнот II выпуска - 27,39%, банкнот III выпуска - 72,52% от общей суммы денег в обращении;

Купюрное строение денег в обращении на 1 июня 1993 г.

Удельный вес купюр в сумме денег выпущенных в обращение на 01.01.2003 г.

- в 1994 году в обращение выпущены банкноты периода стабилизации, которые отвечают принципу разумного сочетания невысокой цены и защитных характеристик;
- в 1997 году появились первые банкноты следующей третьей серии, обладающей высоким уровнем защиты - 5 и 10 сом.

Согласно Концепции развития дизайна и защиты серия банкнот третьего выпуска должна обладать надежной защитой от подделки, отвечающей современному уровню развития копировальной и полиграфической техники. Ключевыми моментами Концепции являются:

- комплексный подход, позволяющий сочетать эффективную защиту банкнот от подделки с эстетическим дизайном банкнот, отражающим национальную специфику и историко-культурные традиции Кыргызстана;
- соответствие уровня защиты банкнот уровню развития копировальной и полиграфической техники;
- трехуровневая защита банкнот от подделки, которая обеспечивает возможность проверки подлинности банкнот на трех различных уровнях:
 - населением - без вспомогательного оборудования;
 - кассовым персоналом - с помощью простейших детекторов;
 - специалистами центрального банка - с помощью специального оборудования;
- способность банкнот к автоматизированной обработке, возможность их использования в банкоматах и торговых автоматах.

Изготовленные согласно данной концепции банкноты III выпуска номиналом 1, 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500 и 1000 сом в первую очередь должны быть удобными в обращении для различных категорий пользователей. Банкноты имеют индивидуальные размеры, что облегчает распознавание номинала банкнот; индивидуальные водяные знаки затрудняют подделку; индивидуальные цвета и специальные элементы позволяют определить достоинство банкнот людям с ослабленным зрением. Дополнительно к элементам защиты, использованным при изготовлении банкнот 2 выпуска, банкноты третьего выпуска содержат свыше 17 новых и усовершенствованных защитных элементов.

Примечание: *Денежная реформа и изменение дизайна банкнот существующих номиналов*

Словарь иностранных слов толкует понятие "реформа" как "коренное преобразование, изменение, переустройство, политическое преобразование". Таким образом, денежная реформа - коренные преобразования монетарной системы, связанные с изменением "единицы измерения" денег - денежной единицы.

Денежная реформа проводится либо в целях изменения самой структуры денежного обращения, либо для изменения денежной единицы.

К примеру, денежная реформа Петра I, запретившего своим Указом госучреждениям "упоминать алтыны и деньги" (алтын = 3 копейки, деньга = 1х2 копейки) и обязавшего выражать в рублях и копейках "цены, пошлины и начеты", привела к введению десятичного принципа денежного счета - бинарно-десятичному построению системы денег: вместо алтынов, гривен, двугривенных и целковых в России в качестве денежной единицы появился рубль, состоящий из 100 копеек.

Другой пример - Российская денежная реформа 1998 г. - деноминация - была направлена на искусственное изменение покупательной способности денежной единицы России - рубля, реанимации понятия "копейка", вышедшего было из употребления из-за утраты денежными знаками низкого достоинства своей покупательной способности в результате инфляции.

В любом случае реформа подразумевает одновременно полную замену всех денежных знаков в течение ограниченного, как правило, небольшого промежутка времени.

Улучшение банкнот существующих номиналов не следует рассматривать как проведение денежной реформы. Национальная валюта введена в 1993 году и теперь используется в качестве платежного средства всеми хозяйствующими субъектами. Поэтому новые банкноты, лишь заменяя прежние, выпускаются в обращение по мере необходимости. Замена старых банкнот новыми не требует столь значительной материально-технической подготовки, как денежная реформа, и проводится в том же порядке, который обычно используется для замены пришедших в негодность банкнот.

Выпуск в обращение банкнот с улучшенными характеристиками и дизайном, таким образом, осуществляется исключительно путем замены износившихся банкнот и не влечет за собой какого-либо изменения количества денег в обращении - дополнительной эмиссии.

4. Организация налично-денежного обращения в Кыргызской Республике

Согласно Закону "О Национальном банке Кыргызской Республики" центральный банк страны - Национальный банк Кыргызской Республики - осуществляет организацию налично-денежного обращения на территории Кыргызской Республики. Для этого НБКР:

- 1) разрабатывает и утверждает порядок ведения кассовых операций для банков и финансово-кредитных учреждений, деятельность которых лицензируется и регулируется Банком Кыргызстана;
- 2) прогнозирует потребности республики в банкнотах и монетах;
- 3) обеспечивает создание резервных фондов банкнот и монет, размещает заказ на изготовление денежных знаков (банкнот и монет);
- 4) устанавливает общие требования для хранения, перевозки и инкассации наличных денег для банков;
- 5) устанавливает порядок определения платежности денежных знаков при осуществлении платежей;
- 6) определяет признаки защиты и порядок замены выпускаемых в обращение денежных знаков, а также порядок уничтожения поврежденных и изъятых из обращения банкнот и монет;
- 7) применяет другие способы и механизмы регулирования, принятые в международной практике.

Прогноз потребности в банкнотах и монетах

Что же такое "денежное обращение"? Движение денег в процессе их выплаты, получения, передачи, использования при купле и продаже товаров называют денежным обращением. При этом имеется в виду как перемещение наличных денег, так и изменение безналичных средств на счетах в банках. Движение денежной массы, кругооборот денег во многом обусловлен экономическим воспроизводственным циклом "производство - распределение

- обмен - потребление". Производители товаров расходуют деньги на закупку материалов, оборудования, рабочей силы (заработную плату), то есть на приобретение факторов производства. С другой стороны, продавая произведенную продукцию, товары, услуги, они получают за них деньги, происходит обмен продукта производства на деньги. Потребители, приобретая у продавцов товары, уплачивают за них свои деньги. Государственные органы взимают с производителей и продавцов денежные налоги и сборы, из которых затем осуществляются выплаты государственным служащим, врачам, учителям, студентам, пенсионерам, инвалидам. Родители затрачивают деньги на содержание детей. Таким образом и происходит сложное движение денег по многим каналам, именуемое денежным обращением. В условиях такой разнообразной, разветвленной картины движения очень сложно ответить на вопрос, сколько же денег должно находиться в обращении, имея в виду наличные и безналичные деньги (так называемый денежный агрегат M2). Однако, если рассматривать эту задачу как макроэкономическую, то можно построить математическую зависимость, с помощью которой определяется необходимая масса денег в обращении. Эта зависимость получила название уравнения обмена Ирвинга Фишера.

Пусть каждая денежная единица делает в течение года V оборотов. Тогда, очевидно, что требуемая масса денег в обращении, которую обозначим буквой M , окажется в V раз меньше, чем общая годовая товарная масса D . Иначе говоря, величины D , M и V связаны соотношением $M=D/V$ или $D=MV$.

Но, с другой стороны, D - товарооборот, равный PQ . А так как деньги, вырученные от продажи (товарооборот), должны быть равны деньгам, затраченным на покупку, то получаем равенство $MV=PQ$, где

M - масса денег в обращении;

V - скорость обращения, то есть количество оборотов, которое совершает за год денежная единица;

Q - количество проданного и купленного товара;

P - цена единицы товара.

Из уравнения обмена следует, что масса денег в обращении определяется с помощью следующего выражения:

$$M = \frac{PQ}{V}$$

Таким образом, зная общее количество продаваемых в стране товаров и цены, по которым они продаются, а также скорость обращения денег, несложно вычислить необходимую массу денег в обращении. Например, если в стране продается в течение года 100 млн. единиц товара по цене 500 сомов за единицу (то есть товарооборот составляет 500 млн. сомов), а скорость обращения денег составляет 5 оборотов в год, то легко определяем M :

$$M = \frac{100 \times 500}{5} = 10 \text{ млрд. сом.}$$

Уравнение обмена показывает, что массу денег в обращении необходимо увеличивать, если увеличивается количество продаваемых товаров либо растут цены на товары, иначе возникнет дефицит денежных средств. Такая ситуация имела место в России в первой половине 1992 года, когда цены повысились в несколько раз, а нужная масса денег в обращение выпущена не была. С другой стороны, уравнение обмена показывает, что можно уменьшить массу денег, необходимую для обращения, путем увеличения скорости обращения.

Вот почему планирование и прогнозирование выпуска денег в обращение так важно для нормального функционирования экономики страны.

Прогнозирование потребности в банкнотах и монетах и планирование купюрного строения осуществляется на основе анализа статистических сведений о налично-денежном обращении за предыдущий период. С этой целью определяются такие показатели, как скорость обращения (то есть скорость, с которой денежная единица переходит из рук в руки), срок жизни банкнот. Как правило, спрос на банкноты возрастает с увеличением уровня цен, причем инфляция предыдущих периодов вызывает повышение спроса на банкноты более высоких номиналов. В целом видится четкая взаимосвязь между ростом ВВП, инфляцией и суммой банкнот и монет в обращении. Во многих странах такие изменения оказывают решающее влияние на реальный рост и структурные тенденции. Другие изменения, такие как постепенное увеличение использования кредитных карточек или "электронных кошельков" или других платежных средств, как правило, включаются в фактор, связывающий деньги в обращении с доходом.

Интересным является тот факт, что инфляция оказывает двойное воздействие на спрос на банкноты. С одной стороны, высокие цены порождают спрос в высоких номиналах банкнот (если цены выросли вдвое, то соответственно требуется вдвое больше наличных денег для осуществления того же самого количества платежей). С другой стороны, инфляционные ожидания приводят к уменьшению спроса на наличные деньги из-за высокой скорости их обесценивания. Иными словами, реальный спрос на наличные деньги падает. Вследствие этого феномена увеличивается спрос на какую-либо иностранную валюту, например доллары США или евро. При том, что инфляция в Кыргызстане невысока и наблюдается рост доверия населения к национальной валюте, следует ожидать возрастания спроса на сомы.

Потребность в банкнотах и монетах определяется различными факторами:

- увеличение суммы денег в обращении;
- объем уничтоженных банкнот;
- внешние факторы;
- замена низких номиналов высокими номиналами, или наоборот.

Как упоминалось выше, инфляция и рост ВВП являются основными факторами, влияющими на изменение суммы денег в обращении. Эту взаимосвязь можно при условии постоянной скорости обращения описать таким образом:

Сумма денег в обращении в текущем году = сумме денег в обращении за предыдущий год \times (1 + годовой показатель инфляции на текущий год + годовой показатель прироста ВВП на текущий год)

Внешние факторы, такие как замещение иностранной валюты или накопление банкнот иностранными гражданами, или другие факторы также должны приниматься во внимание.

Для определения качественной потребности в наличных деньгах используется D-метрическая система Пейна-Моргана. Согласно системе Пейна-Моргана потребность рынка в наиболее высоком номинале определяется в соответствии со среднедневной заработной платой, которая, в свою очередь, имеет связь с показателями инфляции. При этом самый высокий номинал денежной банкноты должен равняться 20 однодневным заработкам, а самый низкий номинал D/500, где D - однодневная зарплата. Прогнозируемая потребность в отдельных номиналах банкнот, определенная в соответствии с D-метрической системой Пейна-Моргана, представлена ниже в таблице управления денежной массой. Смещения в таблице показывают изменение покупательной способности каждого номинала в соответствии с изменением уровня заработной платы. При этом размер среднедневного заработка берется из расчета 22 рабочих дня в месяц.

Таблица 1. D-метрическая система Пейна-Моргана

Т Ы Ы Ы Ы			переход		С О М										Зарплата за месяц / день (сом)
			номинал												
0.07	0.18	0.36	0.72	1.79	3.59	7.18	17.94	35.88	71.76	179.4	358.8	717.6	789.3 / 35.88		
10 г.		50 г.	1 с.										1998 г.		
0.09	0.22	0.44	0.88	2.20	4.41	8.82	22.04	44.09	88.18	220.45	440.90	881.80	970 / 44.09		
													1999 г.		
0.11	0.27	0.54	1.09	2.73	5.45	10.91	27.27	54.53	109.06	272.65	545.30	1090.60	1199.6 / 54.53		
													2000 г.		
0.13	0.32	0.64	1.28	3.20	6.41	12.82	32.04	64.09	128.18	320.45	640.90	1281.80	1409.9 / 64.09		
													2001 г.		
D/500	D/200	D/100	D/50	D/20	D/10	D/5	D/2	D	2D	5D	10D	20D			

Как видно из таблицы 1, на 2000 год наименьший номинал должен быть эквивалентен 10 тыйынам (D/500 = 0,11 сома), а наибольший - 1000 сомов (20D = 1090,60 сома). Потребность в банкнотах номиналом 200 сом существует уже с 1998 года, потребность в банкнотах 500 сомов возникает уже в 1999 году, а банкнота 1000 сомов становится необходимой уже с начала 2000 г.

Как отмечалось, спрос на банкноты имеет сезонные колебания. В Кыргызстане спрос на наличные деньги возрастает в летний период, т.е. в сезон отпусков и в конце года, когда завершается очередной финансовый год и погашаются причитающиеся выплаты из бюджета и Соцфонда. В

Великобритании, например, спрос на банкноты достигает минимума в середине октября и конце января - поскольку бизнесмены делают вклады после периодов Рождественских и Летнего праздников. Другие периоды повышенного спроса на наличность - весенние праздники и период уборки урожая.

В результате комбинирования экономических данных с прогнозом получается цельная картина, на основании которой определяется объем заказа банкнот на предстоящий период.

Выпуск денежных знаков в обращение

Итак, банкноты заказаны, изготовлены и находятся в Центральном хранилище НБКР. Однако они все еще не являются деньгами. Банкноты приобретают статус платежного средства только после принятия Правлением НБКР решения о выпуске их в обращение. Однако конкретная банкнота становится средством платежа и будет приплюсована к общей сумме денег в обращении лишь тогда, когда она покинет стены центрального хранилища и поступит в кассу Национального банка. Из кассы НБКР деньги выдаются коммерческим банкам по их заявкам в пределах той суммы, которая есть на корреспондентском счете данного банка в НБКР. Учреждения коммерческих банков, в свою очередь, принимают заявки от обслуживаемых клиентов в пределах средств на их счетах в банке и в разрезе необходимых номиналов банкнот. Выдача денег коммерческим банкам производится теми номиналами, которые указаны в их заявке. Таким образом, если коммерческие банки полностью удовлетворяют просьбы своих клиентов в отношении купюрного строения выдаваемых денег, то хозяйствующие субъекты и население получают на руки именно те банкноты, которые им необходимы, то есть каждая банкнота находит "своего" пользователя.

График 1. Изменение поступлений и выдач наличной национальной валюты в коммерческие банки за период с 1993 года по 2002 год

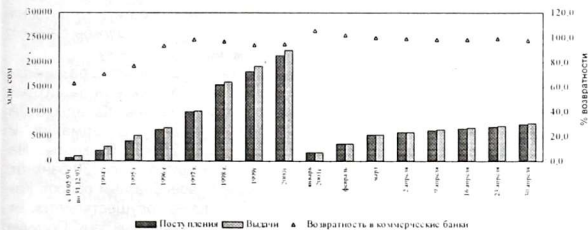
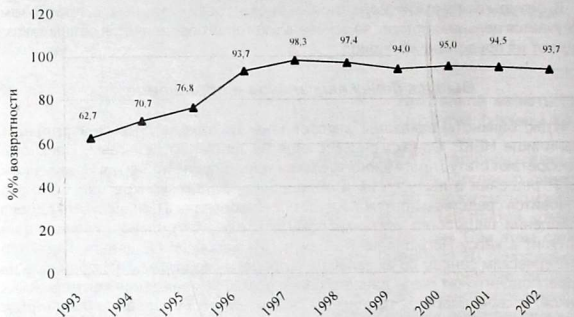

График 2. Изменение возвратности наличной национальной валюты в коммерческие банки с момента введения национальной валюты.

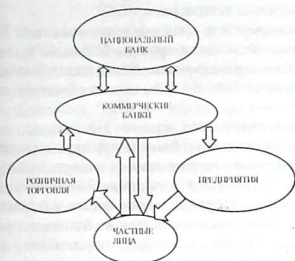

Сколько "живут" деньги?

Срок хождения банкнот довольно сильно зависит от номинала, климатических условий, культуры обращения с деньгами, развития инфраструктуры. "Среднемировая" банкнота "живет" около 8 месяцев, однако этот показатель различен в разных странах. "Долгожителями" являются японские банкноты, которые служат до 3 лет. Такое значительное увеличение срока их службы объясняется высокой культурой обращения с деньгами. В то же время, повышение культуры обращения населения с деньгами позволяет снизить риск передачи инфекционных заболеваний, уменьшить риск распространения фальшивых банкнот, и, конечно же, сократить затраты на обслуживание денежной базы страны. Ведь чем больше срок службы банкнот, тем меньше затраты государства на их уничтожение и допечатку.

А сколько денег тратится на производство денег? Это зависит от различных факторов, например от качества бумаги, красок, характера защитных элементов, спроса на банкноты. Так, на одного жителя Японии, Канады, США в год приходится 46, 47 и 48 банкнот соответственно. В Германии и Великобритании это количество несколько меньше - 25 и 22 банкноты. На одного "среднестатистического" кыргызстанца приходится около 30 банкнот.

Деньги, выпущенные в обращение, совершают своеобразный оборот. Как видно на приведенной ниже схеме, движение банкнот осуществляется от физических лиц к коммерческим банкам и далее - в Национальный банк. Получив деньги от своих клиентов, коммерческие банки сортируют их на годные и ветхие, после чего сдают деньги в НБКР, где осуществляется повторная сортировка на банкноты, пригодные для дальнейшего выпуска в обращение, и ветхие банкноты.

Многие люди, отправляясь в командировку, на отдых или по любой другой причине за рубеж, первые впечатления о стране пребывания зачастую получают от внешнего вида местной валюты. И наверняка, любому человеку будет не очень приятно, обменивая свою хрустящую купюру, получить взамен разбухшую пачку грязных, надорванных и исписанных банкнот. Возможно, это покажется кому-то мелочью, но именно из таких "мелочей" и складывается экономический и политический

"имидж" государства. Поэтому каждая страна должна заботиться о внешнем виде своей национальной валюты. Это проявляется не только в улучшении физического качества банкнот, дизайна и защитных свойств, но и в аккуратном бережном отношении к денежной наличности каждого гражданина республики.

Наличные деньги являются важным средством платежа и таковыми останутся еще некоторое время, несмотря на растущую популярность безналичных и электронных денег.

Банкнотная бумага имеет мало общего с обычной бумагой, она, скорее всего, родная сестра одежды. Основа банкнотной бумаги - хлопок, с совершенно определенными уникальными свойствами. До того как порваться, эта бумага выдерживает тысячи перегибов. Краски, употребляемые при производстве банкнот, также имеют особые свойства. Например, они устойчивы к двум десяткам реагентов: таким как ацетон, вода, мыло, некоторые кислоты, даже выделения потовых желез. Изображение на банкнотах уникальны; каждый штрих и узор здесь имеют свой особый смысл.

Тем не менее, вопрос "старения" денег в процессе их обращения вполне закономерен. И когда потрепанную купюру не принимают в магазине или транспорте, это невольно приносит беспокойство. Однако следует знать, что поврежденные или ветхие банкноты можно беспрепятственно и бесплатно обменять в любом коммерческом банке или в Национальном банке Кыргызской Республики.

Банкноты признаются ветхими, если они:

- изношены; разорваны на части и склеены;
- загрязнены, имеют различные надписи, потертости, пятна, проколы и надрывы;
- залиты красящими веществами или другими бытовыми реагентами;
- обожжены или постираны;
- имеют явный печатный брак.

Основанием для обмена при условии подлинности банкноты является площадь сохранившейся банкноты, определяемая с помощью специальной сетки (палетки), состоящей из 200 ячеек, площадь которой соответствует площади данного номинала. Обмен производится в соответствии с

инструкцией о порядке совершения кассовых операций в НБКР.

Экспертиза платежных банкнот проводится в срок, не превышающий 5 рабочих дней. Если площадь сохранившейся части купюры более 80%, то такую банкноту можно обменять в любом коммерческом банке республики. Банкноту же с сохранившейся площадью от 50% до 80% можно обменять в учреждениях Национального банка.

Любая денежная банкнота имеет свой срок жизни. Например, в Швейцарский Национальный банк каждая денежная банкнота возвращается в среднем 3 раза каждые 2 года, а устаревшие ветхие деньги изымаются из обращения и уничтожаются. Интересно упомянуть о выпущенной Резервным банком Австралии новой серии полимерных банкнот, срок жизни которых примерно в 4 раза превышает срок жизни бумажных денег. Кроме того, загрязнившиеся полимерные деньги можно просто вымыть. Отслужившие же свой век банкноты могут быть переработаны в ряд продуктов, обретая таким образом "вторую жизнь".

По мере "старения" денежных банкнот, будь это американский доллар или кыргызский сом, их приходится изымать из обращения и уничтожать. Это долгий технологический процесс, так как изъятие из обращения денежные купюры необходимо пересчитать, отсортировать негодные к дальнейшему пользованию, уничтожить. Наиболее распространенными способами уничтожения ветхих денежных банкнот являются сжигание и измельчение. НБКР, изучив методы и способы уничтожения ветхих денежных банкнот, выбрал наиболее экологически чистый способ их уничтожения, т.е. путем измельчения банкнот с последующей переработкой отходов. В настоящее время эти отходы используются при производстве картона.

5. Деньги - особый товар

Деньги - парадокс и неоднозначный показатель нашего времени, добро и зло в одном лице. Сколько из-за них происходит приятных и неприятных событий ... Они решают проблемы и создают их, приводят к появлению неравенства и расслоению общества, являются весомым атрибутом власти и, в то же время, средством борьбы за нее.

Моралисты порицают деньги, утописты отвергают их, и даже экономисты порой отводят им второстепенную роль, однако они всецело присутствуют в нашей повседневной жизни, облегчая торговые сделки и помогая развитию экономической деятельности.

Известный немецкий философ Ницше сказал: "Деньги не приносят счастья, но успокаивают нервы ..." Так или иначе, современный мир, этот многоликий монстр развивающихся технологий, не в силах отказаться от своего давнего орудия - денег, ибо сам принцип их существования - мировая технология общения наций, стран, развитие торговли и, в конечном счете, поступательное движение всей человеческой цивилизации.

Природа денег, их назначение и свойства

Что такое деньги, зачем они нужны и какую роль играют в экономике и в жизни людей, известно каждому человеку с детских лет. Но в то же время сформулировать четкое общепринятое определение понятие "деньги" не решаются даже видные ученые-экономисты. Иногда предлагают оригинальные определения: "Деньги - это то, что они есть на самом деле", "Деньги это не то, что существует в природе, а чему мы научились придавать численное значение", "Деньги есть временное вместилище покупательской силы". Оригинально высказывался о деньгах и представитель классической школы в политэкономии, шотландский экономист Адам Смит, называя их "единственной вещью, от которой мы получаем пользу, освобождаясь от нее, отдавая ее другим людям". Видимо, наиболее общее и приемлемое определение денег как экономической категории можно сформулировать следующим образом: "Деньги - это всеобщий товарный эквивалент, универсальное средство обмена". В этом определении отражены первородное назначение денег и их главное, определяющее качество, свойство. Ведь возникновение денег обусловлено потребностью сравнения товара в ходе обмена, чтобы обеспечить его равноценность, эквивалентность для обменивающихся сторон.

Понадобился единый всеобщий "метр", универсальные "весы", позволяющие сопоставлять между собой все обмениваемые, продаваемые и покупаемые товары. Вот и изобрели люди единственный, универсальный общепризнанный товар, который можно сравнивать со всеми товарами для того, чтобы обменивать их друг на друга в соотношениях, отражающих количества и ценность товаров. Таким универсальным обменным товаром и стали деньги.

Природа и сущность денег лучше всего познается в изучении их назначения, выполняемых ими функций (функцией как раз и называют свойства вещей, выражающих их предназначение, способы использования). Прежде всего, деньги есть средство обращения, с помощью которого осуществляется обмен товарами и услугами между людьми, предпринимателями, фирмами, странами. Можно, конечно, проводить натуральный, непосредственный обмен одного товара на другой, который известен и поныне под названием "бартер". Но, оказывается, обмен товарами по схеме "товар на деньги, а деньги на товар" более приемлем, чем простой обмен по схеме "товар на товар". Тому есть причины.

Во-первых, сложно сразу же найти то лицо, которому подойдет ваш товар и товар которого подойдет вам. Обменивая свой товар на деньги, вы избегаете необходимости искать тех редких обладателей нужной вам вещи, которые согласятся на прямой обмен.

Во-вторых, вы получаете в виде оплаты за свой товар универсальное средство приобретения любых других товаров. Для этого достаточно осуществить последующий, вторичный обмен вырученных от продажи денег на любой интересующий вас товар. При этом вопрос, что именно купить, можно решить после получения денег, что также намного удобней прямого обмена, когда решение приходится принимать в ходе обмена или даже до него.

В процессе такого обмена деньги становятся средством, обеспечивающим движение товаров, и сами превращаются в товар, способствующий их обращению. Употребление денег в качестве единого, всеобщего средства обращения, используемого как продавцами, так и покупателями, служит определяющим условием эффективного осуществления товарообменных операций, что приносит выгоду в виде экономии времени и расширения возможностей обмена и продавцам, и покупателям.

Рассматривая роль денег как средства обращения, мы имеем в виду использование денег для оплаты товаров и услуг, предоставляемых взамен уплачиваемых денег. Однако в ряде случаев приходится отдавать деньги, не получая взамен ни товары, ни услуги в явном виде. Например, назвать обменом операцию, когда деньги передаются в виде дарения, уплаты штрафов, налогов со значительными промежутками во времени, можно лишь условно. Таким образом, еще одно предназначение денег - выполнять функцию средства платежей. Но, даже если движение денег не сопровождается встречным перемещением эквивалентной массы товаров и услуг, в любом платеже они все-таки играют роль средства обращения. Целесообразно выделить назначение денег как единицы счета или средства измерения. Измерение и сопоставление количества товаров могут производиться в физических величинах. Однако такой способ в большинстве случаев оказывается крайне неудобным, так как товары имеют разные физические единицы измерения (веса, объема, длины, площади, штучного счета), что не дает возможности их количественного сопоставления. Но можно измерить, сосчитать, учесть количество и даже качество разных товаров в одних и тех же денежных единицах счета.

Понятно, что денежные единицы разных стран отличаются друг от друга, и потому они могут рассматриваться как универсальное средство измерения только в пределах страны. Либо приходится устанавливать пропорции обмена разных денежных единиц, то есть курсы валют, как обычно и делается. Благодаря деньгам возникает уникальная возможность измерения и сопоставления товаров, что является первейшим условием соблюдения эквивалентности обмена.

Обменная функция денег заключается в том, что деньги играют роль средства сбережения и накопления богатства. Выводя на некоторое время деньги из сферы обращения, накапливая, мы превращаем их в средство будущих покупок, в средство сохранения стоимости. Понятно, что деньги только тогда эффективно выполняют функцию сбережений, когда они сохраняют покупательную способность в течение времени, то есть возможность купить в конце определенного отрезка времени то же количества товаров, что и в начале.

При наличии высокой инфляции реальная стоимость денег снижается, в связи с чем их обладатели стремятся либо превратить деньги в товар, в недвижимость, либо обратить их в более стабильную, слабо поддающуюся инфляции валюту. Деньги могут служить мерой отложенных платежей, если они взяты в долг, который надлежит вернуть. Когда говорят о функции денег данной страны как мировых денег, то имеется в виду возможность их использования для международных расчетов.

Хотя все перечисленные функции денег трудно объединить в одну, все же можно сформулировать следующее определение: "Деньги есть универсальный товар, обмениваемый на любые продаваемые товары и услуги и пригодный для расчетов и платежей".

Сущность денег выявляется также посредством рассмотрения их особых свойств. Деньгам (в их натуральной, наличной форме) должны быть присущи следующие качества:

- неподделность, заключающаяся в сложности изготовления фальшивых денег;
- удобство пользования, достигаемое за счет портативности, различимости, узнаваемости денежных знаков;
- износостойкость, позволяющая использовать деньги в течение продолжительного времени;
- делимость, проявляющаяся в способности денежных единиц делиться на части, что создает возможность размена крупных денег на мелкие;
- однородность, выражается в том, что деньги одного и того же достоинства должны обладать равной покупательной способностью вне зависимости от формы, в которой представлены деньги (бумажные, никелевые, золотые).

Когда появились деньги?

Точно неизвестно, когда появились деньги. Известно только, что самому древнему упоминанию о деньгах свыше 4500 лет. Первоначально роль денег выполняли так называемые "товары-эквиваленты".

История денег - это практически история цивилизации. Что только не служило человеку в качестве денег: раковины каури в Африке, Азии и Океании, бобы какао в Мексике, свиные хвостики в Меланезии, каменные жернова на Каролинских островах, железные прутья в Древней Греции и многое, многое другое.

Товарные эквиваленты, использовавшиеся людьми в виде товарных денег, крайне разнообразны и многочисленны. Среди них упоминаются: скот, кожи, меха, табак, бусы из ракушек, сушеная рыба, зерно, вино. Так, название древнерусской денежной единицы "куна" объясняется тем, что в качестве такого товарного эквивалента использовался мех куницы. Кстати, до сих пор это название сохранилось в некоторых славянских языках. Например, денежной единицей Хорватии и по сей день является 1 кунa.

Деньги бывали тяжелые, как камень, и легкие, как перышко. Так, в 19 веке в Африке при брачных сговорах расплачивались железными мотыгами. А древние китайцы использовали в качестве средств платежа монеты-ножи. Каменные диски, служившие для оплаты общественных расходов и судебных тяжб жителям острова Яп в Тихом Океане, достигали 4 м в диаметре. Бруски самородной соли широко использовались в Эфиопии вплоть до 20-х годов 20-го столетия в качестве средств платежа. Чтобы они не ломались, их обкладывали тростником.

В китайских летописях символ, обозначающий деньги, имеет форму раковины каури. Это не случайно, так как раковины каури служили деньгами не только в Китае, но и в Индии, Таиланде и Африке, причем в Африканских

странах они использовались в качестве платежных средств и в XIX веке. До 1948 года нигерийское племя ибо использовало в качестве денег медные браслеты (маниллы). На территории Кыргызстана платежным средством являлись "серебряные копытца" - джамбы, а деньги-перья до сих пор применяются на островах Санта-Крус.

Однако со временем начинается поиск наиболее удобных денег - транспортательных, универсальных, мало-изнашивающихся. Так появились первые монеты - металлические пластинки с рисунком, определяющим их денежное достоинство. Первые монеты были изготовлены в VII в. до н.э. в царстве Лидия (ныне - территория Турции) из сплава золота и серебра.

Появление бумажных денег принято связывать с выпуском в X веке в Китае тяжелых железных монет малой покупательной способности. Люди оставляли их у купцов и пользовались полученными взамен расписками. В начале XI века правительство лишило купцов права давать расписки и само напечатало квитанции, которые заменили монеты и значительно упростили расчеты.

В 1661 году Стокгольмский банк в Швеции прекратил выпуск серебряных монет и начал эмиссию первых в Европе бумажных денег. Интересно, что эти банкноты содержали сургучную печать. Подписи восьми банкиров также наносились на каждую банкноту вручную. Водяные знаки уже тогда защищали их от подделок.

А еще через тридцать с небольшим лет общегосударственные бумажные деньги выпустил Банк Англии. К середине XVIII в. банкноты стали основным средством денежного обращения в большинстве стран, а металлические деньги превратились в разменную монету.

Широкое производство бумажных денег во Франции открыл в 1716 г. шотландец Джон Лоу, вошедший в историю под именем Джон Инфляция. Именно благодаря ему за банкнотами надолго закрепилась репутация "необеспеченных товарами бумажек". И хотя замысел Джона Лоу умножить с помощью эмиссии (выпуска) банкнот богатство Франции провалился, он дал импульс массовому выпуску и хождению бумажных денег.

Выпуск первых бумажных денег в России начался в 1769 году, при Екатерине I, они назывались ассигнациями и обращались в виде государственных казначейских билетов, имевших твердо установленный курс. Затем были введены в обращение кредитные билеты, которые можно было разменивать на металлические деньги, право на эмиссию получила "Экспедиция государственных кредитных билетов", а затем это право перешло к государственному банку. Любопытно, что в этот период российские денежные банкноты почти целиком обеспечивались наличным золотом, допускался выпуск банкнот сверх разменного золотого фонда на сумму не более одной трети. Лишь после начала 1-й мировой войны 1914-18 годов размен бумажных денег на золото резко сократился и практически прекратился. Ни государственные казначейские билеты, ни банковские банкноты с тех пор уже не имели гарантированного золотого покрытия.

Таким образом деньги разделились на "настоящие", то есть воплощающие реальную стоимость и "кредитные", которые, по определению К.Маркса, являются не чем иным, как "векселем, выписанным на банкира".

Строго говоря, "раздвоение" денег началось вне зависимости от выпуска бумажных денег, и было первоначально связано с применением разных металлов для чеканки монет. В результате оказывалось, что металлические деньги лишались столь необходимого им свойства однородности, одна и та же денежная единица ценилась по-разному в зависимости от вида металла, из которого были изготовлены деньги. Чаще всего деньги из дорогих и редких металлов ценились выше, чем деньги из более дешевых и распространенных металлов. В случае применения биметаллических денег их ценность стала зависеть от процентного содержания более дорогого металла или от так называемой "пробы металла".

В итоге еще металлические деньги стали делиться на "хорошие" (ценные) и "плохие" (с более низкой ценностью денежной единицы). Экономика как наука пополнилась законом Томаса Грехэма, названным по имени английского банкира XVI века. В соответствии с этим законом имеет место тенденция вытеснения "хороших" денег "плохими", то есть "хорошие" деньги, обладающие более высокой стоимостью, естественно "вымываются" из обращения, припрятываются, становятся объектом накопления, и в результате заменяются "плохими". Иногда замена денег на "худшие" производится правительством, что позволяет говорить о "государственной порче" денег. Так, в истории России XVII века известен "медный бунт", вызванный тем, что при царе Алексее Михайловиче взамен серебряных монет стали чеканить медные, пытаясь принудительно придать им курс серебряных. Но "государственная порча", обусловленная применением разных металлических денег, не идет ни в какое сравнение с "порчей", вызываемой обильным выпуском "нетоварных" бумажных денег, порождающих галопирующую инфляцию. Достаточно вспомнить Советскую Россию начала 1920-х годов, когда бумажные деньги таскали в мешках, или Германию после 1-й мировой войны, в которой рулоны обесцененных купюр применяли в виде обоев. Нельзя забывать о том, что бумажные деньги, в отличие от товарных денег и металлических монет из драгоценных металлов, являются символическими, так как они, будучи знаками стоимости, не воплощают в своей бумажной сущности той номинальной стоимости, которая начертана на банкноте. Еще русский экономист XVIII века М.Д. Чулков обращал внимание на то, что бумажные деньги, называемые им "писанными обязательствами", надо выпускать с "великой осторожностью" во избежание "самых вредных последствий". И еще раз мы видим, с какой ответственностью следует подходить к планированию выпуска банкнот, насколько эта функция центрального банка важна и необходима.

Виды денег (какие бывают деньги?)

Под словом "деньги" понимается значительное множество их разновидностей, отличающихся "денежным материалом", способами обращения, использования, учета денежной массы, возможностью превращения одних форм денег в другие. Исторически унаследованная форма денег - монета, применение которой постепенно сужается. Но удобство монет при использовании в кассовых, торговых автоматах продляет их жизнь. Монеты удобны и в виде денежной "мелочи". Вместе с тем, как правило, монетные

деньги составляют лишь несколько процентов общей денежной массы. В гораздо большей степени денежное обращение обслуживается бумажными деньгами в форме банкнот (банковских билетов), выпускаемых Центральным банком страны. Бумажные деньги и разменная мелочь вместе взятые образуют наличные деньги, именуемые иногда просто денежной наличностью. Наличные деньги, которые многие воспринимают как деньги вообще, в действительности представляют собой лишь одну из форм денег, альтернативной которой являются безналичные денежные средства. Наряду с понятием "наличные деньги" в экономической литературе встречается близкое по смыслу выражение "символические деньги". В отличие от "товарных денег", чья стоимость как средства обмена, платежа подкреплена стоимостью товара, выполняющего роль денег, в символических деньгах это правило не соблюдено. Символические деньги представляют денежное средство, стоимость и покупательная способность которого как денег существенно выше, чем издержки их выпуска, то есть чеканки, печатания, а также выше, чем возможная выручка от продажи материала, из которого изготовлены денежные знаки, или от их реализации в качестве сувениров. Почти все бумажные деньги и большинство металлических, кроме разве что золотых и серебряных, с полным основанием могут быть названы символическими. Они стали деньгами лишь благодаря тому, что государство отдало им эту роль. При использовании таких денег не по прямому назначению получить за счет их продажи сумму, большую нарицательной стоимости, обозначенной на монете или бумажной купюре, можно только у собирателей денежных знаков - нумизматов. Одной из наиболее распространенных форм пользования безналичными деньгами стали денежные чеки. Владелец денежного чекового вклада, находящегося на его счете в банке, имеет основание и право выписывать чек на любую сумму денег, не превышающую сумму вклада, и предъявить такой чек к оплате или непосредственно использовать в качестве платежного средства. Тем самым чек реализует основную функцию денег - платежную, не будучи наличными деньгами. Благодаря чекам не надо носить все необходимые для покупки деньги с собой в кармане или портфеле, достаточно иметь свою чековую книжку. Ведь подписанный владельцем чек представляет собой приказ вкладчика своему банку о выдаче денег со счета или перевода на другой счет. Однако деньгами чеки не являются. Деньгами являются именно депозиты, то есть средства на счете в банке.

Чеки не являются универсальным платежным средством. Их прием может быть ограничен, они привязаны к определенному счету в банке, их сложно передавать другому лицу, они в большей степени нуждаются в проверке подлинности и подтверждении своей принадлежности собственнику. Чеки, широко используемые в финансовой практике ряда стран, в Кыргызстане только начали находить применение, чаще используется организациями, чем отдельными лицами.

Кроме чеков к числу специфических инструментов денежных расчетов, используемых для перевода денежных средств с одного счета на другой и осуществления тем самым денежных платежей, относятся входящие в практику денежного обращения пластиковые расчетные карты.

Со временем монеты утрачивают свое функциональное назначение и становятся не столько средством платежа, сколько средством накопления.

Требования к банкнотам

Итак, исторически деньги являются особым товаром, выполняющим роль всеобщего эквивалента. Посмотрим же на банкноты как на обычный товар - какими качествами должна обладать купюра, чтобы надлежащим образом выполнять свое предназначение?

Банкноты должны удовлетворять ряду требований, которые можно классифицировать по следующим признакам:

1. Покупательная способность. Неизменным атрибутом банкноты является ее номинальная стоимость (номинал). Для удобства пользователей номинал указан крупными цифрами на обеих сторонах купюры, а кроме того, повторен в литерном выражении (прописью). О том, что банкнота выпущена в обращение в соответствии с решением центрального банка и является официальным платежным средством, свидетельствует подпись председателя Национального банка - Торага.

2. Отражение историко-культурных традиций и культурного достояния страны. Банкноты - своеобразная "визитная карточка" страны и должны отражать ее историко-культурное наследие и национальный колорит. Поэтому банкноты украшают портреты деятелей культуры, памятники архитектуры, природные заповедники. Каждый элемент банкнот тщательно продуман в соответствии с общей концепцией дизайна, утверждаемой Государственной комиссией.

3. Долговечность. Банкноты в обращении подвергаются нелегким испытаниям и должны поэтому обладать устойчивостью к механическим повреждениям: к разрыву, истиранию, сгибанию и смятию. Каждая банкнота выдерживает до 5000 перегибов! Кроме того, купюры должны иметь возможность противостоять действию различных бытовых реагентов, растворов кислот, щелочей. Они не должны портиться и желтеть, как любая другая бумага, под действием солнечного света, высоких и низких температур. Для повышения устойчивости к загрязнению купюры обрабатываются специальными грязеотталкивающими составами.

4. Современный уровень развития науки и техники, широкое распространение автоматов, в том числе и в сфере банковских услуг, использование банкоматов и автоматических кассиров требует производства банкнот, обладающих способностью к автоматизированной обработке. Для этого в купюру включаются специальные машиночитаемые элементы, которые позволяют автоматам не только проверить подлинность купюры, но и определить ее номинал. Некоторые страны даже включают в бумагу, на которой изготовлены банкноты, микрочипы, содержащую подробные сведения об истории обращения купюры.

5. Защищенность от подделки. Для того, чтобы служить надежным средством платежа, банкнота должна быть хорошо защищена от возможной фальсификации. Конечно, не бывает банкнот, подделать которые невозможно, и задача центрального банка максимально усложнить работу фальшивомонетчикам, сделать процесс изготовления подделок "экономически нецелесообразным". Поэтому купюры содержат самые разные защитные элементы, включенные в бумагу на стадии ее производства и

внедренные в процессе печати, которые выполняют роль "ловушек" для фальшивомонетчиков.

Таким образом, любая банкнота - это самая настоящая энциклопедия, содержащая разнообразные сведения - исторические, технические, экономические. Надо только уметь их прочитать.

6. О чем могут рассказать деньги

Подходы к выбору сюжетов

Процедура планирования новой серии банкнот является сложным процессом, поэтому для разработки дизайна национальной валюты и определения сюжетов на банкнотах Указом Президента Кыргызской Республики была создана Государственная комиссия, в составе которой работают представители Национального банка, Правительства и Академии наук Кыргызской Республики.

Работа Государственной комиссии включает несколько этапов:

- подбор материалов и подготовка предложений по выбору исторических лиц и сюжетов для изображения на будущих банкнотах;
- рассмотрение предложений и предварительный отбор исторических лиц и сюжетов
- принятие решения по выбору эскизов для национальной валюты.

В мировой практике подходы к выбору сюжетов для национальной валюты различны. Например, непременным атрибутом банкнот Великобритании является портрет королевы Елизаветы II, банкноты США распознаются по портретам президентов. Каждому номиналу евро соответствует изображение определенного архитектурного стиля стран, входящих в еврозону.

Основным направлением в сюжетах национальной валюты Кыргызской Республики стало отражение историко-культурного наследия Кыргызстана. Лицевую сторону банкнот украшают портреты лучших представителей кыргызского народа: композитора Абдыласа Малдыбаева, балерины Бюбюсары Бейшеналиевой, создателя кыргызской письменности Касыма Тыныстанова, акына-письменника Тоголока Молдо, Алайской царицы Курманжан-датки, акына-импровизатора Токтогула Сатылганова, поэта Алыкула Осмонова, великого манасчи Саякбая Каралаева, мыслителя-философа Жусупа Баласагына.

На оборотной стороне представлены достопримечательности Кыргызстана: здания Филармонии, Театра оперы и балета, урочище Жети-Огуз, кумбиз Манаса, Узгенский архитектурный комплекс, Токтогульская ГЭС, величественная гора Хан-Тенгри, озеро Иссык-Куль; изображены сказочные образы эпоса "Манас", священная Сулайман - гора и мечеть Тахти-Сулайман.

История и культура Кыргызстана на банкнотах и монетах Кыргызской Республики

Абдылас Малдыбаев (1906-1978)

Творчество Абдыласа Малдыбаева - это целая эпоха в искусстве кыргызского народа. Без преувеличения можно сказать, что кыргызская музыка периода становления профессиональной письменной формы и творчество Малдыбаева тождественны.

Основоположник профессиональной музыкальной культуры Кыргызстана, композитор, автор, певец, Абдылас Малдыбаев создал первые произведения нового времени: песню, романс, хор, кантату, ораторию, музыкальную комедию, музыкальную драму, оперу.

Творчество Малдыбаева - свидетельство гармоничного сочетания двух взаимодополняющих начал; с одной стороны, он продолжатель богатейших многовековых национальных музыкальных традиций мироотражения, с другой - подлинный новатор, осуществивший коренной переворот в развитии национального музыкального искусства, обогативший язык кыргызской музыки.

7 июня 1906 года в семье уста Малдыбая родился будущий композитор Абдылас. Абдылас с детства любил музыку, всегда участвовал в ученических концертах и хорошо пел, чем заслужил прозвище "Ырчы бала". Как-то неосознанно и незаметно для себя самого Абдылас сложил свою первую песню. Она напоминала народные мелодии и говорила о чистой юношеской любви, и название было нежное и ласковое - "Акинай".

В 1922 г. он решает продолжить обучение и уезжает в Алма-Ату. Вскоре его как одаренного юношу принимают в казахско-киргизский институт просвещения. Здесь в его жизнь входит театр.

В 1926 г. после образования Кыргызской Республики во Фрунзе открываются новые учебные заведения. Часть института просвещения переводится сюда из Алма-Аты, и на базе его открывается педагогический техникум. А. Малдыбаев переезжает во Фрунзе и учится в педтехникуме вместе с К. Джантошевым, Дж. Боконбаевым, М. Элебаевым, С. Сасыкбаевым - первыми писателями Кыргызстана, с Г. Айтиевым - художником. Значение этого учебного заведения для кыргызской культуры огромно, оно стало колыбелью национальной литературы и искусства. На всю жизнь врезались в память студентов слова замечательного ученого и педагога Петра Кузьмича Юдахина: "Запомните, на вас смотрит и надеется целый народ!".

А. Малдыбаев увлекается театром, но основная его цель остается прежней - сочинение песен, музыки. По окончании в 1929 году Фрунзенского педагогического техникума он начал работать в национальной театральной студии, где проявился его талант актера. Выйдя впервые на сцену просто по замене заболевшего актера, очень скоро он уже играл в "Ревизоре" Гоголя, "Мятеже" Фурманова, "Жапалак Жатпасове" Шукурбекова.

А.Малдыбаев пробует свои силы в музыкальном оформлении спектаклей студии, а позже и театральных постановок. Забегая вперед, можно сказать, что одной из серьезных работ в этой сфере была музыка к спектаклю "Карачач", написанная вместе с П. Шубиным.

В 1930 г. в г.Фрунзе открывается музыкальный техникум, первое музыкальное заведение в Кыргызстане, и А. Малдыбаев стал его директором. А театральная студия преобразована в государственный театр. Поначалу Малдыбаев совмещал работу в музыкальном техникуме с актерской работой в театре, но через три года он окончательно переходит в театр. С того времени определились три линии в деятельности музыканта: Малдыбаев- композитор, Малдыбаев-певец, Малдыбаев - актер.

Кыргызский музыкальный театр начал свою деятельность, прочно опираясь на традиции народного искусства. В то же время непросто было на этой базе перейти к оперно-симфоническим формам исполнения, еще труднее это было в музыкальном творчестве. Заслуга А.Малдыбаева состоит в том, что в такой ситуации он смог органично совместить разные направления, найти верный путь реализации своих творческих возможностей в театре.

В 1936 году в Кыргызстан приезжают два молодых композитора - В.Власов (1902-1986) и В.Фере (1902-1971). Отныне эти имена вместе с А.Малдыбаевым будут постоянно стоять рядом, и станут символом понятия "кыргызская профессиональная музыка". Менее чем за три года кыргызский театр прошел путь от первого музыкального спектакля "Алтын кыз", к музыкальной драме "Ажал ордуна" и к оперной постановке - опере "Айчурек". 12 апреля 1939 г. - день премьеры "Айчурек" - стал днем рождения кыргызской национальной оперы.

После окончания войны Малдыбаев прошел специальный курс обучения по композиции в Московской консерватории. Его постоянно волновало все, что касалось киргизского искусства; это и положение театра, который с 1942 года уже был преобразован в оперный театр, и Союз композиторов, и воспитание национальных композиторских и актерских кадров. Он работал солистом в родном театре и, возглавляя союз композиторов, одновременно вел огромную общественную работу.

Насыщена и творческая жизнь А. Малдыбаева. Вместе с Власовым и Фере написана новая опера "На берегах Иссык-Куля". А затем новые редакции опер: это "Манас" в соавторстве с Власовым и Фере (1946 и 1966 г), и три редакции оперы "Токтогул" (1941 г. - в соавторстве с А.Венриком, 1956 г. - в соавторстве с М.Абдраевым, 1958 г. - в соавторстве с Власовым и Фере).

В 1946 году Малдыбаев, Власов и Фере создают Гимн Киргизской ССР (текст - А.Токомбаева, К.Маликова, Т. Сыдыкбекова, М. Токомбаева).

В последние годы жизни тяжелая болезнь не позволяет приступить к крупным сочинениям. А.Малдыбаев, продолжая работать в песенном-хоровом жанре песни, закладывает основы национальной романсовой лирики. Начинает писать мемуары, но, к сожалению, не успевает их закончить. 31 мая 1978 года его жизненный путь закончился...

Почти все произведения А.Малдыбаева исполнялись при жизни, пользовались успехом, его именем назван театр оперы и балета. Народный артист СССР, лауреат Государственной премии СССР, награжденный орденами

Ленина, композитор, актер, певец, А. Малдыбаев остается в памяти народа. Портрет Абдыласа изображен на банкноте 1 сом.

Бюбюсара Бейшеналиева (1926-1973)

Имя кыргызской балерины, народной артистки СССР, лауреата Государственной премии Кыргызской ССР имени Токтогула Бюбюсары Бейшеналиевой стало легендарным еще при жизни актрисы. Она олицетворяла собой рождение и утверждение

профессионального искусства хореографии Киргизии, становление балетного театра республики, первой балериной которого Бейшеналиева была более трех десятилетий.

Бюбюсара Бейшеналиева родилась 17 мая 1926 года в селе Таш-Тюбе Кантского района Кыргызской Республики в семье крестьянина - бедняка. Десятилетней девочкой она уехала в Ленинградское государственное хореографическое училище учиться искусству балета.

Молодая танцовщица очень скоро оправдала возложенные на нее надежды. И произошло это в балете "Чолпон" ("Утренняя звезда") М.Раухвергера, премьера которой состоялась 30 декабря 1944 года. Бюбюсара исполняла главную партию балета - Чолпон, и этот спектакль стал поистине путеводной звездой для национального искусства хореографии и самой Бейшеналиевой. Начиная со дня премьеры и вплоть до последних сценических выступлений в 1971 году, Бюбюсара Бейшеналиева танцевала этот спектакль, сначала партию Чолпон, затем - волшебницу Айдай.

С первый же сценических "шагов" ее творчество оказалось в центре внимания любителей хореографического театра. Бейшеналиева обладала редчайшей, присущей только великим художникам сцены способностью своим вдохновенным искусством захватывать людей, преображать их, силой своего таланта расширять круг зрителей, для которых это искусство становилось жизненной потребностью, а зачастую потрясением, заставляющим их по-новому увидеть прекрасное. Сценические образы, созданные Бейшеналиевой, романтические и возвышенные по своей природе, обладали удивительным свойством: они не только способствовали нравственному самоочищению, но и будили гражданское самосознание, высокое чувство ответственности перед людьми, перед самим собой, перед своей совестью. Бейшеналиева убеждала в правильности поступков своей героини, бескомпромиссности истинного чувства. И, зачастую, артистическое дарование Бейшеналиевой было решающим в том или ином спектакле; оно как бы скрывало, затушевывало далеко не бесспорное режиссерское решение, несовершенство танцевальной техники. В этом году Указом Президиума Верховного Совета Кыргызской ССР Бюбюсаре Бейшеналиевой было присвоено звание заслуженной артистки Кыргызской ССР.

Но слава не вскружила голову молодой балерине. Именно тогда Бюбюсара еще отчетливее поняла, как много надо еще сделать в своем мастерстве, танцевальной технике, чтобы добиться каких-то новых высот в искусстве. И она вновь едет в Ленинград и попадает в класс усовершенствования артистов, который вела знаменитый педагог Агриппина Яковлевна Ваганова. Это был интереснейший год учебы в классе, год, открывший молодой артистке необыкновенно широкие возможности классического танца.

Основные роли Бейшеналиевой, которые принесли ей всеобщее признание и огромную популярность: Мария и Зарема ("Бахчисарайский фонтан"), Одетта - Одиллия ("Лебединое озеро"), Тао Хоа ("Красный мак"), Аврора ("Спящая красавица"), Зейнеп ("Куйручук"), Фанни ("Большой вальс"), Медор ("Корсар"), Джульетта ("Ромео и Джульетта"), Лауренсия, Франческа ("Франческа де Риммини"), Сильфида ("Шопениана"), Китри ("Дон-Кихот") и другие. Созданные актрисой образы отличаются жизненной правдой и высоким гуманизмом, красотой и чистотой. Каждый спектакль с участием Бюбюсары Бейшеналиевой утверждал: театр - прекрасное и поэтическое искусство, основой которого есть и будет Артист.

Творческая личность большого мастера сцены Бюбюсары Бейшеналиевой оказывала огромное прогрессивное влияние на окружающих ее людей, учеников, коллег-артистов, хореографов, композиторов, сценаристов, дирижеров и, конечно, на любителей театрального искусства, многие из которых приобщились к красоте, осознали серьезность этого искусства благодаря вдохновенному танцу и актерской игре киргизской балерины. И все-таки главным для нее был театр, сцена, спектакль, ежедневный урок в балетном классе, каждодневная репетиция. Это была ее главная цель жизни, ради которой она жила и творила.

Тяжелая болезнь отнимала все больше сил. Но Бюбюсара Бейшеналиева по-прежнему самозабвенно репетировала в балетном классе, танцевала на сцене, интересовалась всем новым, что происходило в жизни, искусстве. В 1973 году 10 мая Бюбюсара Бейшеналиева ушла из жизни.

Артистка, балерина, депутат парламента, активный участник всех общественно важных событий в культурной жизни страны - такой многогранной и насыщенной была творческая жизнь Бюбюсары Бейшеналиевой. Больно осознавать, что прожила она до обидного мало. Сколько еще могла бы сделать она, выдающаяся актриса, человек большого, горячего, доброго сердца!

Живет в народе глубокая любовь и память о великой балерине современности, человеке большого обаяния и личной скромности, беззаветно посвятившей свою жизнь служению людям. Имя Бюбюсары Бейшеналиевой присвоено Киргизскому государственному институту искусств и одной из улиц города Бишкек. На доме, где проживала в последние годы балерина, установлена памятная мемориальная доска.

Касым Тыныстанов (1901-1938)

Касым Тыныстанов - родоначальник кыргызской письменной литературы, первый кыргызский ученый-лингвист, видный государственный и общественный деятель.

Короткую жизнь прожил Касым Тыныстанов, но она была яркой и

вместила в себя очень много. И некий предопределенный свыше смысл видится в том, что прожил он примерно столько же, сколько и великий Пушкин. Это, видимо, совсем не случайно, ибо талант и бескорыстное служение народу своему во все времена означали безоглядную жертвенность во имя его. Сегодня из небытия и забвения к нам возвращаются кощунственно и насильственно вырванные из нашей памяти имена. И первое среди них - имя Касыма Тыныстанова.

Сын и ровесник прошедшего бурного века, он родился в 1901 году на берегах Иссык-Куля, лазурные волны которого взрастили его юную музу. Восемнадцатилетним юношей опубликовал он свои первые стихотворения, будучи студентом Казахско-киргизского института просвещения в Ташкенте. Надо отметить, образование получил он на нескольких языках: учился в узбекской, затем русско-туземной школе, после этого - в уже упоминавшемся выше институте. Дар его был ранним и многогранным: поэт, ученый - языковед, общественный деятель с незаурядным организаторским талантом. Еще в 1924 году он разработал учебное пособие, в котором, кстати, был опубликован и выполненный им перевод "Интернационала".

Касым Тыныстанов, бесспорно, является одним из основателей кыргызской письменной литературы, будь то поэзия, проза или драматургия. Он - основоположник кыргызской языковедческой науки, им написаны труды в области грамматики, синтаксиса, лексикологии. Самое активное участие он принимал и в создании кыргызского алфавита. Уже одного этого с лихвой хватило бы не на одну полнокровную жизнь.

Чрезвычайно плодотворной была его научная и общественная деятельность на посту ответственного секретаря, а с 1925 года - председателя Киргизского отделения Академического центра Туркестанской АССР. Именно здесь впервые проявились его яркий талант ученого-исследователя и организатора. Наверное, нет надобности говорить подробно о том, какое значение имели эти годы его деятельности для кыргызской нации и развития ее культуры. А ведь в то время Касым Тыныстанов работал одновременно и редактором газеты "Эркин Тоо", закладывая основы не только кыргызской науки, но и молодой национальной печати. Вот пример полнокровной самоотдачи многогранной натуры.

Незаурядный интеллектуальный и организаторский потенциал К.Тыныстанова проявился и на посту народного комиссара просвещения Киргизской АССР. Именно в те годы закладывался фундамент бурного культурного роста, который способствовал могучему развитию национального

самосознания. И хотя это движение было позднее окрашено в багровые тона народной трагедии, сделанное Касымом Тыныстановым и его сподвижниками сыграло свою непреходящую роль. И сегодня мы, благодарные потомки, низко склоняем голову перед памятью тех, кто возложил свою жизнь на алтарь беззаветного служения своему народу.

Жизнь и деятельность К. Тыныстанова отмечена и такими важными вехами, как работа на посту научного сотрудника и директора Института культурного строительства республики. Он работал еще и в Киргизском педагогическом институте в качестве преподавателя, доцента в 1932 и профессора в 1936 годах. Думается, это достойный пример творческой, деловой состоятельности человека, который доказывает ее каждодневно и непрерывно.

Доклад "Основные принципы создания нового алфавита", сделанный в 1926 году на 1 съезде тюркологов в Баку, стал основополагающим документом в формировании и становлении новой киргизской письменности, явился первым научным открытием в киргизской лингвистике. К. Тыныстанов разработал "Проект орфографии киргизского литературного языка", первые учебники киргизского языка "Окуу китеби" ("Книга для чтения"), "Чондор үчүн алиппе" ("Букварь для взрослых"), "Биздин тил" ("Наш язык"), "Кыргыз тилинин морфологиясы жана синтаксиси" ("Морфология и синтаксис киргизского языка"). Им же составлен словарь терминов по языкознанию, изданный в 1933 г.

Стихи К. Тыныстанова стали печататься в начале 20-х гг. в казахских газетах, издающихся в Ташкенте. Первый поэтический сборник стихотворений издан в 1925 г. в Москве. Он был первым среди киргизских литераторов, который перевел на киргизский язык гимн "Интернационал", басни И.А. Крылова.

К. Тыныстанов в 1938 г. был необоснованно репрессирован. В 1957 г. был посмертно реабилитирован.

В настоящее время издаются труды Касыма Тыныстанова, в научный оборот вводятся насильно изъятые книги. В 1991 году состоялась торжественная церемония перезахоронения останков безвинно репрессированных, среди которых был и Касым Тыныстанов. Теперь и его имя навечно внесено в скорбные списки усыпальницы "Ата-Бейит".

Имя К. Тыныстанова увековечено в названии улицы в Бишкеке и педагогического института в Караколе. Установлен бюст и открыт дом-музей Касыма Тыныстанова в его родном аиле Чырпыкты на Иссык-Куле.

Тоголок Молдо (1860-1942)

Тоголок Молдо (Байымбет Абдрахманов) родился 10 июня 1860 года в местности Куртка центрального Тянь-Шаня, где было расположено одно из главных укреплений Кокандского ханства. Население этого района больше, чем в других местах Киргизии, испытывало на себе произвол и бесчинства кокандских феодалов. Оно жило в бесправии и нищете. Бесправие и нищета трудящихся, произвол и бесчинства манапов, войны и побиения между родами - таков фон, на котором протекало детство Тоголока Молдо.

В детские и юношеские годы Байымбета большое влияние оказал на него Музооке (младший брат деда) - знаменитый комузист-музыкант, прекрасный знаток быта и истории своего народа, замечательный сказитель киргизского народного эпоса. Заметив одаренность внука, старик решил передать ему все знания, какие приобрел за свою многолетнюю жизнь. Он много рассказывал Байымбету об истории своего народа, об иноземных захватчиках, которые безуспешно стремились покорить его родной край, о борьбе народа против этих завоевателей, о кокандских ханах, которые бесчеловечно эксплуатировали его земляков и соотечественников, о тиранстве и произволе манапов, о страданиях и печали бедняков. Музооке стремился передать своему одаренному внуку и глубокое знание киргизского устнопоэтического творчества. Он рассказывал ему удивительные народные сказки, исполнял отрывки из великого эпоса "Манас", из героических поэм "Курманбек", "Эр Тоштук", "Эр Табалды", "Джаныл-Мырза", "Мендирман". Он брал мальчика с собой, когда отправлялся странствовать по родному краю. Путешествуя с дедом, Тоголок Молдо встречался со многими певцами, комузистами, сказителями. Все это способствовало пробуждению поэтического дара и становлению мастерства молодого Байымбета. Он начинает сочинять песни и выступать с ними, а также исполнять отрывки из народного эпоса, в частности из "Манас". В своих воспоминаниях он в последствии писал, что его "стали называть манасчи (сказитель эпоса "Манас"), когда ему было восемнадцать лет". За свою приметную внешность - он был коренаст и плотен (кругляк) и за умение читать и писать акына прозвали "Тоголок Молдо". Впоследствии это прозвище стало его постоянным псевдонимом.

В дореволюционное время Тоголок Молдо за свои демократические взгляды и выступления в защиту простого народа неоднократно подвергался преследованиями со стороны баев и манапов.

Дореволюционное творчество Тоголока Молдо характеризуется реалистическим отражением тяжелого рабского положения простого народа, выражением его чаяний и надежд, призывом к стремлению осуществить свои светлые мечты. Особое место в творчестве Тоголока Молдо занимают плачи - причитания - "кошоки" и плачи - жалобы - "арманы". Тоголок Молдо является основателем жанра басни в кыргызской литературе.

Приход советской власти на кыргызскую землю, свобода, обретенная его народом, вдохновили акына на создание множества стихотворений, которые в рукописном виде были распространены среди народа. Это поэмы "Революция", "Свобода", "Наставление", "Наставление беднякам" и другие. В тридцатые годы Тоголок Молдо, несмотря на преклонный возраст, принимает самое активное участие в научно-исследовательской работе. Он становится внештатным научным сотрудником научно-исследовательского института киргизского языка и письменности.

В 1940 году общественность Киргизстана широко отмечала юбилей акына-орденоносца, посвященный 80-летию со дня его рождения и 65- летию творческой деятельности. За заслуги в деле развития кыргызской литературы, в связи с восьмидесятилетием Байымбета, Верховный совет республики наградил его Почетной грамотой, установив ему пожизненную пенсию.

Знарок кыргызского фольклора, Тоголок Молдо широко известен и как исполнитель эпоса "Манас". Впоследствии он записал вторую часть трилогии - "Семетей". Он собрал большое количество различных преданий, легенд, пословиц, поговорок. Произведения Тоголока Молдо стали издаваться с 1925 г. Первым изданием акына явилась поэма "Насыят" ("Наставление"), вышедшая в Москве в 1925 году. Еще два прижизненных издания акына выпущены в 1939 г. Все произведения творческого наследия выдающегося акына-писменника изданы и переиздаются на кыргызском и русском языках.

В 1938 г. Союз советских писателей Киргизии принимает его в число своих членов, а в 1939 г. Тоголок Молдо участвует в первой декаде кыргызского искусства и литературы в Москве, где он награждается орденом "Знак почета" за заслуги в области развития кыргызской литературы.

В 1941 году, когда началась Великая Отечественная война советского народа против фашистских захватчиков, Тоголок Молдо, как старейший боец нашей многонациональной литературы, становится в ряды героических защитников Родины. С первых же дней войны он разит врага своим острым пером, тем самым, вселяя веру в конечную победу советского народа, выражая думы и чаяния прогрессивного человечества, борющегося против фашизма. Его песни "Мы готовы", "Мы победим" и другие призывали советский народ на борьбу с врагом.

Акын не увидел окончательной победы над фашизмом. 4 января 1942 года он скончался. В столице республики установлен памятник Тоголоку Молдо. Его имя присвоено селам, школам, улицам городов республики.

Таков был жизненный путь, таковы условия формирования общественно-педагогических идей Тоголока Молдо, великого акына-писменника, классика кыргызской литературы, одного из лучших представителей многонациональной поэзии, выдающегося просветителя, любимого наставника молодежи.

Курманджан-датка (1811-1907)

Выдающее место в истории кыргызского народа занимает Курманджан-датка. А.Акаев назвал ее "мудрой матерью кыргызского народа, единственной женщиной в двухтысячелетний период истории Азии, совершившей невиданный политический взлет". "Алайская

царица" Курманджан была первой женщиной-дипломатом. Ее огромная заслуга перед отечеством заключается в том, что в смутное время политических раздоров она, не допуская кровопролития между двумя народами, сумела сохранить спокойствие на своей земле. Огромную роль сыграла дипломатия Курманджан-датки и в процветании Великого Шелкового пути. Курманджан-датка всю жизнь добивалась того, чтобы не было розни между кыргызами, чтобы они объединились в одно государство.

Биография Курманджан по-своему романтична. Родилась она в семье простого кыргыза - кочевника из рода монгуш на Алае. На восемнадцатом

году ее выдали замуж за человека, которого она впервые увидела в день свадьбы. Он ей не понравился, и она, вопреки традициям и религии, не пошла к мужу и осталась жить в юрте отца.

В 1832 г. Курманджан становится женой крупного феодала Алымбека, получившего от кокандского хана титул датки и право на управление всеми кыргызами Алая. Алымбек, вскоре став первым визирем ханства, часто отсутствовал, и Курманджан приходилось нести нелегкое бремя правительницы Алая.

В 1862 г. Алымбек в результате дворцовых интриг был убит. Курманджан, отомстив убийцам своего мужа, собрала около себя целую свиту преданных ей батыров. Ее признали бухарский эмир Музафар и кокандский Худояр-хан, присвоившие ей почетное звание датки, что было равноценно чину генерала царской армии. В России и в соседних государствах Курманджан была известна как "царица Алая". Соплеменники же называли ее "мать народа". Алайская царица Курманджан сумела в мрачную эпоху феодального деспотизма сохранить на Алае свободолобивый дух вольного кочевничества, традиционный быт и культуру кыргызского народа.

Курманжан Датка вошла в историю еще и как поэтесса, сочинявшая свои стихи под литературным псевдонимом Зыйнат. Произведения Курманджан - Зыйнат - это своего рода воззвания: она призывает все народы мира, независимо от их национальности и вероисповедания, к всеобщей дружбе и согласию.

С течением времени имя Курманджан стало легендарным, память о ней дошла до наших дней. Память, подкреплённая героическими, славными делами ее потомков: Кадырбек Камчибеков и Джамшибек Карабеков - внуки "алайской царицы" - стали членами большевистской партии, кавалерами боевых орденов Советской республики, а праправнук - Муса Мирзапаясович Адышев - видным ученым-геологом, президентом Академии наук Кыргызской Республики.

Курманджан Датка, "царица Алая", по общему признанию, - одна из интереснейших исторических фигур XIX столетия.

Токтогул Сатылганов (1864-1933)

Токтогул Сатылганов - акын-демократ, певец - импровизатор, виртуоз-комузист, философ и композитор - родился в Кетмень-Тюбинской долине в семье бедняка. С 13 лет сам стал слагать песни и играть на комузе.

В 1882 г. Токтогул одержал победу в поэтическом состязании - айтыше над известным придворным певцом Арзыматом. На этом состязании он показал себя не только непревзойденным певцом, но и бесстрашным обличителем зла, защитником интересов бедняков. Слава о нем облетела весь Кыргызстан.

Манапы, муллы, царские чиновники стали преследовать Токтогула за его вольнолюбивые стихи. Во время Андижанского восстания Токтогул был

арестован. Суд приговорил Токтогула к смертной казни, которая была заменена ссылкой на каторжные работы в Сибирь.

При помощи друзей Токтогул бежал с каторги и с величайшими трудностями добрался до родных мест. Народ с огромной радостью встретил своего певца, и с новой силой зазвучали его песни. Ненавидящие акына волостные правители посадили его в Наманганскую тюрьму, однако, в защиту народного поэта поднялся весь народ Южного Кыргызстана и Таласской долины, и власти были вынуждены освободить его.

Велико значение творчества Токтогула в истории становления и развития кыргызской литературы и искусства. Токтогул Сатылганов - певец, философ и композитор - занимает исключительное место в истории кыргызского народного искусства. Выдающийся человек своего времени, талантливейший художник-реалист, он справедливо считается зачинателем обличительной акынской поэзии.

В 1965 г. учреждена Государственная премия Кыргызской ССР в области литературы и искусства им. Токтогула Сатылганова.

Имя Токтогула присвоено Кыргызской государственной филармонии, городу, району, улицам, паркам, библиотекам, школам республики, ГЭС и водохранилищу. На родине акына и в столице республики в его честь воздвигнуты монументы.

В 1933 году Токтогул умер, окруженный любовью и уважением всего народа. Перед самой смертью он сложил песню, в которой говорится, что "народ будет всегда помнить своего певца". Предвидение Токтогула сбылось, - кыргызский народ хранит память о честном и беззаветном певце свободы.

Алыкул Осмонов (1915-1950)

Поэт Алыкул Осмонов родился в селе Каптал-Арык Панфиловского района в семье бедняка. Рано лишившись родителей, воспитывался в Пишпекском и Токмакском детдомах.

Закончив Фрунзенский педтехникум в 1933 году А. Осмонов работал в редакциях журнала "Чабуул" и газеты "Ленинчил жаш", а в 1937-1940 гг. был секретарем правления Союза писателей Киргизии.

Писать стихи А. Осмонов начал рано. В 1930 г. в газете "Сабаттуу бол" впервые было опубликовано стихотворение поэта "Красный обоз", а в 1935 г. издан первый поэтический сборник "Тандагы ырлар" ("Утренние стихи"). Два стихотворных сборника издаются в 1937 г.

В 1945 г. выпущен в свет сборник "Махабат" ("Любовь"), с которого начинается период яркого расцвета творчества А. Осмонова. Лучшие произведения А. Осмонова являются подлинными шедеврами кыргызской поэзии. Это поэмы "Толубай - знаток коней", "Мырза уул", "Кто это?", "Мой бедный Карагул". В 1943 - 1948 гг. им написан ряд драматических произведений: пьесы "Вторая бригада", "Объездчик Кооман", "Абылкасым Джанболотов", "Любовь", комедия "Надо отправиться в Мерке", либретто оперы "Чолпонбай".

Перу поэта принадлежат высокохудожественные переводы на кыргызский язык "Евгения Онегина" А.С. Пушкина, "Отелло", "Двенадцатая ночь" У. Шекспира, басен И. Крылова, а перевод "Витязя в тигровой шкуре" Ш. Руставели считается шедевром художественного поэтического перевода на кыргызский язык.

Ряд сборников стихотворений и поэм А. Осмонова изданы на русском, эстонском и английском языках. В последние годы жизни, будучи тяжело больным, поэт не оставлял пера, создавая наиболее зрелые оптимистичные и светлые произведения, прославляющие жизнь и труд.

А. Осмонов первым среди литераторов республики в 1967 г. был удостоен премии Ленинского комсомола республики (посмертно). В 1986 г. учреждена литературная премия Союза писателей Киргизии им. А. Осмонова.

Имя поэта присвоено средней школе № 68 г. Бишкек, ряду литературных объединений, фондов в республике, библиотекам, улицам городов и сел Кыргызстана.

Саякбай Каралаев (1894-1971)

Сказитель эпосов, сказочник, манасчи Саякбай Каралаев родился в селе Ак-Олен Иссык-Кульской области в семье бедняка.

Талант сказителя пробудила в нем еще в раннем детстве бабушка Дакиш - замечательная рассказчица народных сказок преданий, легенд.

Способный мальчик запомнил рассказы бабушки и других известных манасчи.

С 1925 г. С. Каралаев начал самостоятельные выступления, а уже с 1930 г. стал широко известен как выдающийся манасчи. С 1935 г. началась запись полного каралаевского варианта эпоса "Манас".

В 1937 г. была завершена запись первой части трилогии, затем последовали "Семетей", "Сейтек", продолжением которых явились ранее неизвестные истории Кенена, Алымсарыка и Кулансарыка. Общий объем этого варианта эпоса "Манас" составил 500 553 стихотворные строки. Он признан литературоведами наиболее полным, содержательным и высокохудожественным вариантом.

Записанный со слов С. Каралаева эпос "Манас" в 20 раз больше по объему "Илиады" и "Одиссеи", в 5 раз больше "Шахнаме", в 2 раза - "Махабхараты". С. Каралаев мог исполнять эпос "Манас" на протяжении нескольких месяцев подряд. Его по праву называют Гомером XX века.

Эпос "Тоштук" со слов С. Каралаева был записан и издан в 1938 г. на кыргызском, а в 1958 г. на русском языках. В 1929 г. издана первая его книга - рассказ "На заре свободы".

С. Каралаев известен не только как сказитель-манасчи, но и как автор сказок, поэм, рассказов, выпущенных отдельными изданиями.

Заслуги С. Каралаева были высоко оценены и отмечены правительственными наградами: тремя орденами Трудового Красного

Знамени, орденами "Знак Почета", медалью "За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг."

В 1939 г. ему было присвоено звание народного артиста Кыргызской ССР.

Жусуп Баласагын (XI в.)

Выдающийся средневековый поэт и мыслитель, основоположник тюркской поэзии, ученый-энциклопедист родился в г. Баласагын (вблизи современного Токмака) примерно в 1015-1018 гг. Дата и место смерти, а также место захоронения неизвестны.

В возрасте 50 лет Жусуп приступил к написанию первой в мировой поэзии классической поэмы на тюркском языке "Кутадгу билиг" ("Благодатное знание").

После восемнадцати месяцев работы поэма была завершена и автор в 1069-1070 гг. преподнес ее в дар караханидскому правителю кагану Табгач - Богра - Карахану Абу Али Хасану, за что был пожалован высокой придворной должностью Улуг Хасс-Хаджиб, соответствующей министру императорского двора.

В хорошо рифмованных звучных стихах Жусуп Баласагын изложил свое понимание справедливого правителя и благоденствующего государства, где все могут жить счастливо. В период политических смут в поэме провозглашались новые морально-этические основы для раздираемого междоусобицами общества. Стихи поэмы были очень популярны, они становились народными пословицами и поговорками.

Выдающийся общетюркский поэт, высокообразованный человек, ученый - энциклопедист создал первую тюркскую поэму.

Баласагын первым ввел в литературу наравне с господствовавшими тогда арабским и персидским языками и тюркский язык.

Переведенная на русский, кыргызский и другие языки поэма, созданная в XI в. на земле Ала-Тоо, открывает миру новые грани художественно-поэтического слова Востока, делая нас наследниками лучших достижений духовной культуры азиатских народов.

Кыргызская Государственная филармония им. Т.Сатылганова

Важнейшим этапом в становлении Кыргызского профессионального музыкального искусства, явилось создание Республиканской концертной организации - филармонии, которая была организована в 1936 году. На сегодняшний день Кыргызская Государственная

Филармония имени Токтогула Сатылганова, является крупным центром сохранения и пропаганды лучших образцов народного творчества,

современного музыкального искусства, духовного и художественного воспитания. Первым художественным руководителем Филармонии был видный русский музыкант, дирижер, большой знаток народной музыки П.Ф.Шубин - организатор первого профессионального оркестра. В его состав были привлечены лучшие музыканты - комузчи, кыякчи, певцы. Помимо произведений кыргызских авторов, в репертуар оркестра были включены сочинения русских, украинских и западноевропейских композиторов.

В кыргызской филармонии, как в основной концертной организации республики, в течение ряда лет, работают коллективы, вносящие огромную лепту в развитие музыкального искусства.

Кыргызский Государственный академический театр оперы и балета имени А. Малдыбаева

Здание Кыргызского Государственного театра оперы и балета имени Абдыласа Малдыбаева является выразительным памятником строительной и художественной культуры конца 40 - начало 50-х гг. XX века и входит в ансамбль зданий театральной площади. Архитектурный образ создан за счет освоения классического наследия и кыргызского народного прикладного искусства.

Первый проект театра был разработан в 1937-1938 гг. архитектором А. И. Лабуренко, переработан в 1950 г. с изменениями в процессе строительства архитектором П.П. Ивановым. Скульптурное оформление здания выполнено С.М. Мануйловой и В.А. Пузыревским, живописные и декоративное панно - художниками Г. А. Айтиевым, В. Х. Вейсом, А. Н. Михалевым, Ф. М. Стукошиным, В.С. Тюриным.

Урочище Джети-Огуз

Ущелье - каньон Джети-Огуз, длина которого составляет 37 км., является одним из чудес дикой природы. Оно находится на южном берегу озера Иссык-Куля. Огромные массивы елового леса, контрастируют с красно-песчаными склонами гор. В верховьях рек, в ущельях находятся озера, водопады, термоминеральные источники

с радоновой водой. Рядом с ущельем расположен санаторий Джети-Огуз, который функционирует круглогодично. Главной особенностью санатория является не имеющая аналогов в мире целебная вода с высоким содержанием радона. В лечебных целях используются также иловые грязи Джергалана. Зоологический заказник, интереснейшие ущелья-каньоны Бай-Тор, ледники, вершины Дружба (3800), Джети-Огузская стена с двойной вершиной Огуз-Баши (5170) привлекают любителей экотуризма и альпинистов.

Кумбез Манаса

Историко-культурный комплекс кумбез Манаса является музеем Манаса. В крупнейшем эпическом произведении мира "Манас" Таласская долина названа родиной своего героя. Эпос "Манас" по своим грандиозным масштабам превосходит все до сих пор известные эпические поэмы народов

мира. Эпос "Манас" сохранил для наших современников память о многовековой истории кыргызского народа, его философии, верованиях и героической борьбе за свободу и независимость. Легендарный образ Манаса является символом единения и возрождения кыргызского народа, его свободолюбия и стойкости. Кумбез Манаса, который по легенде является могилой богатыря Манаса, расположен в долине реки Кенкол, вблизи от древнего кыргызского кладбища "Гулистан". Монументальное сооружение 14 века находится в селе Таш-Арык Таласского района.

Узгенский архитектурный комплекс

Городу Узген история насчитывает более 2 тыс. лет. Он был основан тюрками в 8-9 вв., в центре оазиса на древнем караванном пути из Мавераннахра в восточный Туркестан. Через город Узген проходил торговый путь Великого Шелкового пути из Ферганы.

Выдающимися памятниками архитектуры города Узгена являются три мавзолея и минарет мечети Джамии, возведенные в XI-XII вв. из обожженного кирпича.

Наиболее раннее сооружение - средний мавзолей - относится к XI в. и первоначально строился как зиаратхана. Северный мавзолей является усыпальницей правителя Караханидского государства Алп-Кылыча (или Джалал ад-дина аль-Хусейна), о чем свидетельствуют надпись и год - 1153. Южный мавзолей был возведен в 1187 г. и принадлежал последнему представителю узгенской семьи династии Караханидов. В соответствии с архитектурными традициями того периода все мавзолеи обращены фасадом на юго-запад и представляют собой купольные сооружения с восьмигранной подкупольной системой арочных парусов.

К северо - востоку от мавзолеев расположен еще один памятник архитектуры XII в. - минарет мечети Джамии. Минарет представляет собой сужающуюся кверху башню, расположенную на восьмигранном цоколе с входом на винтовую лестницу. В 1923 г башня была надстроена фонарем.

Токтогульская гидроэлектростанция

Токтогульская гидроэлектростанция - памятник гидропромышленной архитектуры и истории, построена в 1962 г. по решению правительства СССР.

В 1979 г. была принята в эксплуатацию ЛЭП-500 (линия электропередач на 500 кв) и произошло объединение энергосистем севера и юга Кыргызстана, замкнулось кольцо объединенной энергосистемы Средней Азии.

Преобладающее значение гидроэнергетики в общем балансе энергетики Кыргызстана связано с наличием огромных гидроресурсов, валовый гидроэнергетический потенциал которых составляет 135,5 млрд. квт. ч., технический - 73 млрд. квт. ч., экономический - 48 млрд. квт. ч.

Каскад Токтогульской ГЭС вырабатывает 6 млрд. квт. ч. электроэнергии. Из них 3 млрд. квт. ч. энергии получает Узбекистан, около 3 млн. - Нарынская область, 136 млн. - Ошская область, 126 млн. - Чуйская область и через нее районы Казахстана.

Общая протяженность линии электропередач 13 165 км.

Хан-Тенгри - символ независимости

"От края и до края, вдоль всего горизонта, в ледниках и снегах стоит великая тьяньшаньская система. Вся она горит золотисто-оранжевыми и красными тонами заката, а "Хан-Тенгри" плывет сверху, как гигантский граненый рубин, вправленный в темно-бирюзовое небо" - так описывал эту величественную

вершину Семенов-Тяньшанский.

"Хан-Тенгри" (в переводе с кыргызского языка - "Властелин Неба") - удивительно красивая горная пирамида, прикрытая снежно-ледовым покрывалом. "Хан-Тенгри" - это одна из высочайших вершин Тянь-Шаня, достигающая семи тысяч метров над уровнем моря. Величественный пик Хан-Тенгри известен с давних пор. Письменное упоминание о горе Хан-Тенгри содержится в летописях, написанных более 1200 лет назад.

Воспетая в легендах и преданиях кыргызского народа труднодоступная вершина Хан-Тенгри привлекает своей красотой туристов и альпинистов со всего мира. Впервые увидев Хан-Тенгри, Семенов-Тяньшанский в своих дневниках записал: "Прямо на юг от нас возвышался самый величественный из когда-либо виданных мною горных хребтов. Он весь, сверху донизу, состоял из снежных исполинов. Посередине этих исполинов возвышались одна, резко между ними выделяющаяся по своей высоте белоснежная остроконечная пирамида, которая казалась с высоты превосходящей высоту остальных вершин вдвое".

Озеро Иссык-Куль

Высокогорное озеро Иссык-Куль - жемчужина Кыргызстана - расположено внутри Тянь-Шанских гор, на дне огромной тектонической впадины, на высоте 1606,7 м над уровнем моря.

По последним исследованиям, длина озера равна 178 км, ширина

- 60,1 км; площадь - 6280 км², длина береговой линии - 688 км, максимальная глубина - 702 м, средняя глубина - 278,4 м.

Среди крупных, высокогорных озер мира (1607,8 м над уровнем моря) оно занимает второе место после озера Титикака в Южной Америке по глубине (668 м) и первое - по объему воды (1738 км³).

Окружающие озеро горы - Терской Ала-Тоо на юге и Кунгей Ала-Тоо на севере - придают Иссык-Кулю географическую, климатическую, гидрологическую и экологическую неповторимость, обеспечивают уникальность климата, сочетающего климатические условия разных зон: морской, степной, горной и зоны вечных ледников.

Иссык-Куль славится теплыми пляжами, термоминеральными радоновыми источниками, альпийскими полянами, хвойными лесами паркового типа. Все это расположено рядом с завораживающими, притягивающими взоры вершинами и ледниками, среди которых немало высочайших горных вертикалей.

Эпос "Манас"

"Манас" - это энциклопедическое собрание всех кыргызских мифов, сказок, преданий, приведенное к одному времени и сгруппированное около одного лица - богатыря Манаса.

Ч. Валиханов

Кыргызский народный эпос "Манас" занимает особое место среди древней эпической поэзии народов мира. Он сопровождал духовную жизнь кыргызов в течение многих веков, сохраняя уникальную популярность народа. В нем освещены все стороны исторической жизни кыргызского

народа на протяжении многих веков. Главный мотив, пронизывающий обширное повествование трилогии - стремление кыргызских племен к сплочению в единый народ, к достижению независимости.

Эпос "Манас" по своим грандиозным масштабам превосходит все до сих пор известные эпические поэмы мира. Народные сказители - манасчи - могли пересказывать поэму в течение многих дней, поражая слушателей памятью и мастерством.

Весь эпос, представляющий трилогию о жизни и великих походах Манаса, его сына Семетея и внука Сейтека, только по варианту великого манасчи Саякбая Каралаева, составляет 500 553 стихотворных строк. Эпос "Манас" сохранил для наших современников память о многовековой истории кыргызского народа, его философии, верованиях и героической борьбе за свободу и независимость. Легендарный образ Манаса является символом единения и возрождения кыргызского народа, его свободолюбия и стойкости.

Непреходящая популярность "Манаса" в широких массах в значительной степени обусловлена его замечательными, художественными достижениями, меткостью и отточенностью поэтического слова, образной характеристикой и осязаемостью изображаемых в эпосе явлений социальной среды и окружающей природы.

Академик В.В. Радлов характеризовал кыргызский эпос "Манас" как поэтическое отражение всей жизни и всех стремлений народа. Манас - любимый эпический герой кыргызского народа.

О городе Ош и Сулайман-Тоо

Город Ош - "южная столица" Кыргызстана - расположен на юго-восточной окраине Ферганской долине, у подножья Кичик-Алайского хребта (севера-восточной части Памиро-Алая).

Ош - древнейший город в Кыргызской Республике, главной

достопримечательностью которого является расположенная в центре города уникальная по своей красоте Сулайман-Тоо (Сулайман-Гора), считающаяся священной с незапамятных времен.

Археологические находки на террасах Сулайман-Тоо подтвердили, что первое стабильное оседлоземледельческое поселение возникло здесь три тысячелетия назад. Это подкрепляется рисунками пещерной и наскальной живописи, обнаруженными непосредственно в Оше - в пещере "Навес Орлов" на Сулайман-Тоо, на Сурет-Таше, а также в окрестностях города.

На южном склоне величественной Сулайман-Тоо, таящей в своих недрах немало тайн глубокой древности, раскопано поселение земледельцев эпохи бронзы. Древность Оша была доказана благодаря усилиям Санкт-Петербургского археолога, профессора Ю.А. Заднепровского, результаты которого поддержал другой специалист - академик В.М. Массон.

Памятные монеты - история народа

Монеты из драгоценных металлов уже более не используются в системе расчетов, но в настоящее время в 75 странах мира ежегодно выпускается свыше 650 видов монет из драгоценных металлов, основное назначение которых - служить особым инструментом для вложения свободных денежных средств. На изготовление таких монет только в 1995 - 2000 г. в мире было израсходовано 553,8 тонн золота и 4976 тонн серебра.

Несмотря на то, что такие монеты объявляются официальным платежным средством стран-эмитентов, они практически не используются в качестве средства платежа. Как правило, на такие монеты устанавливаются низкие номиналы, тогда как содержание драгоценного металла в монетах велико. Так, например, наиболее массовые выпуски серебряных монет Австралии, Канады и США имеют номинал всего лишь 1 доллар, тогда как содержание серебра в них составляет 1 тройскую унцию (31,1 г), что эквивалентно примерно \$5.

Но драгоценный металл обуславливает основное содержание цены только для так называемых слитковых, или инвестиционных монет. Инвестиционные монеты характеризуются массовыми тиражами, простотой оформления и невысокой стоимостью производства, что позволяет осуществлять их реализацию по ценам, близким к текущей стоимости содержащегося в них драгоценного металла. Циркуляционные монеты, в свою очередь являются средством обращения и выпускаются, как правило, из менее дорогостоящего металла (в медно-никелевом исполнении). В отличие от инвестиционных и циркуляционных монет, коллекционные, или нумизматические монеты, характеризуются высокохудожественным дизайном и особым исполнением.

Основное назначение коллекционных монет - культурно-просветительное. Как правило, эти монеты выпускаются небольшими тиражами до 5 тыс. шт. Эти монеты изготавливаются на особых станках, и имеют повышенные требования к качеству чеканки. Так, монеты высшего международного качества пруф ("proof") отличаются так называемым "морозным узором", сочетающимся с идеально гладкой зеркальной поверхностью.

Памятные монеты "Манас-1000", посвященные 1000-летию эпоса Манас

В ознаменование 1000-летней годовщины эпоса "Манас" Национальный банк 11 августа 1995 года выпустил в обращение золотые и серебряные юбилейные монеты номиналом 100 и 10 сомов, соответственно. Монеты имеют статус официального платежного средства на территории Кыргызской Республики.

Нумизматические юбилейные монеты "Манас-1000" являются первыми монетами в истории независимой Кыргызской Республики. Они имеют высшее международное качество "proof". Это означает, что на зеркальной поверхности монет не должно быть ни единой царапины. Поэтому монеты помещены в специальные акриловые капсулы, предохраняющие их от повреждений.

На лицевой стороне золотой монеты помещено изображение скачущего на коне Манаса в боевых доспехах на фоне рельефного числа 1000. Композиционное решение отражает образ Манаса, пронесенный в памяти кыргызского народа сквозь многие века как символ единения и стойкости. Всадник держит копьё в левой руке не в боевом положении, что подчеркивает миролюбивый характер героя-защитника.

Об этом свидетельствует надпись в верхней части монет - "Айкөл Манас", что означает "Манас великодушный". В нижней части указан номинал монеты "100 сом". В левой части - метка, обозначающая вес монеты и чистоту золота (Au 996/6,22).

На оборотной стороне монет находится герб Кыргызской Республики и год выпуска монет в обрамлении национального орнамента. В центре герба на фоне озера и отрогов Ала-Тоо, над которым восходит солнце, расположено изображение белого сокола с распростертыми крыльями, символизирующее свободу и независимость Кыргызстана.

На лицевой стороне серебряной монеты скачущий на коне Манас изображен высоко над снежными хребтами Кыргызстана. Высоту и красоту гор подчеркивает парящий над горами беркут. В нижней части монет указан номинал "10 сом". В левой части - метка, обозначающая вес монеты и чистоту серебра (Ag 925/28,28).

Монеты помещены в футляры, изготовленные Объединением народных художественных промыслов "Кыял" (Кыргызстан) из ценной породы древесины - орехового лапа.

К каждой монете приложен сертификат и буклет с кратким описанием монеты.

Памятные монеты "Ош - 3000", посвященные 3000-летию г. Ош

С 28 августа 2000 года Национальным банком введены в обращение юбилейные монеты "Ош - 3000" номиналом 100 сомов.

Нумизматические юбилейные монеты "Ош - 3000", посвященные 3000-летию г. Ош, отчеканены из золота и имеют высшее международное качество "proof". Монеты имеют статус официального платежного средства на территории Кыргызской Республики.

На переднем плане лицевой стороны монет изображены наскальные рисунки "Даваньские кони", на заднем плане очертания Сулайман-горы. В правой части монет указаны номинал монеты "100 сом", и метка, обозначающая вес монеты и чистоту золота (Au 916/7,78).

На оборотной стороне монет изображен герб Кыргызской Республики и год выпуска (2000 год).

Каждая монета помещена в отдельную шкатулку, и к каждой монете приложен сертификат и буклет с кратким описанием монеты.

Памятные монеты "Хан-Тенгри", посвященные 10-летию независимости Кыргызской Республики и Международному году гор

Нумизматические юбилейные монеты "Хан-Тенгри", посвященные 10-летию независимости Кыргызской Республики и Международному году гор, отчеканены из серебра и имеют высшее международное качество "proof". Монеты имеют статус официального платежного средства на территории Кыргызской Республики.

На лицевой стороне монет изображена величественная гора "Хан-Тенгри", символизирующая свободу и независимость Кыргызской Республики. В нижней части указан номинал монеты "10 сом". В левой части - метка, обозначающая вес монет и чистоту серебра (Ag 925/28,28).

На оборотной стороне монет изображен герб Кыргызской Республики, круговая надпись "Эгемен Кыргыз Республикасына он жыл" ("Независимой Кыргызской Республике 10 лет") и год выпуска монеты (2001).

Каждая монета помещена в отдельную шкатулку, и к каждой монете приложен сертификат и буклет с кратким описанием монеты.

Памятные монеты "Архар" и "Эдельвейс", посвященные Международному году гор

Памятные нумизматические монеты "Архар" и "Эдельвейс", посвященные Международному году гор, отчеканены из серебра и имеют международное качество "proof". Монеты имеют статус официального платежного средства на территории Кыргызской Республики.

На лицевой стороне монет "Архар" на фоне удивительно красивой, труднодоступной вершины изображен Тянь-Шаньский архар служивший символом отваги и благородства для наших предков. В верхней части монет находится надпись "Теңир -Тоо" (Священные горы), в левой части - надпись "Архар" (Ovis Ammon Karelini), а в нижней части указан номинал монеты "10 сом". В правой части находится метка, обозначающая вес монеты и чистоту серебра (Ag 925/28.28).

На лицевой стороне монет "Эдельвейс" на фоне красивой прикрытой снежно-ледовым покрывалом горной пирамиды расположено изображение цветка эдельвейса - символа гор. В верхней части монеты находится надпись "ТЕҢИР-ТОО" (Священные горы), слева - надпись "АКМАНДАЙ. LEONTOPodium", а в нижней части указан номинал монеты "10 сом". В правой части находится метка, обозначающая вес монеты и чистоту серебра (Ag 025/28.28).

На оборотной стороне монет "Архар" и "Эдельвейс" отображен герб Кыргызской Республики и год выпуска монеты (2002 год), а также круговая надпись - "ЭЛ АРАЛЫК ТОО ЖЫЛЫ" (Международный год гор).

Каждая монета помещена в отдельную шкатулку, и к каждой монете приложен сертификат и буклет с кратким описанием монеты.

Коллекционные монеты серии "Кыргызская государственность"

С 8 мая 2003 года Национальным банком введены в обращение памятные монеты серии "Кыргызской государственности", посвященные 2200-летию кыргызской государственности и 10 - летию национальной валюты. Монеты номиналом 10 сом отчеканены из стерлингового серебра и имеют высшее международное качество "proof". Элементы дизайна монет выполнены по уникальной технологии с использованием золота Au 999. Монеты имеют статус официального платежного средства на территории Кыргызской Республики.

На лицевой стороне монеты "Генезис кыргызской государственности" расположены изображения археологических памятников различных периодов от древности до современности, отражающих различные эпохи становления и развития кыргызской государственности. Бронзовая декоративная накладка в виде головы тигра - символа власти, относится к V-III вв. до нашей эры, периоду зарождения кыргызской государственности. Тюркешская монета - первая монета, изготовленная на территории Кыргызстана в начале VIII века нашей эры. Башня Бурана - уникальный памятник истории и архитектуры Кыргызстана XI столетия, является одной из сохранившихся реликвий Великого Шелкового Пути. Государственный флаг Кыргызской Республики - символ современного Кыргызского государства. Все элементы изображены на матовой рельефной поверхности декоративных форм, которые в сочетании с зеркальной поверхностью фона создают ощущение движущегося колеса. Объединяющим композицию монеты элементом служит выполненное золотом стилизованное изображение тундука кыргызской юрты, олицетворяющее единение народов Кыргызстана и связь поколений.

На лицевой стороне монеты "10 лет национальной валюте" расположены изображения всех монет суверенного Кыргызстана, выпущенных за 10-летнюю историю национальной валюты и сохранивших память о выдающихся вехах в истории Кыргызстана: юбилейные золотые монеты "Манас - 1000" и "Ош - 3000", серебряные монеты "Манас - 1000", "Хан-Тенгри", "Архар" и "Эдельвейс". Объединяющим элементом композиции лицевой стороны монеты служит выполненное золотом стилизованное изображение тундука кыргызской юрты.

В правой части размещена надпись (10 сом), обозначающая номинал монеты. В нижней части - метка, обозначающая чистоту серебра и вес монеты (Ag 925/28.28).

Основным композиционным мотивом оборотной стороны является герб Кыргызской Республики. В нижней части в обрамлении национального орнамента расположен год выпуска монет (2003).

На оборотной стороне монет "Генезис Кыргызской государственности" находится круговая надпись "Кыргыз мамлекеттүүлүгүнө 2200 жыл" ("2200 лет кыргызской государственности").

В центре монеты "10 лет национальной валюте" в обрамлении национального орнамента расположена надпись "Улуттук валютага 10 жыл" ("10 лет национальной валюте").

7. О защитных элементах национальной валюты и проблеме фальшивомонетничества

Валюта каждой страны - это отражение истории, состояния экономики и политики государства. Являясь посредником в торговых сделках и межгосударственных отношениях, национальная валюта для выполнения своих функций должна пользоваться доверием и, следовательно, надежно защищаться от подделки. Зная защитные признаки, по которым можно определить подлинность той или иной валюты, можно наверняка избежать неприятностей, связанных с приобретением поддельных банкнот.

Как делаются деньги?

Изготовление банкнот - сложный и окутанный тайной процесс. Ведь они должны быть изготовлены так, чтобы подделать их было практически невозможно.

Банкноты изготавливаются в 2 этапа: сначала производится специальная банкнотная бумага, а затем на бумагу наносится изображение. На каждой стадии создаются специализированные защитные элементы, своеобразные "ловушки" для фальшивомонетчиков. Защитные элементы бумаги - это водяной знак, защитная нить, защитные волокна. Защитные элементы печати - это специальные краски, которые определяются только с помощью "умных приборов", сложные орнаменты и узоры, ну и, конечно же, специальные способы печати. Именно специальная печать "инталио" придает надписям на банкнотах рельеф и шероховатость. А для того, чтобы определить наличие рельефа на банкноте, не надо иметь специальных приборов - достаточно просто поведи пальцами по поверхности банкноты в области портрета, цифр номинала и надписей.

Создание банкноты - это сложная задача, при решении которой необходимо объединить различные и часто противоположные требования: банкнота должна быть надежно защищенным от подделок документом и, в то же время, произведением искусства. Естественно, в каждой стране свой подход к созданию и изготовлению банкнот.

Как защитить себя от подделки?

Прежде всего, получая банкноты, надо проверять их подлинность (как говорится, "доверяй, но проверяй"). Банкноты национальной валюты изготовлены с использованием последних достижений технологии и содержат более 20 защитных элементов, предохраняющих купюры от подделки и позволяющих проверить подлинность банкнот на трех уровнях: любым человеком без вспомогательных детекторов, кассовым персоналом, и экспертами.

На что нужно обращать внимание, чтобы быстро проверить банкноту:

1. **ВЫСОКОКАЧЕСТВЕННАЯ БУМАГА.** Банкноты изготовлены на специальной высокосортной бумаге и обладают неповторимым ощущением банкнотной бумаги. Характерно субъективное ощущение хруста, жесткости и плотности бумаги.

2. **ВОДЯНОЙ ЗНАК.** Водяной знак должен быть виден с обеих сторон банкноты при рассмотрении банкнот "на просвет".

- Банкноты 1993 г. выпуска номиналом 1, 5, 20 сомов и 1, 10, 50 тыйинов содержат на всей поверхности банкноты водяной знак в виде беркута.

- Банкноты 1994-1995 гг. выпуска номиналом 1, 5, 10, 20, 50, 100 сомов содержат на белом поле банкноты водяной знак в виде портрета Токтогула Сатылганова.

- Банкноты 1997, 2000 и 2002 гг. выпуска номиналом 1, 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500, 1000 сомов содержат на белом поле банкноты индивидуальный водяной знак или портрет, соответствующий портрету на банкноте, также банкноты номиналом 20, 50, 100, 200, 500, 1000 сомов дополнительно имеют водяной знак в виде номинала купюры.

3. **ЗАЩИТНАЯ НИТЬ** с микрошрифтом в виде номинала купюры. Высокопрочная нить (или полоска шириной 1-1,5 мм), окрашенная, иногда магнитная, внедряется в бумагу.

- На банкнотах 1993 г. выпуска защитная нить отсутствует.

- На банкнотах 1994-1995 гг. выпуска и на банкноте номиналом 1 сом 2000 г. выпуска защитная нить на просвет выглядит, как сплошная темная полоса с микротекстом внутри банкнотной бумаги.

- На банкнотах 1997 и 2002 гг. выпуска имеется металлизированная защитная нить оконного типа с указанием цифрового номинала и орнамента.

4. **ИРИДЕСЦЕНТНЫЙ ЭЛЕМЕНТ** на оборотной стороне банкноты выполнен специальной краской и представлен национальным орнаментом и цифровым номиналом.

На банкнотах 200,500 и 1000 сомов золотистый иридесцентный элемент представлен в виде прямоугольника, содержащего национальный орнамент и цифровой номинал, а на банкнотах 50 и 100 сомов выполнен в виде в национального орнамента.

5. **ГОЛОГРАММА** (оптический эффект). Этот эффект заключается в изменении цвета, а порой и изображения на выделенных участках банкноты при повороте ее под разным углом к свету.

- Только на банкноте 100 сомов 2002 г. выпуска - серебристая фольга выполнена в форме көөкөр.

- На 200 сомов - золотистая фольга вытиснена в форме ромба. На фольге 100 и 200 сомов имеются вытисненные указания номинала, шероховатые на ощупь.
- На 500 сомов - голограмма в форме стилизованного изображения беркута. Сюжет голограммы - национальный орнамент, число 500 и международный код кыргызской национальной валюты "KGS".
- На 1000 сомов - голограмма в форме стилизованного национального орнамента. Центральный элемент голограммы состоит из логотипа Национального банка и цифрового номинала купюры.

Голограммы окружены орнаментальными линиями, выполненными рельефной печатью.

6. СКРЫТОЕ ИЗОБРАЖЕНИЕ в виде цифрового номинала расположено в центре купюры на лицевой стороне банкноты (кроме банкнот 1993 года первого выпуска), на банкнотах номиналом 50, 100, 200, 500, 1000 сомов 2002 года выпуска скрытое изображение расположено в виде вытисненного цифрового номинала. Также в прямоугольнике в правом нижнем углу на лицевой стороне банкноты номиналом 50, 100, 200, 500, 1000 сомов 1994-1995 и 2000-2002 г.г. выпуска размещено рельефное изображение национального орнамента. Если его рассматривать под разными углами, можно увидеть число, соответствующее номиналу. В правой нижней части портрета Тоголок Молдо на банкноте номиналом 20 сомов 1994 года выпуска заметно число "20", проявляющееся при рассмотрении банкноты под различными углами.

7. МИКРОТЕКСТ (микрошрифт, микропечать). При рассмотрении банкноты в лупу можно увидеть, что часть рисунка составляют не просто линии, а микротекст, многократно повторяющий достоинство банкноты, название банка и т.п.

8. ПОЛОСКОВЫЙ КОД - для удобства работы кассиров с упакованными в пачки банкнотами, справа и слева по краям банкнот расположен полосковый код. Код индивидуален для каждого номинала и присутствует на всех банкнотах третьего выпуска (2000 и 2002 гг.) кроме 5 и 10 сомов 1997 г. выпуска.

9. РЕЛЬЕФНОСТЬ (ШЕРОХОВАТОСТЬ) ИЗОБРАЖЕНИЯ на лицевой стороне купюры в области надписей, портрета и меток для людей с ослабленным зрением.

10. ЗАЩИТНЫЕ ВОЛОКНА. При производстве бумаги для денег в нее добавляют волокна, окрашенные (тогда они видны невооруженным глазом) или бесцветные (но светящиеся в УФ-лучах). Волокна распределены беспорядочно на всей поверхности банкноты.

11. СОВМЕЩАЮЩИЙ РИСУНОК (сквозной регистр). Небольшие изображения, размещенные в определенных местах лицевой и оборотной стороны банкноты, на просвет образуют совмещенный рисунок в виде логически завершенного орнамента.

12. КОД ДЛЯ СЛЕПЫХ. Нанесенные специальным методом рельефные обозначения, чаще всего в виде различных геометрических фигур (по типу азбуки Брайля), были специально разработаны для людей с ослабленным зрением. Каждому номиналу банкнот третьего выпуска (1997, 2000 и 2002 гг.) соответствуют определенные фигуры.

13. СПЕЦИАЛЬНАЯ КРАСКА. В краски добавляются различные пигменты, светящиеся в УФ-лучах, или мельчайшие гранулы металла, придающие краске металлический блеск.

Нужно обращать внимание на вышеуказанные защитные элементы в комплексе, т.е. на все сразу. Более подробные сведения о защитных элементах изложены в буклетах, которые можно бесплатно получить в любом учреждении НБКР.

Следует помнить, что преступники стараются придать своим "произведениям" вид изношенных банкнот, чтобы скрыть отличия от подлинных банкнот. А таких отличий может быть много. Как правило, отличительными признаками фальшивок являются:

- нечеткость изображений;
- отсутствие рельефа и шероховатости в области надписей и портретов;
- плохое качество водяного знака или вообще его отсутствие;
- отсутствие защитных волокон и защитной нити;
- отсутствие латентного (скрытого) изображения цифрового номинала в прямоугольнике, расположенном в правом нижнем углу банкноты;
- расположенные на лицевой и оборотной сторонах банкнот элементы сквозного регистра при изучении банкноты "на просвет" (то есть в проходящем свете) не образуют единого орнамента.

Таким образом, сомнительную банкноту следует сравнить с настоящей банкнотой, подлинность которой не вызывает сомнения.

1. Внимательно рассмотреть банкноту, обратив внимание на качество исполнения мелких деталей.

2. Проверить наличие защитных волокон, особенно четко видных на белом поле банкноты.

3. На ощупь проверить наличие рельефа в области надписей и портрета.

4. На просвет изучить водяной знак, обратив внимание на сочетание темных и светлых участков, обеспечивающее выразительность портрета.

5. На просвет проверить совмещение элементов сквозного регистра, расположенных на лицевой и оборотной сторонах. Накладываясь друг на друга, фрагменты сквозного регистра должны образовать логически завершенный национальный орнамент.

6. Расположив банкноту на уровне глаз, изучить область прямоугольника, расположенную в правом нижнем углу купюры высоких номиналов. На подлинной банкноте под определенным углом зрения становятся видны цифры соответствующего номинала.

Что делать, если купюра вызывает сомнение в подлинности?

Прежде всего, не надо пытаться ее сбить: это уголовно наказуемо. Необходимо обратиться в ближайший отдел внутренних дел. А лучше всего передать ее на экспертизу в Национальный банк: ведь банкнота может оказаться подлинной, и тогда после проведения экспертизы заявителю будет возмещена стоимость банкноты по номиналу.

Проблема фальшивомонетничества

Банкноты всегда были лакомым кусочком для фальшивомонетчиков. История свидетельствует: как только появились деньги, их сразу же стали подделывать. По древним германским законам за подобное преступление отрубали большой палец, иногда четвертовали. В средневековой Франции за подделку денег отсекали руки. В Англии фальшивомонетчиков варили живьем. В Новгороде в 1462 году народ утопил в Волхове нескольких человек, обвиненных в изготовлении фальшивых монет.

В настоящее время во многих странах внутреннее законодательство составлено в соответствии с Женевской конвенцией 1929 года (Международной конвенцией по борьбе с фальшивомонетничеством). В этом документе говорится о том, что фальшивомонетничество является преступлением, что поддельные банкноты подлежат конфискации и расследование преступлений, связанных с фальшивомонетничеством, должно проводиться централизованным органом, который устанавливает тесные связи с полицией страны, организацией - эмитентом банкнот и с международными партнерами.

Согласно классификации ИНТЕРПОЛа фальшивки подразделяются по масштабности на суперподделки, серьезные подделки и "несерьезные" или "случайные" подделки. Суперподделками Международная полиция называет фальшивые банкноты, которые изготавливаются на специальном оборудовании массовым тиражом. Так, например, во время II мировой войны фашистская Германия организовала сверхсекретное производство денег своего противника - Великобритании. В специальный лагерь были собраны ведущие специалисты в области производства банкнот, которые трудились над созданием "псевдо-фунтов стрелингов", как две капли воды похожих на настоящие. Изготовленные таким образом поддельные банкноты разбрасывались с самолетов над территорией Великобритании с целью подорвать экономику страны.

Изготовленные крупным тиражом с помощью коммерчески доступного оборудования подделки ИНТЕРПОЛ называет "серьезными подделками", так как они могут нанести значительный ущерб экономике страны. Ну, а довольно широко распространенные случаи изготовления цветных копий, нарисованные вручную "произведения искусства" представляют угрозу разве что карману отдельных обывателей.

Прошло уже 10 лет с тех пор, когда наша страна впервые выпустила в обращение свою национальную валюту. К сожалению, появились фальшивки и у нас. Конечно, их немного, и до качества "суперподделок", которые может распознать только специалист, им далеко, но все же при расчетах, особенно в сумерках, нужно внимательно рассматривать принимаемые банкноты.

Как правило, в Национальный банк поступают фальшивки, уже не раз сыгравшие роль платежного средства. Поэтому ущерб от подделки исчисляется не только ее номинальной стоимостью, но и количеством "оборотов", которые она совершила, прежде чем была обнаружена. Недостаточная информированность населения, излишняя доверчивость - все это факторы, способствующие распространению фальшивых банкнот.

В Кыргызстане можно назвать три наиболее масштабных случая изготовления поддельных банкнот. В 1994-1995 гг. это были изготовленные

типографским способом подделки банкнот 20 сомов. Однако низкое качество исполнения, отсутствие водяных знаков и других элементов защиты не позволяет отнести эти подделки к категории опасных. В 1995 году стали поступать фальшивки, изготовленные на черно-белом копировальном аппарате и затем раскрашенные цветными карандашами. Сама идея изготовления таких грубых низкопробных подделок может показаться абсурдной, однако в этом случае фальшивомонетчики сделали ставку на доверчивость и недостаточную информированность населения. Проведенная Национальным банком образовательная кампания позволила достаточно быстро пресечь распространение подобных подделок. Третьим и наиболее серьезным случаем, раскрытым силовыми структурами в 1997 году, является деятельность "Балыкчинской группы". Уяснив, что свидетельством подлинности банкнот является водяной знак и защитная нить, фальшивомонетчики изготавливали свою "продукцию", нанося изображение на содержащую водяной знак бумагу с помощью настольной издательской системы. Несмотря на наличие присущих подлинным банкнотам водяного знака и защитной нити, эти подделки достаточно легко распознаваемы из-за низкого качества печати.

Что чаще всего подделывают?

Внимание фальшивомонетчиков привлекают в первую очередь те денежные знаки, подделывать которые экономически выгодно. В то же время, преступникам намного труднее сбыть поддельные банкноты высокого достоинства, так как крупные купюры люди рассматривают более внимательно. Кроме того, банкноты более высоких номиналов обладают более высокими защитными характеристиками. Поэтому в Германии, например, чаще всего подделывались банкноты 100 и 50 марок, а не 500 и не 1000. В Кыргызстане же сейчас наиболее популярной среди мошенников купюрой являются банкноты высоких номиналов.

Фальшивые банкноты с высокой степенью идентичности с подлинными купюрами встречаются крайне редко. Такая подделка предполагает использование "родных" технологий, начиная с изготовления бумаги, красок и т.п., наличия специального оборудования и требует привлечения широкого круга специалистов. Вполне понятно, что организация такого производства не может остаться незамеченной, а "себестоимость" продукции окажется весьма значительной. Большинство фальшивых банкнот изготавливаются сегодня по упрощенным технологиям, которые, в лучшем случае, лишь имитируют те или иные признаки подлинности. Как правило, выявить такую подделку можно и без специальной криминалистической экспертизы. Достаточно тщательно рассмотреть купюру и проконтролировать ее по ряду признаков.

Если при этом воспользоваться простейшими техническими средствами контроля, то вероятность ошибки практически сведется к нулю. В последние годы широкое распространение получили фальшивые банкноты, изготавливаемые с помощью высоколинейтурных цветных принтеров и цветных копировальных аппаратов с высокой разрешающей способностью.

Выполненные подделки не отличаются качеством и легко выявляются при тщательном рассмотрении – линейная либо точечная структура изображения заметна даже невооруженным глазом, либо при незначительном увеличении. Распространение такого рода фальшивок объясняется сравнительно простой технологией их изготовления. В ближайшие годы можно ожидать появления на мировых рынках все более качественной цветной копировальной техники, обеспечивающей, соответственно, достижение более значительного сходства копии с оригиналом. Следовательно, может повыситься и "качество" фальшивых банкнот, изготавливаемых с помощью этой техники. Однако даже в этом случае, вряд ли следует ожидать высокой степени идентичности с подлинными купюрами.

Установление подлинности бумажных денежных знаков заключается в определении соответствия использованных материалов, полиграфического оформления и реквизитов технологическим нормам или имеющимся описаниям и образцам, а также в установлении наличия индивидуального комплекса технологической, полиграфической и физико-химической защиты, предусмотренной для каждого конкретного объекта (банкноты). Во всех случаях вопрос о подлинности исследуемых банкнот решается путем их сравнения с подлинными образцами или соответствующим описанием.

В коллекции Национального банка имеются фальшивки самого разного вида - от нарисованной от руки 20 - сомовой купюры до достаточно хорошо выполненных методами плоской печати фальсификаций.

Ручной способ подделки встречается крайне редко и относится к числу самой примитивной разновидности фальшивки. Она изготовлена ручным способом на обычной потребительской бумаге, без имитации водяного знака и защитной нити. Все изображения нанесены и раскрашены цветными карандашами и обычной шариковой ручкой.

Раскрашенная черно-белая копия не требует специального оборудования для распознавания фальшивки, надо всего лишь внимательно ее рассмотреть. Изображения на лицевой и оборотной сторонах банкнот нанесены способом черно-белого ксерокса, а затем раскрашены цветными карандашами. Вместе с тем, бумага не имеет водяных знаков и защитной нити. При изучении банкнот в ультрафиолетовых лучах бумага ярко светится, что позволяет легко обнаружить фальшивки.

Фальшивка, изготовленная методом струйной печати с имитированными водяными знаками по цветовым характеристикам близка к подлинным банкнотам, однако, рисунки не имеют необходимой четкости исполнения, что заметно уже при обычном осмотре, при увеличении же определяется их точечная структура. Водяной знак имитирован нанесением изображения на белое купонное поле на оборотной стороне купюры и в проходящем свете проявляются в виде расплывчатого темного пятна. Поддельная "защитная нить" в проходящем свете не видна, в отличие от подлинной нити. Характерно, что краски на фальшивке расплываются при попадании воды.

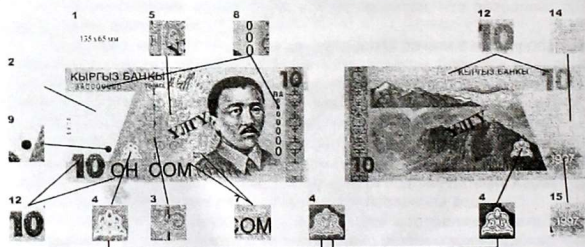
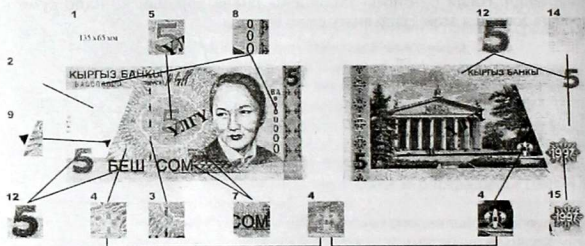
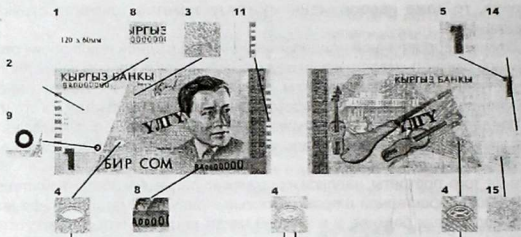
В принципе, большую часть коллекций составляют фальшивки, изготовленные способом струйной печати даже без имитации водяного знака. Их также можно распознать, рассмотрев банкноты при небольшом увеличении, но, поскольку разрешающая способность цветных струйных аппаратов

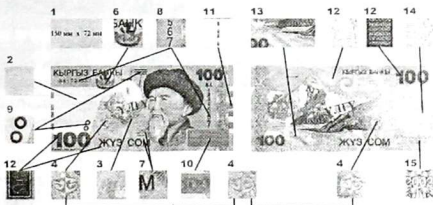
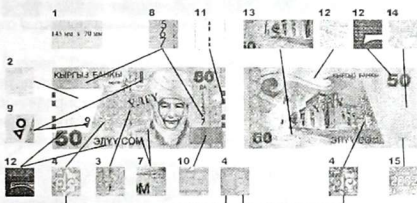
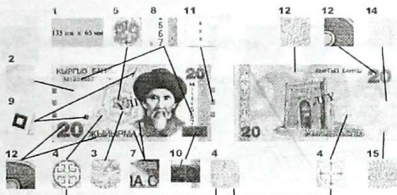
невелика, то даже невооруженному глазу заметна точечная структура изображения.

В случае переделанной поддельной банкноты с одной или с обеих сторон подлинной банкноты малого номинала определенными способами полностью или частично удаляют элементы оформления и на их место наносят изображение банкноты более высокого достоинства. Несмотря на то, что в этих подделках используется бумага подлинных денежных знаков, на них всегда могут быть определены следы удаленных изображений использованных банкнот.

Кроме того, портреты, надписи и рисунки на лицевой и оборотной сторонах не обладают характерной шероховатостью, присущей металлографической печати подлинных банкнот, а в нижней части лицевой стороны отсутствует латентное изображение в виде бледно-зеленого прямоугольника, содержащего рельефное изображение национального орнамента и числового номинала.

Концепция борьбы с фальшивомонетничеством имеет два аспекта: первый - усиленная защита самих банкнот; второй - информационная работа среди населения. Наши банкноты защищены очень хорошо, но надо суметь воспользоваться этой! Надо знать свою валюту!

ЗАЩИТНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ БАНКНОТ

1. Индивидуальный размер банкнот.
2. Водяной знак - портрет и цифровой номинал, видимый на просвет.
3. Защитная нить. На просвет видны цифры номинала.
4. Сезонный регистр - совмещающиеся фразы металлы на лицевой и оборотной сторонах банкнот.
5. Металлизированная краска.
6. Изображение номинала выполнено металлизированной краской.
7. Фольга на 100 и 200 сом, голограмма на 200, 500 и 1000 сом.
8. Рельефность изображения в области портрета и надписей на лицевой стороне банкнот.
9. Серийный номер.
10. Размер цифр вертикального серийного номера возрастает сверху вниз.
11. Рельефные метки в виде геометрических фигур и штриховых меток позволяют установить достоинство банкноты людям с ослабленным зрением.
12. Скрытое изображение цифрового номинала.
13. Полосковый код.
14. Микрорельеф.
15. Иридисцентная краска.
16. Защитная сетка - тонкие линии образуют сотовую систему, не поддающуюся подделке.
17. Год выпуска.

Примерное распределение материала пособия по урокам

Экономическое образование очень важно для экономического оздоровления и политической стабильности в Кыргызстане. Сегодня экономика является в Кыргызстане обязательным предметом и преподается практически во всех 2200 школах страны.

Материал, предлагаемый в данном пособии, может с успехом быть использован при обучении школьников на уроках экономики в старших классах. Содержание данного пособия является хорошим подспорьем при подготовке учителя к урокам по следующим темам: "Деньги", "Банки и банковская система".

Ниже предлагается примерное распределение по урокам изучения изложенного в данном пособии материала.

Урок 1: Раздел "Деньги - особый товар"

- Понятие денег
- История происхождения денег
- Какие бывают деньги
- Требования к банкнотам как к особому товару

Урок 2: Разделы "История национальной валюты"

- "О чем могут рассказать деньги"
- "О защитных элементах национальной валюты и проблеме фальшивомонетничества"
- История введения национальной валюты Кыргызской Республики
- Подходы к выбору сюжетов
- История и культура Кыргызстана на банкнотах и монетах
- Памятные монеты - история народа
- Защитные элементы национальной валюты
- Как защитить себя от подделки и проблема фальшивомонетничества

Урок 3: Раздел "НБКР - Центральный банк государства"

- Цели и задачи Национального банка
- Функции Центрального банка страны

Урок 4: Разделы "Эмиссия денежной наличности"

"Организация налично-денежного обращения в Кыргызской Республике"

- Эмиссия денежной наличности
- Прогноз спроса
- Распределение наличных денег
- Ветхие банкноты и порядок обмена ветхих банкнот

Урок 5: Итоговое занятие

- Экономический практикум (выполнение тестовых заданий и решение задач)
- Проверка усвоения материала (устный опрос)

**Патриотическое воспитание на уроках экономики и
Нумизматический музей Национального банка Кыргызской
Республики**

Изучение национальной валюты открывает широчайшие возможности для реализации идеи патриотического воспитания на уроках экономики. Можно предложить следующие темы для проведения внеклассных мероприятий:

1. *Национальная валюта - атрибут государственности.*
2. *Национальная валюта - условие проведения независимой денежно-кредитной политики*
3. *Введение национальной валюты и выход страны из экономического кризиса 1990 гг.*
4. *История и культура страны на банкнотах и монетах национальной валюты*
5. *Почему важно беречь банкноты (бережное отношение в национальной валюте)*

Возможность для наглядного изучения материала при проведении вышеперечисленных мероприятий предоставляет Нумизматический музей Национального банка, ставший местом и центром информационно-образовательной кампании "Сом - лицо Кыргызстана", проводящейся НБКР с 1999 г.

Нумизматический музей - оригинальный и важный исторический источник для всестороннего изучения экономической и политической истории народов, их материальной и духовной культуры. Нумизматический музей - увлекательное путешествие в мир денег. Деньги сыграли огромную роль в развитии человечества, не меньшую, чем паровоз, телефон, компьютер. Они сберегли уйму труда и времени. Никакие самые совершенные машины не способны выполнять так много работы и сберечь людям столько сил, как бумажные ассигнации и монеты.

В мае 1998 года к 5-летию введения национальной валюты Кыргызской Республики, в преддверие международного дня музеев в Национальном банке была открыта нумизматическая выставка.

Выставка вызвала большой интерес у посетителей, в особенности среди студентов ВУЗов и зарубежных гостей, по мнению которых выставка помогла им ознакомиться с древними реликвиями Кыргызстана и его богатой историей, а также познакомила с валютой разных стран. Между тем, коллекция выставки значительно пополнилась за счет поступлений в качестве подарков банкнот, монет и других ценностей от сотрудников банка, иностранных государств и частных лиц. В связи с этим 29 декабря 1998 года Правлением НБКР было принято решение о преобразовании выставки в нумизматический музей Национального банка Кыргызской Республики.

Будучи центральным банком государства, Национальный банк Кыргызской Республики несет ответственность за информационную работу среди населения по вопросам истории денежного обращения в стране. В своей деятельности нумизматический музей НБКР руководствуется принципами не только сбора и сохранныости монетных реликвий и уже ставших историей

материалов по введению в обращение кыргызского сома, но также пропаганды их научной и культурной значимости.

В нумизматическом музее НБКР собраны денежные знаки, имевшие хождение на территории Кыргызстана, что позволяет протянуть логическую цепочку от древних средств платежа к современным, проследить историю денежного обращения на территории современного Кыргызстана.

Представленная в музее экспозиция древних монет создавалась не одним поколением бишкекских коллекционеров. Благодаря увлеченности этих добровольных помощников музеев монетные находки и клады были сохранены, и дают общее представление о богатой и увлекательной истории Кыргызстана. Начинается экспозиция с монет, доставленных на Тянь-Шань и в Семиречье по Великому Шелковому пути. Бронзовые монеты с квадратным отверстием в центре китайской династии Тан (621-904 гг.), которые служили своеобразной валютой на трассе Великого Шелкового пути рассказывают об истории возникновения денежных отношений в Семиречье в начале УШ века.

Жизнь денежному знаку дает художник, который делает эскиз, гравер переносит его на металл, по готовому клише начинают печатать. Таким образом, изготовление банкнот начинается задолго до процесса печати. Кругооборот денег представлен в экспозиции "жизненный цикл банкнот" (изготовление - выпуск - обращение - сортировка - уничтожение).

Как будет выглядеть денежные знаки Кыргызстана? В процессе работы над художественным оформлением, выбора названия национальной валюты использовались данные науки, мнения ученых, экспертов, художников и других специалистов.

В части экспозиции, посвященной истории создания национальной валюты, представлены варианты эскизов пятисомой купюры. Известная балерина Бюбюсара Бейшеналиева, без сомнения, с полным правом украсила одну из банкнот кыргызской валюты, как и изображение Кыргызского Государственного театра оперы и балета имени А.Малдыбаева, где она работала.

Специальная сетка, рисунок, тонкость перехода цветов, чистая печать, водяные знаки делают деньги не только произведениями искусства, но и трудными для подделки объектами. Увы... Несмотря на то, что в древнем Риме раба-фальшивомонетчика умерщвляли, римского гражданина отдавали на съедение диким зверям, а на Руси фальшивомонетчикам заливали горло раскаленным оловом, отсекали ноги и руки, страшные наказания практиковались и в других странах - несмотря на все эти ужасы, деньги подделывали и, к сожалению, подделывают сейчас. Об этом можно узнать из экспозиции, где представлены разновидности подделок кыргызских банкнот. Здесь также представлены выпущенные Национальным банком красочные буклеты с описанием защитных элементов подлинных банкнот и соответствующие приборы. Таким образом, посетители музея имеют возможность попрактиковаться в определении подлинности денежных знаков.

В музее также представлены образцы денежных знаков иностранных государств - настоящие шедевры изобразительного искусства. На деньгах можно увидеть портреты великих людей, изображения памятников старины или характерный для страны пейзаж, украшенный разнообразными рисунками. Ведь деньги в настоящее время используются государствами для

увековечивания исторических событий, памятников культуры, выдающихся деятелей, в ознаменование юбилейных дат, достижений в области культуры и спорта. Они являются своего рода "представителями", "визитными карточками" страны и исторической эпохи.

Посетители музея могут просмотреть видеозаписи о процессе сортировки, уничтожения банкнот, о необходимости бережного отношения к деньгам.

В настоящее время тематика нумизматического музея включает следующие экспозиции:

- история денежного обращения на территории Кыргызстана (монеты на Великом Шелковом пути);
- история выпуска банкнот в обращение (национальная валюта Кыргызской Республики);
- жизненный цикл банкнот (изготовление-выпуск-обращение-сортировка-уничтожение);
- юбилейные денежные знаки Кыргызской Республики;
- борьба с фальшивомонетничеством в Кыргызской Республике;
- денежные знаки иностранных государств;
- фотоархив НБКР;
- образовательная компания "Сом - лицо Кыргызстана" (сочинения и рисунки победителей конкурса "Сом глазами детей Кыргызстана", проводившегося НБКР совместно с Общественным объединением преподавателей экономики Кыргызстана).

По вопросам организации экскурсий следует обращаться в НБКР. Филиал музея имеется также в г. Ош.

СЛОВАРЬ ТЕРМИНОВ:

АВЕРС (обращенный лицом) - лицевая сторона монеты.

АККРЕДИТИВ (доверяю) - 1) денежный документ, содержащий поручение банку о выплате определенной суммы денег физическому или юридическому лицу в соответствии с условиями, указанными в документе; 2) способ безналичных расчетов между предприятиями и организациями, суть которого состоит в том, что плательщик дает поручение банку, обслуживающему получателя платежа, открыть ему счет и оплатить требуемую сумму в оговоренный срок при соблюдении определенных условий.

АССИГНАЦИИ - историческое название бумажных денег, выпускавшихся в России с 1769 г. до 1849 г.

БАНКНОТЫ - банковские билеты, бумажные денежные знаки разного достоинства, выпускаемые в стране.

БЕЗНАЛИЧНЫЕ ДЕНЬГИ - деньги на банковских счетах.

БИМЕТАЛЛИЗМ - денежная система, при которой роль всеобщего эквивалента закрепляется за двумя благородными металлами (обычно за золотом и серебром), предусматриваются свободная чеканка монет из обоих металлов и их неограниченное обращение.

БУМАЖНЫЕ ДЕНЬГИ - денежные знаки, которые в процессе исторического развития заменили в обращении металлические деньги.

ВАЛЮТА - 1) денежная единица страны (национальная валюта, используемая в данном государстве); 2) денежные знаки иностранных государств - иностранная валюта.

ВЕТХИМИ называются банкноты, которые непригодны для наличного денежного обращения из-за имеющихся повреждений, выходящих за пределы утвержденных критериев оценки ветхости банкнот.

ВЫПУСК ДЕНЕГ - изготовление и введение в обращение.

ДЕВАЛЬВАЦИЯ - снижение официального курса валюты страны по отношению к иностранным валютам.

ДЕНЕЖНАЯ ЕДИНИЦА - это установленный в законодательном порядке денежный знак, который служит для соизмерения и выражения цены всех товаров.

ДЕНЕЖНАЯ МАССА совокупная - полный объем выпущенных в обращение денег, включая наличные деньги, чеки, денежные средства предприятий и населения, хранимые на счетах в банках, безусловные (подлежащие безусловной оплате) денежные обязательства.

ДЕНЕЖНОЕ ОБРАЩЕНИЕ - движение денег в наличной и безналичной формах, обслуживающее платежи и расчеты в экономике.

ДЕНЕЖНАЯ СИСТЕМА - включает денежные знаки страны, денежные единицы, порядок эмиссии и формы обращения денег.

ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНАЯ ПОЛИТИКА - определяемый и проводимый правительством страны и центральным банком курс и осуществляемые меры в области денежного обращения и кредита, направленные на обеспечение устойчивого, эффективного функционирования экономики, поддержание в надлежащем состоянии денежной системы.

ДЕНЕЖНЫЕ ЗНАКИ - форма представления денег.

ДЕНЬГИ - особый вид универсального, используемого в качестве всеобщего эквивалента, посредством которого выражается стоимость всех других товаров.

ДЕНОМИНАЦИЯ (переименование) - укрупнение денежной единицы страны без изменения ее наименования, проводимое в целях облегчения денежного обращения и придания большей полноценности деньгам.

ДЕПОЗИТНЫЕ ДЕНЬГИ - деньги на счетах в коммерческих банках.

ДЕНЕЖНАЯ РЕФОРМА - коренные преобразования монетарной системы, связанные с изменением "единицы измерения" денег - денежной единицы. Денежная реформа проводится либо в целях изменения самой структуры денежного обращения, либо для изменения денежной единицы. реформа подразумевает одновременно полную замену всех денежных знаков в течение ограниченного, как правило, небольшого промежутка времени.

ДЕНЕЖНЫЕ СРЕДСТВА - аккумулированные в наличной и безналичной формах деньги, находящиеся у государства, предприятий, населения и другие государства, предприятий, населения.

ДЕНЕЖНЫЕ ФОНДЫ - специально обособленные части общих денежных средств, предназначенные для определенных целей.

ДЕЗИНТЕГРАЦИЯ БАНКНОТ - уничтожение изъятых из обращения банкнот, непригодных для дальнейшего использования в качестве платежных средств.

ИЗЪЯТИЕ ДЕНЕГ И ЦЕННЫХ БУМАГ ИЗ ОБРАЩЕНИЯ - уменьшение объема обращающихся денег и ценных бумаг с целью сокращения денежной массы для сохранения или повышения курса валюты, снижения инфляции; замены денег или ценных бумаг одного вида на другие; устранения фальшивых денег и ценных бумаг.

КАССА - 1) подразделение банков, некоторых предприятий и организаций, выполняющее операции с наличными деньгами и другими ценностями; 2) денежная наличность предприятия, организации, фирмы; 3) специально оборудованное помещение для хранения, приема и выдачи денег; 4) счет бухгалтерского учета, отражающий движение наличных денег.

КОНЦЕПЦИЯ - 1) то или иное понимание явления, система взглядов; 2) основная мысль произведения, сочинения.

КРУГООБОРОТ денег, капитала - движение денежных средств в сфере производства и обращения, в процессе которого они совершают полный оборот.

КУПЮРА - общее название единичного экземпляра денежного знака или ценной бумаги.

МИРОВЫЕ ДЕНЬГИ - платежные средства, признанные и используемые в международных расчетах. Обычно это твердая, конвертируемая валюта ведущих стран мира.

МОНОМЕТАЛЛИЗМ - денежная система, при которой один металл (золото или серебро) служит всеобщим эквивалентом и основой денежного обращения, функционирующие монеты и знаки стоимости разменны на золото или серебро.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ВАЛЮТА - денежная единица страны.

НУМИЗМАТИКА - наука, изучающая старинные монеты и медали; собрание монет и медалей коллекционерами (нумизматами).

ОБРАЩЕНИЕ товаров, денег, ценных бумаг - обмен посредством купли-продажи, одна из форм движения ценностей в процессе их воспроизводства.

"ПРУФ" (PROOF) - самое высокое качество чеканки монет, достигаемое путем применения при их производстве специальных станков и особых способов обработки заготовок и чеканного инструмента. Монеты качества "пруф" имеют совершенно ровную, зеркальную поверхность поля и контрастирующий с ней матированный рисунок рельефа. На монетах не должно быть видимых невооруженным глазом царапин, следов рук.

РЕВЕРС - оборотная сторона монеты.

СОМНИТЕЛЬНЫМИ - считаются банкноты, дизайн и защитные элементы которых не соответствуют дизайну и защитным элементам образцов ("УЛГУ").

СПРОС НА БАНКНОТЫ - потребность экономики страны в денежных знаках определенного номинала. Имеет сезонные колебания.

ТОВАРНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ДЕНЕГ - мера, в которой поступившие на рынок товары в стоимостном выражении соответствуют количеству наличных и безналичных денег предприятий, населения, которые могут быть предъявлены для их покупки в действующих ценах.

ФАЛЬШИВЫМИ называются банкноты, которые не соответствуют техническим спецификациям и по результатам экспертизы признаны поддельными.

ЦЕНТРАЛЬНОЕ ХРАНИЛИЩЕ - место хранения резервов банкнот национальной валюты.

ХРАНИЛИЩЕ ВЕТХИХ БАНКНОТ - подразделение центрального хранилища, где находятся банкноты, непригодные для дальнейшего использования в качестве платежных средств и изъятые из обращения.

ЭМИССИЯ - выпуск банкнот (денежной массы), увеличивающий сумму наличных и безналичных денег в обращении.

Законодательные и нормативные акты**1. Закон Кыргызской Республики "О Национальном банке Кыргызской Республики" от 29 июля 1997 года N 59 (извлечение)****Глава 1. Общие положения****Статья 1. Национальный банк Кыргызской Республики**

1. Национальный (Центральный) банк Кыргызской Республики (далее - Банк Кыргызстана) является банком Кыргызской Республики и находится в ее собственности.

2. Банк Кыргызстана является юридическим лицом, осуществляющим свою деятельность в соответствии с настоящим законом и не преследующим цели получения прибыли.

3. Местом нахождения Банка Кыргызстана является город Бишкек. Банк Кыргызстана вправе создавать филиалы, представительства и назначать своих представителей в Кыргызской Республике и за рубежом.

Банк Кыргызстана имеет печать со своим наименованием и изображением Государственного герба Кыргызской Республики.

4. Запрещается использовать словосочетания "Банк Кыргызстана", "Кыргыз Банкы", аббревиатуры "ЦБКР", "НБКР", а также слова "Центральный", "Национальный" в названиях и символике других банков в полном или сокращенном виде на любом языке.

5. Кыргызская Республика не несет ответственности по обязательствам Банка Кыргызстана. Банк Кыргызстана не несет ответственности по обязательствам Кыргызской Республики.

Статья 2. Цель деятельности Банка Кыргызстана

Целью деятельности Банка Кыргызстана являются достижение и поддержание стабильности цен посредством проведения соответствующей денежно-кредитной политики согласно настоящему закону.

Статья 3. Основная задача Банка Кыргызстана

Основной задачей, способствующей достижению цели (или подчиненной основной цели) деятельности Банка Кыргызстана, являются поддержание покупательской способности национальной валюты, обеспечение эффективности, безопасности и надежности банковской и платежной системы республики.

Статья 4. Функции Банка Кыргызстана

Банк Кыргызстана выполняет следующие функции:

1) определяет и проводит денежно-кредитную политику в Кыргызской Республике;

2) разрабатывает и осуществляет единую валютную политику;

3) обладает исключительным правом проведения эмиссии денежных знаков;

4) является кредитором последней инстанции для банков в соответствии с настоящим законом;

5) устанавливает правила проведения банковских операций, бухгалтерского учета и отчетности для банковской системы;

6) выдает лицензию на ведение банковских операций, деятельность ломбардов, привлечение юридическими лицами денежных средств от населения на условиях срочности, возвратности и платности в соответствии с законодательством республики и ведет реестр выданных лицензий;

7) осуществляет регулирование и надзор за деятельностью банков и финансово-кредитных учреждений, лицензируемых Банком Кыргызстана;

8) способствует эффективному функционированию платежной системы и осуществлению межбанковских платежей;

9) осуществляет валютное регулирование, включая издание нормативов, регулирующих операции с иностранной валютой, а также операций по купле, продаже и обмену иностранной валюты в соответствии с законодательством республики;

10) владеет и управляет официальными валютными резервами в соответствии с настоящим законом;

11) составляет совместно с Национальным статистическим комитетом платежный баланс Кыргызской Республики;

12) представляет интересы и выступает от имени Кыргызской Республики на международных совещаниях, конференциях и организациях, касающихся денежно-кредитной и банковской политики;

13) осуществляет иные функции, полномочия и права в соответствии с законодательством Кыргызской Республики.

Статья 5. Операции Банка Кыргызстана

Для достижения установленных настоящим законом целей Банк Кыргызстана имеет право на определенных им условиях осуществлять следующие операции:

1) предоставлять кредиты на срок не более шести месяцев под обеспечение ценными бумагами и другими активами, определяемыми Банком Кыргызстана в соответствии с настоящим законом и законодательством Кыргызской Республики;

2) осуществлять банковские операции по обслуживанию банков и других финансово-кредитных учреждений;

3) покупать и продавать чеки, простые и переводные векселя первоклассных эмитентов, имеющие, как правило, товарное происхождение, со сроками погашения не более шести месяцев;

4) покупать и продавать ценные бумаги, выпущенные Правительством Кыргызской Республики, на вторичном рынке;

5) покупать и продавать ценные бумаги, выпущенные Банком Кыргызстана, а также ценные бумаги, выпущенные иностранными государствами, международными организациями;

6) покупать и продавать драгоценные металлы и иные виды валютных ценностей;

7) покупать и продавать иностранную валюту;

8) открывать счета в банках и финансовых учреждениях;

9) выступать в качестве посредника по сделкам, связанным со средствами, предоставленными международными финансовыми институтами для

финансирования различных программ, на условиях, установленных Правлением Банка Кыргызстана;

10) осуществлять иные банковские операции, не запрещенные законодательством.

Статья 6. Организация деятельности Банка Кыргызстана

1. Банк Кыргызстана самостоятельно организует и осуществляет свою деятельность в пределах полномочий, установленных настоящим законом и не противоречащих ему.

Вмешательство всех органов государственной власти в решение вопросов, отнесенных настоящим законом к ведению Банка Кыргызстана, не допускается.

2. Банк Кыргызстана координирует свою политику с Правительством Кыргызской Республики в той мере, в которой она не противоречит его основным целям и задачам.

Статья 7. Нормативные акты Банка Кыргызстана

1. Банк Кыргызстана по вопросам, отнесенным к его компетенции настоящим законом и другими законами, дает разъяснения по банковской терминологии, а также издает нормативные акты, обязательные для исполнения всеми банками, юридическими и физическими лицами, осуществляющими отдельные банковские операции на основании лицензий, выдаваемых Банком Кыргызстана, а также их клиентами и органами исполнительной власти.

2. Нормативные акты Банка Кыргызстана, непосредственно затрагивающие права, свободы или обязательства граждан, должны быть зарегистрированы в порядке, установленном законодательством для государственной регистрации нормативных правовых актов.

3. Нормативные акты Банка Кыргызстана вступают в силу с момента их официального опубликования в официальном издании Банка Кыргызстана, за исключением случаев, установленных в самом нормативном акте. Нормативные акты Банка Кыргызстана не имеют обратной силы.

Глава IV. Национальная валюта Кыргызской Республики

Статья 14. Денежная единица

1. Денежной единицей (валютой) Кыргызской Республики является сом. Один сом состоит из 100 тыйынов.

2. Наличные деньги выпускаются в обращение в виде банкнот и монет.

Статья 15. Эмиссия денежных знаков

Банку Кыргызстана принадлежит исключительное право выпуска в обращение и изъятия из обращения денежных знаков (банкнот и монет).

Статья 16. Платежное средство

1. Сом является единственным законным платежным средством на территории Кыргызской Республики, которое юридические и физические лица обязаны принимать без ограничений.

2. В случае необоснованного отказа в приеме сомов к оплате должностные лица и граждане несут ответственность в соответствии с законодательством Кыргызской Республики.

3. Подделка и незаконное изготовление денежных знаков Кыргызской Республики преследуются по закону.

Статья 17. Отношение сома к другим валютам

1. Банк Кыргызстана объявляет официальный курс сома по отношению к денежным единицам других государств.

2. Обменные операции по обмену сома на иностранную валюту на территории Кыргызской Республики не ограничиваются.

Статья 18. Организация наличного денежного обращения

Банк Кыргызстана в целях организации наличного денежного обращения на территории Кыргызской Республики:

1) разрабатывает и утверждает порядок ведения кассовых операций для банков и финансово-кредитных учреждений, деятельность которых лицензируется Банком Кыргызстана;

2) прогнозирует потребности республики в выпуске банкнот и монет;

3) обеспечивает создание резервных фондов банкнот и монет, размещает заказ на изготовление денежных знаков (банкнот и монет);

4) устанавливает общие требования для хранения, перевозки и инкассации наличных денег для банков;

5) устанавливает порядок определения платежности денежных знаков при осуществлении платежей;

6) определяет признаки защиты и порядок замены выпускаемых в обращение денежных знаков, а также порядок уничтожения поврежденных и изъятых из обращения банкнот и монет;

7) применяет другие способы и механизмы регулирования, принятые в международной практике.

2. Кодекс Кыргызской Республики "Об административной ответственности" от 4 августа 1998 года (приложение 1 к Инструкции по рассмотрению дел об административных правонарушениях в сфере банковского законодательства)

Глава 27. Административные правонарушения, посягающие на банковское законодательство

Статья 362. Необоснованный отказ в приеме национальной валюты.

Необоснованный отказ в приеме национальной валюты КР к оплате - влечет наложение административного штрафа от пяти до тридцати минимальных размеров заработной платы.

Статья 363. Реклама с использованием национальной валюты КР

Использование изображений банкнот или каких-либо полуфабрикатов их изображений (в одном или нескольких цветах), которые по своим свойствам (размеру, цвету, изображению) могут быть приняты в платежном обороте за подлинные купюры денежных знаков Кыргызской Республики, - влечет наложение административного штрафа от десяти до двадцати минимальных размеров заработной платы с конфискацией предмета, явившегося орудием совершения или непосредственным объектом правонарушения.

То же действие, предусмотренное частью первой настоящей статьи, совершенное повторно в течение года после применения мер административного взыскания, - влечет наложение административного

штрафа от двадцати до пятидесяти минимальных размеров заработной платы с конфискацией предмета, явившегося орудием совершения или непосредственным объектом правонарушения.

Примечание: Допускается воспроизведение изображения банкнот национальной валюты в одном или нескольких цветах без официального разрешения уполномоченного государственного органа, если изображение банкноты дано в сильно увеличенном (не менее 130%) или сильно уменьшенном - (не менее 70%) масштабе, а также в виде световой рекламы.

3. Уголовный Кодекс Кыргызской Республики от 1 октября 1997 года N 68

Глава 22. Преступления в сфере экономической деятельности

Статья 198. Изготовление, хранение или сбыт поддельных денег или ценных бумаг

(1) Изготовление с целью сбыта либо хранение с целью сбыта, а равно сбыт поддельных денежных знаков, металлической монеты, ценных бумаг либо иностранной валюты или ценных бумаг в иностранной валюте - наказываются лишением свободы на срок от пяти до восьми лет с конфискацией имущества.

(2) Те же деяния, совершенные:

1) в крупном размере;

2) группой лиц по предварительному сговору, - наказываются лишением свободы на срок от десяти до пятнадцати лет с конфискацией имущества.

(3) Деяния, предусмотренные частью первой настоящей статьи, совершенные организованной группой, - наказываются лишением свободы на срок от пятнадцати до двадцати лет с конфискацией имущества.

4. Инструкция по работе с сомнительными банкнотами национальной валюты, утвержденная постановлением Правления НБКР №6/9 от 20.03.2001 г. (извлечения)

1.1. Сомнительными считаются банкноты, дизайн и защитные элементы которых не соответствуют дизайну и защитным элементам образцов "ҮЛГҮ".

1.2. Сомнительные банкноты признаются поддельными, если в результате экспертизы установлено, что их технические спецификации не соответствуют техническим спецификациям подлинных банкнот.

1.3. Экспертиза сомнительных банкнот проводится Национальным банком Кыргызской Республики (далее по тексту - НБКР), плата за проведение экспертизы сомнительных банкнот не взимается.

2.1. В случае обнаружения сомнительных банкнот при приеме наличных денег от клиента, кассир должен выдать клиенту для заполнения бланк заявления о проведении экспертизы (приложение 1). При отказе клиента заполнить заявление кассир должен заполнить его сам, указав при этом подробно обстоятельства обнаружения сомнительных банкнот. Все пункты Заявления должны быть заполнены четко и разборчиво.

2.2. Клиенту выдается квитанция на сумму принятых на экспертизу сомнительных банкнот с указанием их номинала, количества и серийного номера (приложение 2).

3.1. Проверка подлинности сомнительных банкнот проводится Экспертным отделом НБКР или Отделом денег областных управлений НБКР.

3.2. По результатам экспертизы заполняется Протокол (приложение 3) и

заключение экспертизы вносится в поступившее заявление о проведении экспертизы. Начальник экспертного отдела (или начальник отдела денег областных управлений НБКР) проверяет правильность заполнения документов и заверяет своей подписью протокол и заключение экспертизы на бланке Заявления.

3.3. Экспертный отдел НБКР и областные управления НБКР обязаны закончить все процедуры, связанные с экспертизой сомнительных банкнот, и сообщить о результатах экспертизы по месту обнаружения сомнительных банкнот в срок, не превышающий 5 рабочих дней.

4.3. Поддельная банкнота клиенту не возвращается и обмену не подлежит.

5. Временная инструкция "О порядке совершения кассовых операций в НБКР" № 26/6 от 26.06.2002 года (извлечения).

Глава 5. Обмен поврежденных и сомнительных банкнот национальной валюты в НБКР

5.1. Учреждения Национального банка осуществляют замену юридическим и физическим лицам поврежденных и сомнительных банкнот национальной валюты на годные денежные банкноты национальной валюты после установления подлинности банкнот и определения их платежности.

5.2. Поврежденными банкнотами, в соответствии с утверждаемыми критериями, считаются банкноты:

- имеющие проколы, надрывы, отсутствующие углы и края, а также разорванные на части и склеенные купюры;
- залитые красящими веществами, маслом или другим бытовым реагентом, приведшее к изменению первоначальной окраски;
- постиранные;
- прожженные или обожженные;
- имеющие явный печатный брак;
- изношенные и загрязненные;
- имеющие намеренное искажение или добавление деталей к текстам, цифрам и другим изображениям;
- имеющие присутствие значительных надписей и загрязнения, ухудшающих видимость печатных изображений банкноты.

5.3. Сомнительными считаются банкноты, которые по ряду характеристик и технических спецификаций позволяют сомневаться в том, что банкноты эмитированы Национальным банком Кыргызской Республики. В случае обнаружения сомнительной банкноты кассовые работники должны действовать в соответствии с требованиями инструкции "По работе с сомнительными банкнотами национальной валюты", утвержденной постановлением Правления НБКР №6/9 от 20 марта 2001г.

5.4. Основанием для обмена при условии подлинности банкноты является площадь сохранившейся части банкноты, определяемая с помощью специальной сетки (палетки), состоящей из 200 ячеек, площадь которой соответствует площади банкноты данного номинала.

5.5. К обмену принимаются поврежденные банкноты, сохранившие не менее 50% площади купюры (то есть банкноты, площадь которых не менее площади 97 ячеек палетки).

5.6. Банкноты на обмен и экспертизу должны представляться в виде, позволяющем осуществить проверку на подлинность и платежность и сделать пометку о результатах экспертизы на банкноте.

5.7. Осыпавшиеся края обгоревших банкнот, а также банкнот, обработанных химикатами, должны быть закреплены скотчем или клеем во избежание утраты части купюры при осуществлении экспертизы и обмена. Постиранные и размокшие банкноты, а также банкноты, составленные из разрозненных фрагментов, принимаются к обмену наклеенными на тонкую бумагу или склеенными скотчем или клеем.

5.8. Банкноты, представляющие опасность заражения инфекционными или кожными болезнями, должны представляться на экспертизу в пластиковой (полиэтиленовой) упаковке. При условии несомненной подлинности банкнот производится их обмен. Банкноты, не упакованные должным образом или вызывающие сомнение в их подлинности и представляющие опасность заражения инфекционными заболеваниями, не обмениваются, а подлежат изъятию и уничтожению согласно акту, заверенному тремя лицами, в том числе и заведующим кассой.

5.9. Кассир принимает к обмену поврежденные банкноты на основании заявления (приложение 13,14), выдает соответствующую квитанцию с указанием суммы и количества принятых банкнот и заполняет журнал учета банкнот, принятых на экспертизу. В случае если банкноты не требуют экспертизы, обменивает клиенту ветхие банкноты на годные, при этом никакие документы не заполняются.

5.10. Экспертиза платежности банкнот проводится в срок, не превышающий 5 рабочих дней. Кассир отражает результаты экспертизы в заявлении.

5.11. По окончании определения платежности банкноты заявителю предъявляются банкноты с проставленным на них соответствующим штампом и подписью лица, осуществлявшего экспертизу. После ознакомления с результатами экспертизы заявитель должен вернуть квитанцию и расписаться в получении банкнот в журнале учета банкнот, принятых на экспертизу. Банкноты с проставленными штампами клиенту не возвращаются.

5.12. Обмен банкнот национальной валюты производится в следующих случаях:

- банкноты, сохранившие более 50 процентов площади банкноты (то есть банкноты, площадь которых не менее площади 103 ячеек сетки для определения площади банкноты) обмениваются на сумму, соответствующую 100 процентам номинала банкноты;

- банкноты, сохранившие 50 процентов площади банкноты (то есть банкноты, площадь которых не менее площади 97 ячеек и не более площади 103 ячеек сетки), обмениваются на сумму, соответствующую 50 процентов номинала банкноты.

Банкноты, сохранившие менее 50 процентов площади, (то есть банкноты, площадь которых меньше площади 97 ячеек палетки), обмену не подлежат.

Разорванные и склеенные из двух и более частей подлинные банкноты при совпадении серийных номеров на фрагментах банкнот, а также при бесспорном совпадении разорванных и склеенных фрагментов, т.е. принадлежности фрагментов одной и той же банкноте обмениваются согласно вышеизложенным нормам, исходя из общей площади фрагментов. Если какая-либо часть банкноты, составленной из частей различных банкнот, составляет более 50 процентов, то эта часть рассматривается как отдельная банкнота.

5.13. В остальных случаях обмен поврежденных и сомнительных банкнот производится в соответствии с заключением экспертизы, выдаваемым экспертным отделом Управления денежной наличности или экспертами областных управлений НБКР. По результатам экспертизы составляется протокол за подписью лица, осуществлявшего экспертизу. Протокол экспертизы банкнот является главным документом, на основании которого выносится окончательное заключение экспертизы об обмене банкноты либо в его отказе.

_____ (наименование организации и адрес)

_____ (Ф.И.О. лица, сдающего банкноту на экспертизу)

_____ (паспортные данные и место прописки)

ЗАЯВЛЕНИЕ № _____

Прошу принять на экспертизу следующие сомнительные банкноты:

Номинал	Год выпуска	Серийный номер	Обстоятельства обнаружения	Примечание*

" _____ " _____ 200__ г. Подпись _____
(Ф.И.О. и подпись заявителя)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ ЭКСПЕРТИЗЫ № _____ от " _____ " _____ 200__ г.

_____ (наименование учреждения НБКР, проводившего экспертизу)

Экспертиза проведена: _____
(Ф.И.О. и подпись лица, проводившего экспертизу)

Начальник Экспертного отдела УДН
(или Отдел денег облуправления НБКР): _____
(Ф.И.О. и подпись)

С заключением экспертизы ознакомлен: _____
(Ф.И.О. клиента и подпись)

(Пожалуйста, заполняйте все пункты аккуратно и разборчиво!)

* в примечании указывается количество фрагментов банкноты

НАЦИОНАЛЬНЫЙ БАНК КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

КВИТАНЦИЯ

К заявлению № _____ от " _____ " 200 ____ года

Принято на экспертизу сомнительных банкнот в количестве _____ штук,

На сумму _____ сом _____ ТЫҢЫН

(цифрами и прописью)

Серийный номер банкнот: _____

Ф.И.О., должность и подпись лица, принявшего банкноты

_____ (наименование учреждения)

" _____ " _____ 200 ____ г.

(Пожалуйста, верните квитанцию после ознакомления с заключением экспертизы НБКР!)

к временной инструкции "Порядок совершения кассовых операций в НБКР"

НАЦИОНАЛЬНЫЙ БАНК КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

" _____ " _____ 200 ____ г. г. _____ от

(наименование организации или Ф.И.О. заявителя)

ЗАЯВЛЕНИЕ

Прошу принять на экспертизу поврежденные банкноты национальной валюты:

№№	Достоинство	Серия и номер	Год выпуска

Полученных _____

(обстоятельства получения банкнот клиентам)

Подпись заявителя _____

Заключение экспертизы Национального банка

от " _____ " _____ 200 ____ г. № _____

Банкноты подлежат обмену на 100% номинала	Банкноты подлежат обмену на 50% номинала	Банкноты обмену не подлежат

Обмен произведен на сумму: _____ сом.

С результатами экспертизы ознакомлен(а); подлежащая выдаче сумма получена.

" _____ " _____ 200 ____ г. Подпись заявителя _____

(наименование банка)

КВИТАНЦИЯ

" ____ " ____ 200__ г. г. _____

Принято на экспертизу от _____

(наименование организации или фамилии, имя, отчество заявителя)

Сумма _____ (цифрами и прописью)

Подпись принявшего деньги _____

ПОСТАНОВЛЕНИЕ КОМИТЕТА РЕСПУБЛИКИ КЫРГЫЗСТАН ПО ВВЕДЕНИЮ НАЦИОНАЛЬНОЙ ВАЛЮТЫ РЕСПУБЛИКИ КЫРГЫЗСТАН

ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 1 О ВВЕДЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ВАЛЮТЫ РЕСПУБЛИКИ КЫРГЫЗСТАН

1. С 10 мая 1993 года с 4 часов утра в Республике Кыргызстан вводится в обращение национальная валюта - сом. Рубли, находящиеся в обращении на территории Республики Кыргызстан, будут обмениваться на сомы в соответствии с настоящим постановлением.

2. Российские рубли, казначейские и банковские билеты Госбанка СССР, находящиеся в обращении на территории Республики Кыргызстан, рублевые вклады и другие рублевые активы и пассивы будут обмениваться и пересчитываться в сомы до 18.00 часов 14 мая 1993 года по обменному курсу 1 сом - 200 рублей.

3. Денежно-кредитные обязательства и другие претензии, обладающие юридической силой в Республике Кыргызстан по состоянию на 10 мая, будут пересчитаны в сомы по 14 мая 1993 года.

Расчеты по существующим обязательствам и удовлетворения других претензий будут осуществляться с 29 мая 1993 года.

4. Если резиденты и нерезиденты не пришли к другому соглашению, то их взаимные платежи в рублях будут производиться по рыночному курсу сома по отношению к рублю на момент совершения платежа.

5. Любое физическое лицо, являющееся гражданином (резидентом) Республики Кыргызстан, в период с 10 мая по 14 мая 1993 года включительно может обменять один раз наличность на банкноты в сомах по обменному курсу, определенному пунктом 2 настоящего постановления.

Параллельное хождение сомов и рублей допускается только в период с 10 по 14 мая 1993 года.

Факт проведения обмена фиксируется в разделе "Особые отметки" паспорта или документа, заменяющего паспорт.

6. Граждане других государств (нерезиденты Республики Кыргызстан), постоянно работающие в Кыргызстане, могут обменять наличность на тех же условиях, что и для резидентов в соответствии с пунктом 5 настоящего постановления.

7. Наличные деньги в рублях, принимаемые с 10 по 14 мая 1993 года от юридических лиц, зарегистрированных в Республике Кыргызстан, будут обмениваться в сомы в пределах суммы задолженности по заработной плате по сроку выплаты ее с 10 по 14 мая 1993 года.

8. Любая наличность, превышающая пределы сумм, указанных в пункте 7 настоящего постановления, будет приниматься и зачисляться на счета в банках по 14 мая 1993 года.

9. Средства на банковских счетах, образовавшиеся в соответствии с условиями вкладов и пункту 3 настоящего постановления и могут свободно сниматься с 15 мая 1993 года.

10. Если не будет оговорено между банком и клиентом, все рублевые сбережения и рублевые текущие счета и вклады, а также внешние кредиты с банков будут пересчитаны в сомы в соответствии с пунктом 3 настоящего постановления.

11. Во время периода обмена и пересчета, определенного пунктом 10, банки могут прекратить проведение всех операций клиентурой.

12. Обмен наличности в соответствии с пунктами 5, 6 и 7 настоящего постановления будет производиться банками и другими учреждениями, которые уполномочены для проведения этих операций Национальным банком Республики Кыргызстан.

13. Национальный банк Республики Кыргызстан в особых случаях и после соответствующей проверки при наличии веских причин может принять решение о продлении сроков выполнения некоторых операций в пределах одной недели и изменении сумм, если эти меры будут способствовать достижению необходимого эффекта.

14. Данное постановление вводится в действие с 10 мая 1993 года.

*Председатель Комитета Республики Кыргызстан
по введению национальной валюты Т. ЧЫНГЫШЕВ.*

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Баршай Ю.С. Валюты мира: Иллюстрированный атлас для школьников. - М.: "Олма-Пресс", 2002. С. 4-15.
2. "Банкир". - Б.: «Банковский вестник», 1999, 7 апреля.
3. "Банковский вестник Кыргызской Республики". Журнал. - Б. «Банковский вестник» 1998, № 7. С.71-73.
4. В мире денег. Койчуев Т., Плоских В. - Бишкек: "DOSTUK", 1993
5. Горная царица Курманджан и ее время. Под редакцией академиков А. Какеева и В. Плоских. - Бишкек: Илим, 2002. С.117.
6. Деньги. Кредит. Банки. Борискин А.В., Тарабцев А.А., Тарушкин А.Б., Томилин Д.А.. Санкт-Петербург. Специальная литература, 1999. С.60-64.
7. Деньги. Кредит. Банки. Учебник. Под ред. проф. О.А. Лаврушина. - М.: Финансы и статистика, 1998.
8. Деньги. Книга подготовлена в сотрудничестве с Британским музеем. Автор текста Джо Крибб. "Дорлинг Киндерсли Лимитед": Лондон, 1996.
9. Денежное обращение, кредит и банки. Учебник. Антонов Н.Г., Пессель М.А. - М.: Финстатинформ, 1995.
10. Деньги и кредит. Журнал. - М.: Финансы и статистика, 2001, № 8.
11. The Issue of Banknotes. Peter Chartres. Issued by the Centre for Central Banking Studies, Bank of England, London, N 18, 1999.
12. Закон Кыргызской Республики "О национальном банке Кыргызской Республики" № 59 от 29 июля 1997 г. Брошюра. Бишкек, 1997. С.3-11.
13. Немецкий федеральный банк. Денежная политика федерального банка. Специальное издание Немецкого федерального банка. Франкфурт-на-Майне, Октябрь 1995.
14. Нумизматическое наследие Кыргызстана. Альбом. НБКР. Бишкек, 2002.
15. Общая теория денег и кредита. Учебник/ Под редакцией проф. Е.Ф. Жукова. - М.: "ЮНИТИ". Банки и биржи, 1999. С. 158-162.
16. Райзберг Б.А. Экономическая энциклопедия для детей и взрослых. АОЗТ "Нефтехиминвест". Москва, 1995. С. 81-96.
17. Сом - проблемы и надежды. Т. Койчуев, В.Плоских. Бишкек: "Илим", 1994
18. Фальшивые деньги (фальшивомонетничество). Учебник/ Под ред. проф. Ларичева В.Д. - М.: Экзамен, 2002.
19. Финансы, денежное обращение и кредит. Учебник/ Под ред. проф. М.В. Романовского и проф. О.В.Врублевской. - М.: Юрайт-М, 2001.
20. Финансы, кредит, деньги: Учебник/ Под ред. О.В.Соколовой. - М.: Юристь, 2000.

880570